

ERİX FAYQL

İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ
ODLAR YURDU –

AZƏRBAYCAN TARİXİ

BAKI - 2009

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin,
AMEA-nın Tarix İnstitutunun və
AzərTAC-ın birgə layihəsi

Layihənin rəhbərləri:

- Eldar Mahmudov** – Əsir və İtkin Düşmüş, Girov Götürülmüş
Vətəndaşlarla Əlaqədar Dövlət Komissiyasının sədri
Yaqub Mahmudov – AMEA-nın Tarix İnstitutunun direktoru
Aslan Aslanov – AzərTAC-ın baş direktoru

Elmi redaktorlar:

- Fərhad Vahabov** – milli təhlükəsizlik naziri xidmətinin rəhbəri
Kərim Şükürov – tarix elmləri doktoru

Redaktorlar:

- Dağbəyi İsmayılov**
Tamilla Nuriyeva

Görkəmli Avstriya tarixçisi, yazıçı Erix Fayqlın alman dilindən tərcümə olunmuş bu kitabında Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərindən bəhs olunur. Müəllif Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi köklərini, xronologiyasını hərtərəfli təhlil edir, ölkəmizin ədalətli mövqeyini diqqətə çatdırır.

Rəngli illüstrasiyalar, geniş izah və şərhlərlə zəngin olan kitab həm də Azərbaycan tarixinə və reallıqlarına Avropadan bir baxışdır. Bu fundamental əsər ölkəmizə maraq göstərən mütəxəssislər, o cümlədən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-448-95-5

© AzərTAC

Ön söz	5
Kitabın alman dilində nəşrinə ön söz	11
QOBUSTAN	14
Tur Heyerdal və Azərbaycan tarixi	14
Təsadüfi tapıntının böyük nəticələri	15
Qobustan qaya rəsmləri özünü təsdiq etdi	16
Norveçli Tur Heyerdal, islandiyalı Snorri Sturluson və azərbaycanlıların “daş” qədər qədim vətən hüququ	18
DİL XƏZİNƏSİ	23
“Ölü”, yoxsa canlı dillər	27
Xalqın dili ilə amansız rəftar	33
Xalqla bərabər yazısı da parçalanır	35
Latın qrafikasına keçid sayəsində tərəqqi, yoxsa ərəbləşməyə inadlı təkid	36
BABƏK ƏL-XÜRRƏMİ – AZADLIQ CARÇISI, İMAN SAHİBİ, QAN ŞAHİDİ	40
Babəkin dünyagörüşü	41
Zərdüşt, Ahura Məzda və Məzdək – qədim Şərqdə “ideal kommunizm”ə münasibət necə idi	42
Məzdək – apologet və məzdəkilik	43
Bir ideyanın zəfəri və süqutu	46
Xürrəmi Babək: əsas mahiyyət	47
Babək: həyat, tale, miras və mif	50
“Qalib” barədə sual vermək düzgündürmü	55
QARABAĞ – “BARLI BAĞ”IN BƏLALI BƏXTİ	57
Xanlıqlar dövrü	62
Rusiyanın Qarabağa əl atması	69
Qarabağa ermənilərin məqsədli məskunlaşma axınının başlanması	71
Birinci Dünya müharibəsi, Oktyabr inqilabı, Azərbaycan Respublikasının yaradılması və Qarabağ üçün nəticələr	81
“Qafqaz tabaşir dairəsi”	84
İngilislər Azərbaycanda (1918-ci ilin dekabrı-1919-cu ilin avqustu)	89
Kulminasiya nöqtəsi: Azərbaycan müstəqillik əldə edir, Qarabağ isə yenidən daşnakların qurbanına çevrilir	92
“Müqəddəs” üçlüyün kölgəsində: Stalin, Mikoyan və Kirov	94
“Axırətdən məktublar” – Xocalı	102

Barişsiz savaş	105
Ermənistan qanunsuz silah ötürülməsi barədə məlumatlar	108
Bir müharibə cinayətinin xronologiyası	111
Gözə kül üfürənlər dəstəsi: Qarabağ problemi və ATƏT	125
Ermənistanın qarşıya qoyduğu məqsəd nədən ibarətdir	128
Dünya teatri səhnəsində epiloq, yox, əslində növbəti intermedia	130
“ASLAN”, “DÖNMƏZ” VƏ “İGİD”	135
Hitlerin Vermaxtdakı rəqibləri istəklərinə nail olurlar	136
Qafqaz xalqları üçün fürsət	138
Dönməz, igid aslanlar	139
804-cü “Aslan” Azərbaycan piyada batalyonu	143
805-ci “Dönməz” Azərbaycan piyada batalyonu	145
806-cı “İgid” Azərbaycan piyada batalyonu	147
AZƏRBAYCAN – İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ ODLAR YURDU	153
Qafqaz Albaniyası – Qarabağın tarixi və taleyinə paralel hal	154
Şimali Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğalı	157
Azərbaycanlıların mədəni və mənəvi həyatı	159
Azadlıq ədəbiyyatı	159
Görkəmli azərbaycanlılar	160
Şərqdə ilk opera və operetta	161
Azərbaycanın mədəni sərvətləri və bütün dünyada məşhur xalçaları	164
Odlar yurdundan keçən İpək yolu. Tanrının gözəl təbiət bəxş etdiyi ölkə və onun sərvətləri	167
Bakı – dünyanın neft paytaxtı	168
İpək yolu bu gün	173
Ədəbiyyat siyahısı	176
Qeydlər	177
AzərTAC-ın Baş direktoruna (Azərbaycan və alman dillərində)	181-183

ÖN SÖZ

1986-cı il aprelin 22-də Köln (AFR) televiziyası Avropa Parlamentində “erməni soyqırımı” məsələsinə baxılması ilə əlaqədar “Erməni məsələsi unudulmuşdur” adlı 45 dəqiqəlik telefilm göstərmişdir. Həmin filmdə “erməni soyqırımına” (nədənsə 1916-1917-ci illərdə) sübut kimi rus rəssamı V.Vereşşagin 1871-ci ildə çəkdiyi “Müharibə apofeozu” tablosuna istinad edilir. Rəssamın 1904-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq aydın olur ki, bu “dəlil” saxtakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Bu hiddətləndirici faktı Düsseldorf (AFR) Ortodoks Rus Kilsəsinin mitropoliti etirazını bildirmişdir. Vaxtilə Türkiyə üzrə ekskursiyalarda bələdçi olmuş, Polşada Hitler həbs düşərgələrinin məhbusu, tarixçi Paulus həmin filmi “göbbelssayağı təbliğat” adlandırmışdır.

XX əsrin 20-ci illərində erməni mənşəli yazıçı Aram Andonyan Türkiyə hökumətinin teleqramının surətini gözə soxaraq, həmin teleqramın əslinin guya itirildiyinə heyfslənir və bunun əsasında “erməni soyqırımı”nın həqiqətən həyata keçirilməsini iddia edirdi. Bir sıra təkzibedilməz sübutlar əsasında həmin teleqramın təqdim edildiyi bütün instansiyalarda saxta olduğu etiraf edilmişdir. Teleqramın əvvəlində “Bismillah” sözü yox idi. Bundan əlavə, ehtimal edilən “soyqırımı” illəri üst-üstə düşmürdü, çünki 1925-ci ilə qədər Türkiyə müsəlman (hicri) təqvimində istifadə edirdi. “Teleqram” müəllifi bu məqamı nəzərə almadan “soyqırımı”nın 1915-ci ildə deyil, 1916-cı ildə baş verdiyini göstərirdi.

Tanınmış fransız jurnalisti və alimi Jorj de Malevil Parisdə çapdan çıxmış “1915-ci il erməni faciəsi” adlı kitabında yazır: “Ermənilərin Türkiyədə guya kütləvi şəkildə qırılması barədə ətirpərdici məlumatlar açıq-aşkar siyasi möhtəkərlilik xarakteri daşıyır, 1915-ci il erməni soyqırımının qurbanlarının sayı isə ilbəl artırılır”. Erməni tarixçilərinin son məlumatlarına inansaq belə çıxır ki, XX əsrin əvvəlində ermənilər Türkiyə əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edirmiş. Elə buna görə də “erməni soyqırımı” qurbanlarının sayı əvvəlcə 300 mindən 600 minə qədər göstərilirdi halda (Böyük Sovet Ensiklopediyasının birinci nəşrində deyilir: “üç yüz minə qədər öldürülmüş, bir o qədər də deportasiya zamanı yolda xəstəlikdən vəfat etmişdir”), birdən-birə artırılmağa başlamışdır: əvvəlcə bir milyon, sonra milyon yarım, indi isə artıq iki milyon təşkil edir.

A.Lalayan “Əksinqilabçı “Daşnaksütyun” və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi” məqaləsində qurbanların sayını göstərir: “Milyon yarım ermənidən milyona qədər”. N.M.Laqovun 1915-ci ilin iyununda Peterburqda nəşr edilmiş “Armeniya” kitabında deyilir ki, 1913-cü ildə patriarx tərəfindən aparılmış siyahıyaalmaya görə, “Türkiyə Ermənistanı”ndakı ermənilərin sayı 1 milyon 18 min nəfərdir. Fransız alimi Pyer Dümon göstərir ki, Osmanlı Türkiyəsi və Rusiya imperiyası hüduqlarında cəmi 1,4 milyon erməni yaşayırdı. Ermənilərin ümumi sayı 1,5 milyona yaxın olduğu halda, 2 milyon erməni necə “soyqırımına” məruz qala bilərdi?

Bir sözlə, bu cür misalların sayı-hesabı yoxdur. Millətçilik ehtiraslarının üstələdiyi, yalan məlumat yaymaqda realığı itirən ermənilər, görünür, adi barmaqhesabı saymağı da unutmuşlar. Ona görə də özlərinə az da olsa hörmət edən siyasətçilərə, tarixçilərə, yazıçılara və milli mənafehlərin digər təəssübkeşlərinə heç də başucalığı gətirməyən bu cür insinuasialar meydana çıxır.

Bu və saxtakarlıq baxımından ondan geri qalmayan “başibələli erməni xalqının” faciələri barədə uydurma faktlar və guya ermənilərin “əzəli hüquqlarını” (!) tapdayan, başqasının torpağına, mədəniyyətinə və irsinə göz dikən qonşulara ünvanlanmış ittihamlar məşhur avstriyalı şərqşünas alim, professor Erix Fayqlı erməni ekstremizminin və terrorizminin tarixi aspektlərini açıqlayan “Terror haqqında həqiqət” və “İpək Yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi” adlı kitablar yazmağa sövq etmişdir. Yeri gəlmişkən, yuxarıdakı misallar “Terror haqqında həqiqət” kitabından götürülmüşdür. Tarixi sənədlərə, arxiv materiallarına və digər mənbələrə əsaslanan hər iki kitab tarixi baxımdan maraqlı olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrdə bu problemin real mənzərəsini əks etdirir.

Heç kəsə sirr deyil ki, erməni lobbisinin təsirinin güclü olduğu Avropada və Amerikada erməni terrorizmi haqqında kitablar buraxılması qərəzli ictimai rəydə yaranmış sədlərin dəf edilməsi ilə bərabər, həm də həyat üçün risklə bağlıdır. “Osmanlı imperiyasının tarixi” adlı əsərində bəzi erməni dairələrində yaranmış miflərlə üst-üstə düşməyən məlum tarixi hadisələrin obyektiv versiyasını şərh etmiş Stenford Şounun başına gələnlər hamının yadındadır. Erməni terrorçular müəllifə ibrət dərsi vermək və gələcəkdə onu bu cür kitabların nəşrindən imtina etməyə məcbur etmək qərarına gəlmiş, evinə basqın edilmişdir.

Erix Fayqlın “Terror haqqında həqiqət” kitabının alman və fransız dillərində hər iki nəşrinin tirajları da heç olmamış kimi, izsiz-tozsuz yoxa çıxmışdı. Sonradan aydın oldu ki, alman və fransız nəşrlərinin demək olar ki, bütün nüsxələri alınaraq məhv edilmişdir. Bu isə artıq ideoloji terror formasıdır. Tamamilə təbiidir ki, Erix Fayqlın bu kitabında tarixə düzgün, obyektiv baxış, elmi vicdanlılıq və faktların tədqiqində dəqiqlik, tarixi həqiqəti bərpa etmək və nəhayət, türkləri əsassız olaraq “günahsız ermənilərin cəlladı” damğasından xilas etmək, erməniləri isə “əzabkeş” qoyun dərisindən çıxarmaq cəhdi ermənilərin müəyyən dairələrini qane etmirdi. Kitabda erməni terrorunun qurbanına çevrilmiş Azərbaycan haqqında da bəhs edilir (səh.100-113). Erix Fayqlın yaxın dostu yazıçı-alim, publisist, professor Adolf Opelin Avstriyada nəşr etdirdiyi, faktik olaraq tamamladığı “İpək Yolu üzərində Odlar yurdu - Azərbaycan tarixi” kitabında mərhum alimin ömrünün son illərində Azərbaycan tarixinə dair apardığı tədqiqatlar əks etdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Erix Fayql Azərbaycanın problemləri ilə dərindən tanış idi. 1995-ci ildən başlayaraq araşdırmalar aparmaq üçün müntəzəm surətdə Azərbaycana gələn Fayql qaçqın və məcburi köçkün düşərgələrində və cəbhə xəttində vəziyyətlə bilavasitə tanış olur, müxtəlif ölkələrdə bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar aparırdı. Onun kitabında arxiv sənədləri və fotomateriallar geniş yer almışdır.

Kitabın “Mündəricat”ına öləri də olsa nəzər salan hər kəsə aydın olur ki, Fayql Azərbaycanın tarixinə dair fundamental, məzmunlu əsər yaratmaq fikrində olmuş və niyyətini həyata keçirmişdir. Lakin 2007-ci ilin yanvarında müəllif vəfat etdiyinə görə, əsər müəyyən qədər yarımçıq qalmış və mərhumun dostu tərəfindən indiki şəkildə çap etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Erix Fayql bir sıra ölkələrin arxivlərində illər boyu apardığı araşdırmalara və şəxsi müşahidələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan tarixi barədə müəllif konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

Müəllif adətən olduğu kimi, Azərbaycan tarixini xronoloji ardıcılıqla şərh etmir. Kitabda mərkəzi yeri Azərbaycan tarixinin ən aktual problemi olan Qarabağın tarixi tutur. Bundan əlavə, müəllif bir neçə mühüm mövzunu dünya tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələri ilə sinxron şəkildə tədqiq etmiş və onları vahid süjet xətti ətrafında birləşdirmişdir. Gərgin, həqiqətən fədakar əmək sayəsində olduqca məzmunlu və tarixşünaslıq baxımından qiymətli, təkcə Azərbaycan oxucusu üçün deyil, Avropa oxucusu üçün də maraqlı bir kitab ərsəyə gəlmişdir.

Müəllif kitabın hər bir hissəsində Azərbaycan oxucusuna məlum məsələlərdən bəhs etsə də, onlara yeni elmi və konseptual mövqelərdən yanaşır. Məsələn, kitabın Qobustana həsr edilmiş hissəsində Erix Fayql məşhur Norveç səyyahı Tur Heyerdalın nəzəriyyəsini qəbul edir. Heyerdal Qobustan qayalarında təsvir edilmiş qayıq və petroqliflərə əsaslanaraq iddia edirdi ki, norveçlilərin əcdadları məhz Azərbaycanda yaşamışlar: “Mən əminəm ki, Azərbaycan qədim dövrlərdə insanların bütün dünyaya yayıldığı və geri döndüyü əhəmiyyətli bir mərkəz olmuşdur. Qobustan petroqlifləri Azərbaycanın sivilizasiyanın inkişafı üçün nə qədər dəyərli olduğuna bariz nümunədir”.

Azərbaycan tarixinin nadir incisi olan Qobustan bundan sonra da elmi təfəkkür və axtarışlara təkan verəcəkdir. Lakin hər bir tapıntı azərbaycanlıların, Erix Fayqlın dediyi kimi, “bu daşlar qədər qədim” torpağına, əzəli hüququnu təsdiq edir.

Kitabın növbəti fəslə bir qədər gözlənilməz olsa da, haqlı olaraq dilin tədqiqinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın fəlsəfəsi, metodu, şərhin əhatə dairəsi, xronoloji aspekti və digər məqamlar diqqəti xüsusi cəlb edir. Burada ilk dəfə olaraq Türkiyə və Azərbaycanın daxil olduğu “Turan üçbucağı” anlayışı ortaya çıxır. Müəllifin elmi tədqiqat faktlarına əsaslanaraq gəldiyi nəticələr də tamamilə qanunauyğundur: “Qədim “ölü” dillərin “irsi” müasir dillərdə yaşamaqda davam edir”; “şumerlər” iltisacı idiom olan türk dilində danışırıldı; “türkdilli xalqlar artıq on min ildir ki, Turan üçbucağında, yəni Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayırlar”.

Alim Azərbaycan dilinə də kifayət qədər yüksək qiymət verir: “Bu dil minilliklər boyu qüvvətli qonşu dövlətlərin təzyiqi altında olsa da, öz varlığını qoruyub saxlamışdır”.

Sonra müəllif təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda azadlıq mübarizəsi tarixində xüsusi yer tutan Babək hərəkatı üzərində dayanır. Burada dünyaya ləyaqətli rəhbərlər və qəhrəmanlar bəxş etmiş Azərbaycan xalqının yadellilər tərəfindən işğala, zülmə və istibdada qarşı üsyan qaldırmaq qabiliyyəti öz əksini tapmışdır. O dövrün hadisələri erməni təcavüzkarlara, habelə onların işğalçı siyasətini dəstəkləyənlərə xəbərdarlıq olmalıdır. Digər tərəfdən, bu hadisələr düşmən ideologiyasının məkrlərinə qarşı mübarizədə bütün dünya azərbaycanlılarını yumruq kimi birləşdirməlidir. Qısaca ifadə etsək, həmin ideologiyanın mahiyyəti insana nifrət və onun nəticəsində Azərbaycan xalqının üzləşdiyi saysız-hesabsız ədalətsizliklərdir.

Erix Fayql yazır: “Babək in şəhidliyindən on iki əsr keçsə də, onun adı, ideyaları (və ruhu – bunu da biz əlavə edərk) bu günə qədər də yaşayır və gələcəyə işıq saçır”. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan oxucusu tanınmış tarixçi alim Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” (Bakı, 1989) kitabına

əsasən, Babək hərəkatı ilə kifayət qədər ətraflı tanışdır. Erix Fayql tarixi paralellər aparmaqla (Janna D'Ark, Robin Qud) Babək hərəkatının ideya mənbələrini almandilli oxucuya bacarıqla təqdim edir. “İpək Yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi” kitabının əsas bölməsi Dağlıq Qarabağ münəqişsinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə tarixi faktlar əsasında ən qədim vaxtlardan xanlıqlar dövrünə qədər Qarabağın tarixi, ermənilərin bu ərazilərə kütləvi köçürülməsi, “Böyük Ermənistan” haqqında sərəsm ideyaların kökləri, erməni millətçilərinin müxtəlif terrorçu təşkilatçıların köməyi ilə həyata keçirdiyi fəaliyyət, onların Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımı aktları, habelə XX əsrin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan torpaqlarının dəfələrlə işğal olunması təsvir edilmişdir. Eyni zamanda, müfəssəl xronoloji ardıcılığa riayət edilməklə keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, 2006-cı ilə qədər Ermənistan-Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ münəqişəsi haqqında informasiya oxucuların nəzərinə çatdırılır. Kitabda, həmçinin qeyd edilir ki, Azərbaycan bu münəqişəni beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində dinc yolla həll etməyə çalışır.

Müəllifin bu fəslə epigraf kimi seçdiyi Azərbaycanın dahi şairi, mütəfəkkir və filosof Nizami Gəncəvinin sözləri -

“Çox da fəryad etmə, çırağın sönmüb,
Qəbrin kandarından çox adam dönüb”

- oxucunu lap əvvəldən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin acı tarixi ilə tanış olmağa kökləyir, on altı müxtəlif başlıq isə ən mühüm problemlərə daha dərindən varmağa imkan verir: “Qarabağ – “barlı bağı” bələli bəxti”; “Xanlıqlar dövrü”; “Rusiyanın Qarabağa əl atması”; “Qarabağa ermənilərin məqsədlı məskunlaşma axınının başlanması” və s.

Erix Fayql qeyd edir ki, İnternetdə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın “xarici işlər nazirliyinin” xətti ilə Qarabağın tarixinə dair izahlara rast gəlmək mümkündür. Buradakı opusları “qanla yazılmış xəbərlər” adlandırılır. Həmin “qanla yazılmış xəbərlər”dən nəticə kimi çıxan tezislər Erix Fayqlın gətirdiyi danılmaz faktlarla təkzib edilir: “Urartunun niyə “erməni dövləti” olması yəqin ki, bir tapmaca olaraq qalacaqdır. Əgər urartuluların digər xalqlarla yaxınlığı varsa, bu, tarixi davamlılıq prinsipi əsasında iltisacı dildə danışan türk xalqları ilə mümkündür”; “Türksoylu xalqlar yüksək mədəniyyət yaratmış şumerlərə və digər qohum xalqlara qədər öz “pasport”larını təqdim edə bildiyi halda, haylar (ermənilər) Trakiyadan və ya başqa bir ərazidən gəlmişlər”; “Transqafqaz Ermənistanı” kimi bütün ifadə və terminlər uydurmadan başqa bir şey deyildir”; “Qarabağ e.ə. IV əsrdən bizim eranın VIII əsrinədək Azərbaycanın şimal hissəsində ən qədim dövlətin – Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşdur” və s.

Dəqiq məlumdur ki, Azərbaycanın, xüsusən Qarabağın tarixində ən faciəli dövr 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi imzalanandan sonra başlanmışdır. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirilmiş, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra isə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi geniş vüsət almışdır.

Erix Fayql bu məsələyə də aydınlıq gətirir: “Avrasiyanın xəritəsinə nəzər salsaq, çar Rusiyası tərəfindən Ermənistanın güclənməsinə ciddi marağın əsl məqsədini dərk etmək mümkündür. Əvvəllər Balkanlardan, indi isə Berlindən başlayan türk xalqlarının yayılma coğrafiyası Rusiyanın bütün cənub sərhədlərindən

keçməklə, Sibirə qədər uzanır. Hər tərəf türksoylu xalqların yaşadığı ərazilərdir. Həmin zolaq üzərində cəmi bir yerdə qırılma var və həmin ərazi Ermənistandan ibarətdir”. Hər şey baş-ayaq olur, yəni tamamilə aydındır ki, burada söhbət böyük siyasətdən gedir, türkdilli xalqların mədəni və iqtisadi əməkdaşlığına mane olmağa çalışan dünya miqyaslı aparıcı oyunçuların maraqları bir-birinə qarışıq, Ermənistan isə bu məsələdə heç də qibtə edilməyəsi, eyni vaxtda bir neçə ağaya qulluq edən tərribatçı casus rolu oynamaqdır. Müəllif ermənilərin Qarabağa iddialarının müasir mərhələsi üzərində ətraflı dayanır. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, Rusiya erməniləri ölkəmizin hüduqlarına köçürəndən sonra Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizəsi (1918-1920-ci illər, 1980-ci illərin sonu, 1991-ci ildən bu günə qədər) Qarabağ probleminin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunur. Erix Fayql Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi hərbi cinayətləri də hərtərəfli təhlil edir. Bu bölmədə (“Axirətdən məktublar – Xocalı”; “Barişsız savaq”; “Ermənistan qanunsuz silah ötürülməsi barədə məlumatlar” və s.) Erix Fayql ATƏT-in və onun Minsk qrupunun fəaliyyətini tənqid edərək yazır ki, “Azərbaycan danışıqların davam etməsinə hər zaman hazırdır. Lakin bu, həmişə Azərbaycanın Qarabağ üzərində tam və qeyri-məhdud suverenliyi təmin olunmaq şərti altında mümkündür”.

Bələliklə, kitabın Qarabağa həsr edilmiş bölməsi Azərbaycanın ədalətli mövqeyini əks etdirməklə, erməni təcavüzünün mahiyyətini və məqsədini açıqlayır.

Kitabın beşinci bölməsində müəllif Azərbaycan tarixşünaslığı üçün yeni bir mövzuya toxunur. O, külli miqdarda yeni arxiv sənədləri və materiallarından, habelə alman dilində son nəşrlərdən istifadə etməklə, Hitler koalisiyası tərəfində döyüşmüş Azərbaycan legionlarının ənənəvi qiymətləndirilməsinə tamamilə fərqli yanaşır.

O yazır ki, Hitlerin əlaltılarından fərqli olaraq, “Vermaxtın rəhbərliyi içərisində yetərincə ali və hərbi təhsilə malik, bir çoxu zadəgan ailəsindən çıxmış zabitlər var idi. Onlar çox gözəl bilirdilər ki, Stalinə qarşı müharibə yalnız sovet istibdadından zülm çəkən rusları və digər xalqları öz tərəflərinə çəkəndən sonra qələbə ilə başa çata bilər. Onların fikrinə görə, sovetlərdən təmizlənmiş ərazilərdə sovetlər olmayan rus dövləti qurulmalı, sovetlərin əsarət altında saxladığı digər xalqlara azadlıq verilməli və onların müsbət rəyi qazanılmalı idi”.

Erix Fayql yazır: “Azərbaycanlı mühacirlər müstəqillik fəaliyyətlərinin qeyd-şərtsiz tanınmasını tələb edirdilər. Reyxin Xarici İşlər Nazirliyinin nə qədər yarıtmaz işlədiyini bir faktdan görmək olar ki, bu tələb 1945-ci il martın 17-də (!) qurum tərəfindən tanındı. Həmin vaxt Qızıl Ordu artıq sürətlə Berlina yaxınlaşmaqda idi və cəmi bir neçə həftədən sonra Hitler intihar etdi...”.

Adolf Opelin sözlərinə görə, kitabın sonuncu fəslı “Erix Fayqlın nəzərdə tutduğu yekun fəsilləri bərpa etmək cəhdidir”. “Qafqaz Albaniyası – Qarabağın tarixi və taleyinə paralel hal”; “Azərbaycanın mədəni və ictimai həyatı” və digər başlıqlar çox şeydən xəbər verir, həmin hissələrdə şərh edilmiş faktlar isə ən qədim dövrlərdən bu günə qədər Azərbaycan tarixinin reallıqlarını, Azərbaycan xalqının ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həlli uğrunda mübarizəsinin mahiyyətini ətraflı açıq göstərir.

Kitabda son iki onillikdə kiçik postsovet ölkəsindən təkcə öz regionunda deyil, bütövlükdə dünyanın geosiyasi səhnəsində aparıcı rol oynayan dövlətə çevrilmiş Azərbaycanın müasir dövrünə də xeyli yer ayrılmışdır. Qeyd edilir ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan öz milli mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaqla, Avropanın taleyi ilə sıx bağlı olan gələcəyə doğru inamla irəliləyir.

Bu, olduqca vaxtında yazılmış və ilk növbədə avropalı oxucu üçün gərəkli kitabdır. Sanballı mənbələrə əsaslanan və Avropada Azərbaycan tarixinə aid ilk fundamental əsər olan “İpək Yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi” kitabı sayəsində Avropa oxucuları Azərbaycanın tarixi və onun reallıqları barədə zəngin məlumat əldə edə biləcəklər.

Ramiz MEHDİYEV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
Fəlsəfə və Sosial-Siyasi Elmlər Assosiasiyasının prezidenti*

KİTABIN ALMAN DİLİNDƏ NƏŞRİNƏ ÖN SÖZ

Azərbaycanın son dövrlərdə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətində olmasının əsas səbəbi heç də Gürcüstan və Rusiya arasındakı silahlı münaqişə deyildir. 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, təbii sərvətlərlə zəngin olan bu ölkə dünya enerji böhranının təcili çıxış yolları tələb etdiyi bir vaxtda geosiyasi baxışların mərkəzində dayanır. Enerji resursları ilə zəngin Abşeron yarımadasından Ermənistan və Rusiyadan yan keçməklə, Türkiyənin Ceyhan limanına uzanan BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) neft kəməri yaxın gələcəkdə Avropanın qan damarına çevrilə bilər. 2013-cü ildə fəaliyyətə başlamalı olan Nabukko qaz kəmərinin taleyi isə hələ müəyyənləşməmişdir. Bu kəmərin Qərbi Avropanın enerji təminatında Rusiyanın diktəsi və ağalığına son qoymalıdır. Rusiya isə bu kəməri öz inhisarçı mövqeyi üçün təhlükə hesab edir və Qafqaz regionundakı istənilən qeyri-stabillik yalnız onun maraqlarına xidmət edə bilər.

Şimalda Rusiya, cənubda İrənanla həmsərhəd olan Azərbaycan iki böyük dövlət arasında mehriban qonşuluq siyasəti yürütmək üçün “qızıl orta xətt” yolunu tutmuşdur. 1918-ci ildə özünü müstəqil elan edən və cəmi iki il sonra bolşeviklər tərəfindən işğal olunan Azərbaycan qırmızılarının və postkommunist çarlarının bütün ruslaşdırma cəhdlərinə baxmayaraq, öz milli dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Professor Erix Fayql Qərb ölkələrində kifayət qədər məlumat olmayan Azərbaycan haqqında (enerji hasilatçısı kimi getdikcə nüfuzunun artmasından savayı) vaxtı çoxdan çatmış standart əsər qələmə almışdır. Geniş oxucu kütləsi içərisində Fayql tarixi kitablar (“Ərəbistanlı Muzil” – Avstriya şərqşünası Alios Muzil haqqında; „Aypara və xaç” – Marko d’Aviano və Türk müharibələri; „Atos – cənnətə aparən cəhənnəm” və s.) müəllifi kimi tanınır. O, Azərbaycanı dərindən tanıyan, tez-tez bu ölkəyə səfər edən, yerli ictimai xadimlər və alimlərlə görüşən tədqiqatçı idi. Görkəmli alim araşdırmaları barədə məruzələr oxumaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına və ölkə universitetlərinə dəvət edilirdi. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması işində yaxından iştirak edən Erix Fayql Bakıda dünya azərbaycanlılarının ilk qurultayında (2001), sonra isə İzmir (2003) və Berlin (2004) toplantılarında iştirak etmişdir. Tarixçi kimi o, hər yerdə hiss edirdi ki, avropalılar, eləcə də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar üçün Azərbaycanın tarixinə dair asan oxunan, cəmi zamanda, müfəssəl bir kitaba böyük ehtiyac vardır. Həmin məqsədlə də qarşınızdakı kitab meydana gəldi. E.Fayql bu kitab üzərində işləyərkən bir sıra ölkələrdə araşdırmalar aparmış, habelə hərbi arxivlərin indiyədək heç kəsin istifadə etmədiyi materiallarını tədqiq etmişdir. Hər bir oxucunun asan qavraması və oxunaqlığı təmin etmək üçün kitabda mətn və fotolar inkarolunmaz sənəd vəhdəti kimi təqdim olunmuşdur.

Erix Fayql ömrünün son günlərinə kimi bu kitab üzərində çalışmışdır. Bu kitab ölkənin siyasi və iqtisadi aspektləri ilə yanaşı, maraqlı və heyratamiz materiallarla Qərb ölkələri oxucuları üçün zəngin mədəniyyət tarixinə də işıq salır. Məsələn, bu kitabı oxuduqca qədim iranlıların dualist etiqadının* banisi Zərdüştin böyük ehtimalla Azərbaycan əsilli olduğunu öyrənirik. Yaxud da, məşhur tədqiqatçı-səyyah Sven Hedin

* Zərdüştiliyin qədim iranlıların dualist etiqadı adlandırılması tarixi həqiqəti əks etdirmir. Tarixi Azərbaycanın onun mərkəzlərindən biri idi. Təsədüfi deyildir ki, zərdüştiliyin əsas məbədi Atropatənada - Qazakada yerləşirdi.

azərilərin (Azərbaycanın əhalisinə verilən ad) norveçlilərin əcdadları olduğunu bildirir. Eləcə də, sovet diktatoru Stalinin Bakıda həbsxanada yatmasını və bəşəriyyət üçün qorxunc bir məfhumla çevrilmiş təxəllüsünü də burada qəbul etməsini oxuyuruq.

Fayqlı bu kitabda bir xalqın və ölkənin tarixini dərinləndirən müasir dövrün problemlərini daha yaxşı başa düşmək üçün necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini oxucuya anlaşılqı şəkildə çatdırır. Qədimdə olduğu kimi, bu gün də Uzaq Şərqi Avropa ilə birləşdirən İpək yolu əsrlərdən bəri Xəzər dənizi sahilindəki Odlar yurdundan (Amerikanın cənub qurtaracağındakı “Tierra de fuego” – Odlu torpaq ilə qarışdırılmamalıdır!) keçir. Ona görə də bu kitabın adı “Odlar yurdu” adlanır və həmin anlayışın tərcüməsi isə AZƏRBAYCAN deməkdir.

Azərbaycanın saysız-hesabsız neft buruqlarının ətrafında gecə-gündüz qaz məşəlləri alovlanır. Əbəs yerə deyil ki, qədim zamanlardan Azərbaycan “atəşpərəstlərin” – Zərdüşt dininə tapınan insanların istinadgahı olmuşdur. Bu günə kimi parsılar Bakı yaxınlığında yerləşən müqəddəs məbədləri Atəşgaha ziyarətə gəlir və dini ayinlərini icra edirlər*.

Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında olan Azərbaycanda XIX əsrin ortalarında “qara qızıl” hasilatı sürətlə inkişaf etməyə başlayandan sonra ölkə sanki qış yuxusundan ayıldı. Əvvəllər çıraqları işıqlandırmaq üçün istifadə edilən neft tezliklə mühərriklər üçün yanacaq kimi istifadə edilməyə başladı. Bakı yüksək sürətlə kiçik qala-şəhərdən böyük metropola çevrildi. Neft baronları möhtəşəm yaşayış binaları, opera teatri, filarmoniya və bu gün də şəhərə əsrarəngiz çalarlar verən digər gözəl binalar tikdirirdilər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın neft buruqları uğurlu “Ceyms Bond” filmlərindən birinin çəkiliş meydançası olmuşdur. Nobel qardaşlarının Bakıda sənaye müəssisələrini açması, regionun iqtisadi və mədəni tərəqqisinə verdiyi töhfə də xüsusi vurğulanmalıdır. İndi köhnə Bakının mərkəzi ilə addımlayan hər bir şəxs özünü Paris və ya Vyana küçələrində hiss edir.

Azərbaycanla Avstriya arasında əlaqələrin də qədim tarixi vardır. Avstriyanın dünyaya naməlum qalan Marko Polosu hesab edilən Odorix fon Portenau (bu gün Pordenone) XIV əsrin əvvəlində Pekində hökmranlıq edən xaqanın hüzuruna səfər edərkən Azərbaycandan keçmiş və səfər təəssüratlarını qələmə almışdır. Sonra Avstriyada hakimiyyətdə olan Habsburqlar sülaləsi Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə İran hökmdarları ilə (İranda hakimiyyətdə olan həmin sülalələr Azərbaycan mənşəli idilər) ittifaqa girməyə çalışırdılar. Ərəb, fars və türkcədən tərcümələrli digər mədəniyyətlərlə yaxından tanışlıq üçün əvəzəilməz rol oynayan şərqşünas Yozef fon Hammer-Purqştall Azərbaycan lirikası ilə də məşğul olmuşdur.

* Atəşpərəstlik — oda pərəstiş, ona ilahi qüvvə kimi səcdə edilməsi onun meydana çıxması, onun insan həyatındakı misilsiz rolu ilə əlaqədar meydana gəlib. Zərdüştilik dini isə qədim və ilk orta əsrlərdə yayılıb. Atəşpərəstliyin mövcud olduğu Azərbaycan və digər ölkələrdə atəşpərəst məbədləri – atəşgahlar tikilib. Onlar xristianlıq, sonra islamın yayılması ilə dağıdılıb. Sonralar Azərbaycanda yaşayan atəşpərəst hind tacirləri belə ibadətgahlar tikdirib. Bəhs olunan Suraxanı atəşgahı daha qədim məbəd üzərində tikilib. Burada əvvəllər kiçik bir tikinti olub, 1713-cü ildə isə hücrələr və karvansara inşa edilib. Tikinti işləri sonralar da davam etdirilib. Gəbr-parsılar və indus atəşpərəstlər Hindistan və İrandan Atəşgaha ziyarətə gəlmişlər. Tədricən Atəşgah unudulmuş, sonuncu kahin 1880-ci ildə buranı tərk etmişdi. // Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, 1990.

Vaxtilə böyük sahələri əhatə etmiş Azərbaycan və Avstriya dövlətlərinin bugünkü ölçüsündə də qərribə bir oxşarlıq mövcuddur: hər iki ölkə, demək olar ki, sahəcə eyni böyüklükdədir və əhalinin sayı da eyniyyət təşkil edir.

Erix Fayqlın bu kitabı almandilli məkəndəki oxuculara Azərbaycan haqqında çoxlu maraqlı və dəyərli məlumatlar və təəssürətlər verir. Qarşınızdakı əsər dünyamızın bir parçasının keçmişinə və bu gününə ədalətli bir baxışıdır.

Adolf Opel

QOBUSTAN

TUR HEYERDAL VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ

Tur Heyerdalın, onun Sakit okean səyahətlərinin, “Kon Tiki”, “Ra II” və “Dəclə” ekspedisiyalarının Azərbaycanın qədim və müasir tarixi ilə nə əlaqəsi vardır? Tədqiqatçı minilliklərdən bəri Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı əhalinin olduğunu mükəmməl şəkildə sübut etməyə necə nail oldu? Söhbət Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq ətəkləri və Xəzər dənizi arasında, paytaxt Bakıdan 60 km cənubda yerləşən Qobustan adlı ərazidən gedir. Həmin məkan zəngin və tarixi baxımdan böyük dəyərə malik arxeoloji mirası öz qoynunda saxlayır.

Əvvəlcə bu tədqiqatların tarixçəsi barədə: bu gün Qobustan elə bir əhəmiyyəti olmayan, insanı cəlb etməyən, səhrayabənzər, lakin vaxtilə su ilə əhatələnmiş bir bölgədir. Sənaye müəssisələrinin yəndəmsiz pas atmış boru kəmərlərinin qalıqları və istifadəsiz neft buruqları bu mənzərəni tamamlayır. Bərhad yollar və uçuq-sökük yaşayış binalarından ibarət bu ərazi, qısaca desək, sovetlərin “klassik” mirasıdır.

Min illər bundan əvvəl isə, bu regionda tamamilə fərqli bir mənzərə vardı. Sovet işğalından əvvəl, əsasən, maldarlıqla məşğul olan əhalinin burada sadə, lakin səliqəli yaşayış yerləri vardı. Bu yerlərdə bolşeviklər tərəfindən proletariat hələ yaradılmalı idi və onun hökmranlıq etdiyi bütün ərazilərdə olduğu kimi, burada da həmin proses ətraf mühitin məhv edilməsi ilə yanaşı həyata keçiriləcəkdi. Ləp qədimlərdə isə, bu ərazilərdə çoxsaylı heyvan sürüləri, bərkətlilə savannalar və hər şeydən əvvəl, Xəzər dənizinin səviyyəsi indikindən 25 metr yüksək olduğu üçün böyük su ehtiyatı var idi. Onun dalğaları minillərlə Azərbaycan tarixinin, bəlkə də, ən əhəmiyyətli incisini öz qoynunda gizlədən sıra dağların ətəklərini yuyurdu.

Ötən əsrlərdə Xəzər dənizində suyun səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. Təxminən 1750-ci ildə çəkilmiş bu rəsmdə Bakının rəmzi olan Qız qalası* hələ dənizin ləp kənarında təsvir olunmuşdur. XII əsrdə tikilən və mayak kimi istifadə olunan qalanı bir zamanlar ləpələr döyəcləyirdi, bu gün isə geniş və yarpaşlıq dənizkənarı park onu gəmilər dayanan limandan ayırır.

* Bəzi tədqiqatçılar Qız qalasının XII əsrdə tikilməsinə dair məlumatı düzgün hesab etmir, daha qədim tarixə (e.ə.V-III və ya e. I-III əsrləri) malik olduğunu yazır, onun atasəpərəstliklə bağlı olduğunu bildirirlər // Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986, с. 98-112.

TƏSADÜFİ TAPINTININ BÖYÜK NƏTİCƏLƏRİ

Ötən əsrin 30-cu illərində yeni neft yataqlarının axtarışı ilə əlaqədar Qobustanın yuxarı hissəsindəki qayalıqların arası ilə yol salınması nəzərdə tutulurdu. O vaxta qədər bəlkə də, heç kəs bu qeyri-adi daş dünyasına qədəm basmaq niyyətində olmamışdı və əgər hansısa çoban sürüdən azmış qoyunu axtararkən bu labirintə düşsəydi, qayalar üzərindəki və mağara divarlarındakı rəsmlər onda heç bir təəssürat oyatmazdı.

Bu təsvirlər nəhəng qayalar arasında yol salan fəhlələrdən birinin diqqətini öz qeyri-adiliyi ilə cəlb edə bildi və bu barədə partiya rəhbərliyinə xəbər çatdırıldı. Onlar da öz növbəsində Bakıdan alimləri əraziyə dəvət etdilər və tez bir zamanda petroqliflərin böyük əhəmiyyətə malik olması müəyyənləşdirildi. Qaya massivində yol çəkilişi işləri dayandırıldı, burada geniş tədqiqatlara və arxeoloji qazıntılara başlandı*.

1939-cu ildə İshaq Cəfərzadə 1965-ci ilədək davam edən araşdırma işlərinə başladı. O vaxtkı çətin iş şəraitinə baxmayaraq, yüksək elmi bacarıqla 750 qaya üzərində 3500-dən artıq petroqlif qeydə alındı. İndiyədək aşkarlanmış qayaüstü təsvirlərin sayı 6 mini ötmüşdür. Ərazidə yaradılmış muzeydə dulusçuluq məmulatı, ox ucları və digər dəyərli tapıntılar nümayiş etdirilir. Muzeydə saxlanılan 50 mindən artıq arxeoloji tapıntı isə dəqiq tədqiqini gözləyir. Bu tapıntılar arasında taxıl qalıqlarının xüsusi əhəmiyyəti var, çünki onun (buğda, arpa) vətəni türk Asiyasının mərkəzi əraziləri sayılır.

Mezolit (Orta daş) dövrünə aid Firuz-Qobustan qəbir abidələrində tapılmış insan kəllələrinin tədqiqi Qobustanın qədim sakinlərinin müasir azərbaycanlıların birbaşa sələfləri olması nəzəriyyəsini təsdiqləyir.

Sovet hakimiyyəti dövründə alimlərin qayaüstü təsvirlər haqqında nələrsə düşündüklərini bilmək bu gün mümkün deyildir**. Görəsən, onlar aradakı bağlılığı, rəhbərliyi, duya bilirdilərmə və ya artıq anlamışlarmı? Çox güman ki, onlar bu sənət əsərlərini, doğrudan da, dünyanın heç bir yerində rast gəlinməyən nadir incəsənət əsərlərindən ibarət ansambl hesab edirdilər. Bu isə əcnəbi və qeyri-kommunist güvvələrlə heç bir əlaqəyə girmək istəməyən, bütün səfər imkanlarına qadağa qoyan və bir-iki imtiyazlı şəxsi ciddi nizam-intizam qaydaları altında xaricə buraxan siyasi rəhbərlərin özlərini dünyadan təcrid etməsi ilə üst-üstə düşürdü.

Hər halda, Qobustanla bağlı ilk nəşrlərdə türk xalqlarının məskunlaşdığı bütün ərazilərdə olan oxşar təsvirlərlə hansısa bağlılıq barədə heç bir məlumat yoxdur.

Əgər türklərin və prototürklərin qədim vətənlərini – Orta Asiyada Altay massivi ətrafındakı əraziləri (nəhəng və bol məhsullu arı pətəyi kimi) təsəvvürümüzə canlandırsaq, o zaman orada da oxşar qayaüstü təsvirlərin çoxluq təşkil etdiyini görə bilərik. Sanki, bir topa arı bal toplamaq üçün ətraf yerlərə uçur.

* Qobustan qayaüstü təsvirlərinin elmə məlum olması ətraflı öyrənilmişdir. Bu barədə ilk məlumat 1938-ci ilə aiddir. Qayaüstü təsvirlərin nəzərdən keçirilməsi üçün ilk səfər 1939-cu il may ayının 12-də təşkil edilmişdir. 1941-1945-ci illər müharibəsi ilə qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi təxirə salınır. Müntəzəm ekspedisiyalar 1947-ci ildən həyata keçirilməyə başlanmışdır.// Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı, 1994, s.17-21.

** Sovet dövründə Qobustan qayaüstü təsvirləri haqqında xeyli ədəbiyyat nəşr edilmişdir: Джафарзаде И. Гобустан. Наскальные изображения, Баку, 1973; Рустамов Дж. Новые наскальные изображения в Гобустане//Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971, с.125-126 в.б.

Məsafə uzaqlaşdıqca, arı topası da seyrəlir, bəziləri isə yaxşı nektar yığmaq üçün uzaq məsafələr qət edir. Bu “məhsul sahəsi”nin qərb qurtaracağı Şərqi Anadoluda Van gölü ətrafında, eləcə də belə abidələrin məhdud bir ərazidə sıx rast gəlinəndi Hakkari bölgəsində və habelə Xəzər dənizinin qərb sahillərində, Qobustanda yerləşir.

Altay ərazisindəki həmin təsvirlərin Çin rəsmi orqanları tərəfindən dövlət sirri kimi qorunması qayaüstü təsvirlərin müasir dövrümüzün siyasətinə necə təsir göstərdiyini danılmaz fakt kimi sübut edir. Urumçi muzeyində bir neçə nümunə və qravürlərin əks olunduğu daş lövhələrin qalıqlarına baxmağa icazə verilsə də, onları lentə almaq və ya şəklini çəkmək hər şeydən ehtiyat edən məmurlarla apanlan çətin danışıqlardan sonra mümkün olurdu. Altay ərazisindəki bu prototürk incəsənət əsərlərinin nəhəng toplusu “tabu” sayılır, çünki onlar salnaməçilərin yalanlarını ifşa edir. Həmin tarixçilər Şərqi Türküstanı ta qədimdən Çinin ərazisi sayır, uyğur və qazaxlar Çin mədəniyyətinin sonrakı varisləri kimi qələmə verilir (bu, tamamilə əksinədir, akupunkturadan* tutmuş üzümçülüyə qədər) və bununla da Şərqi Türküstanın Çinə birləşdirilməsinə qanuni don geyindirilir. Oxşar fikirlər uzun müddət rusların hökmranlığı altında yaşayan və bugünkü müstəqil Qazaxıstan Respublikasının bir hissəsi olan Qərbi Türküstana da şamil edilə bilər.

Sovet dövründə Qobustanla bağlı nəşrlərdə panturan əlaqələrinə əsla işarə olunmur. Buna misal olaraq, F.M.Muradovanın elmi dəqiqliklə yazdığı və 1979-cu ildə Bakıda nəşr olunmuş “Qobustan”** monoqrafiyasını göstərmək olar. İstinad edilən 300-dən çox ədəbiyyat siyahısına cəmi dörd Qərb müəllifinin əsəri daxil edilmişdir. Bütün digər əsərlər isə sovet müəlliflərinindir.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1966-cı il 9 sentyabr tarixli qərarı ilə Qobustan abidə kompleksi tarixi-arxeoloji irs elan edildi və bununla da onun gələcək nəşillər üçün qorunub saxlanması mümkün oldu. Onsuz da “maraqlanan” turistlər o vaxta qədər bu abidələrə artıq nəzərəcərpacaq dərəcədə zərər vura bilmişdilər.

QOBUSTAN QAYA RƏSMLƏRİ ÖZÜNÜ TƏSDİQ ETDİ

Böyük ingilis arxeoloqu Ceyms Mellaart ötən əsrin 60-cı illərində Mərkəzi Anadoluda, Konya yaxınlığında Çatal Höyükdə tarixi e.ə. X minilliyə gedib çıxan insan məskəninə qalıqlarını aşkarladı. C.Mellaart həmin ərazidə ötən əsr arxeologiya elminin ən dəyərli tapıntılarının müəllifi kimi tarixə düşdü***. Bu tapıntılar sırasında belində insan oturan qırmızı öküz təsviri də vardır. Bununla da sübuta yetirildi ki, Finikiya şahzadəsi Avropa və öküz (Zevs) haqqında əfsanə yunan mənşəli olmayıb, Anadoluya məxsusdur. Əsas qida məhsulları ilə bağlı araşdırmaların nəticələri daha dramatik idi. İstər taxıl və meyvə, istərsə də donuz, keçi və qoyun kimi ev heyvanları olsun, bunlar hamısı Mərkəzi Asiyadan, Anadoludan keçməklə, Avrasiya materikinə qərbinə – Avropaya gətirilmişdir.

* Akupunktura (latın dilində acus – iynə, qıyq və punctura – iynə sözlərindən) – iynəbatırma, iynəterapiya deməkdir.

** F. Muradovanın monoqrafiyası “Qobustan tunc dövründə” adlanır.

*** Bax: Mellart J.Çatal Höyük. A Neolithic Town in Anatolia. L., 1967; Mellart Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982 və b.

Qobustanda ön hissədə Günəş simvolu olan tipik qayaüstü təsvir. Həmin rəsm Tur Heyerdalın Azərbaycan və Skandinaviya arasında əhali və mədəniyyət mübadiləsi ilə bağlı tamamilə yeni bir yolun başlanğıcına çıxardı.

Bu baxımdan, tanınmış Danimarka paleoetnobotaniki Hans Helbekin mühüm rolu olmuşdur. O, öz tədqiqatları ilə kənd təsərrüfatının mənşəyinin Mesopotamiya və Misirin münbit ərazilərindən başlaması, Anadoluda əkinçilik mədəniyyətinin çox sonralar inkişaf etməsi barədə əfsanəni kökündən dağıtdı. Helbek sübut etdi ki, noxud, mərcimək, çoxsaylı meyvə növləri və paxlalı bitkilərlə bərabər, yabarı buğda və çovdarın mənşəyi də Taurus və Zağros olmuş və bunlar nə Anadolu, nə də Transqafqazda “ixdal mal” deyil, əksinə, yerli məhsul kimi bütün dünyaya yayılmışdır.

Artıq bu mənzərə genişlənməmişdir. Qobustanda, kimsənin tanımadığı heyvan növlərinin qayaüstü təsvirləri

prototürk tayfa və xalqlarının bu ərazilərdə aparıcı mövqeyini sübut edir.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri haqqında nə Ceyms Mellaartın, nə də Hans Helbekin məlumatı ola bilməzdi – bu, ötən əsrin 50-60-cı illərində onun barəsində dəlil-sübut zəncirinin əhəmiyyətli halqalarından biri idi. Çünki orada keçi, tələyə düşmüş vəhşi öküz, donuz, qoyun, at və əhəlləşdirilmiş it (onlardan ovda istifadə olunurdu!) və bu gündək bütün Şərqdə yaşamaqda olan rəqs* və geniş ətkli paltar geymiş qadın rəsmləri vardır. Qayaüstü təsvirlər, adətən, təbii boyalarla, əsas etibarilə isə oxra (sarı-qırmızımtıl rəngli mineral boya) ilə boyanırdı. Ümumilikdə, təsvirlərin heç 5 faizi belə zəmanəmizə gəlib çatmamış, əksəriyyəti küləyin və hava şəraitinin qurbanı olmuşdur.

Prototürk, daha dəqiq desək, Azərbaycanın varlığını sübut edən bu zəncirvari dəlillər sırasında ən qiymətli özünəməxsus üslubda hazırlanmış qayıq təsvirləridir. Bu sirri isə böyük səyyah Tur Heyerdal açmışdır.

* Qobustan qayaüstü təsvirləri içərisində ən qədim rəqs səhnələri də vardır. İ.Cəfərzadə yazırdı ki, Qobustanda müasir Azərbaycan yallı rəqsini xatırladan fərdi və qrup halında dini-ayin rəqs mərasimləri əks etdirən şakillərə də rast gəlmək olur. (Böyükdaş dağı (yuxarı terras), daş 24; daş 46 (şərq tərəfi), şəkil 3-4; daş 67 və 86 (aşağı terras), daş 9, şəkil 9-10//Джафарзаде И. Гобустан. Наскальные и юбражения, с.336.

NORVEÇLİ TUR HEYERDAL, İSLANDİYALI SNORRI STURLUSON VƏ AZƏRBAYCANLILARIN “DAŞ” QƏDƏR QƏDİM VƏTƏN HÜQUQU

Durğunluq ili sayılan 1981-ci ildə (L.Brejnev Ali Sovetin sədri idi və Əfqanıstana qarşı aparılan uğursuz müharibə üçüncü ilə keçirdi) Tur Heyerdalın Azərbaycana səfərini möcüzə hesab etmək olar*. Məşhur norveçliyə Moskva Elmlər Akademiyasının** fəxri doktoru adı verildikdən az sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyası onu Bakıya dəvət etdi. Səfərin əsas məqsədi isə yəqin ki, həmişəlik sirt olaraq qalacaqdır. Ancaq əminliklə söyləmək olar ki, əsas qayə məhvedici ideologiyanın pəncəsində ilişib qalan alimlərin dünyaya bir qarçı açmaq istəyi idi və bunun üçün qlobal düşüncəli alim və tədqiqatçı Tur Heyerdaldan yaxşısı ələ düşməzdi.

Həmin illərdə Tur Heyerdal bir alim kimi “sivilizasiya” adlanan dövrün başlanmasından çox-çox əvvəl insanların Sakit okean adalarında dinc yolla məskunlaşması və çay boyunca, dəniz və göllərdən keçməklə, yeni üfüqlər fəth etməsinin mümkünlüyü barədə nəzəriyyəsinə görə qızğın müzakirələrin hədəfi idi. Tur Heyerdal metal istifadə edilmədən – qamışdan və balsa ağacından hazırlanmış qayıqlarla praktik təcrübələrini həyata keçirməsi və dünya dənizlərində ekspedisiyaya çıxması ilə ixtiralar tarixində yeni dövrün əsasını qoydu.

Bu tədqiqat ekspedisiyasının bugünkü Azərbaycan üçün həlledici məqamı dəniz səfərlərində Polineziya, Karib hövzəsi və Hind okeanı adalarında insanın məskən salması tarixi inkaredilməz sübutlarla təsdiqləndikdən sonra, “Dəclə” ekspedisiyası ilə başladı.

Moskva Akademiyasından professor Keldiş münasib fürsəti əldən qaçırmadı. O, rus alimləri ilə uzun-sürən və gərgin yazışmalardan sonra, nəhayət, Heyerdalı Moskvağa dəvət etməyə nail oldu və qonaq səfər çərçivəsində Bakıya da gəldi.

Kazım Mirşanın müəllifi olduğu prototürk dünyasının xəritəsində min illər bundan əvvəl Mərkəzi Asiyayı örtən su sahələri əks olunmuşdur. Yan tərəfdə qərb sahilləri yüksək dağlarla əhatələnmişdir, demək olar ki, dəyişməz qalan Xəzər dənizini görmək mümkündür. Daxili dənizlərin inanılmaz rəngarəngliyi, Qobustanda tapılmış və heç zaman Xəzər dənizində rast gəlinməmiş balıqqulağı çanaqlı heyvanların növlərinin müxtəlifliyini izah edir. Buradan da bəlli olur ki, Qobustanın dadlı yeməklərə üstünlük verən sakinləri həmin məhsulları qonşu su hövzələrindən birbaşa “idxal” kimi qəbul edirdilər.

Yalnız məşhur gəmi mütəxəssisi deyil, eyni zamanda, yüksək təhsilli bioloq, coğrafiyaşünas və antropoloq kimi tanınan T.Heyerdal ilk dəfə Qobustana baş çəkərkən, qamışdan hazırlanmış və ön tərəfində Günəş şəkli əks olunmuş müxtəlif qayıq rəsmləri, təbii ki, onun diqqətini cəlb edən ilk təsvirlər oldu. Həmin səfərdən sonra işlər böyük sürətlə irəliləməyə başladı. Tur Heyerdalın dərin bilikləri, xüsusilə də Şimal xalqlarının ədəbiyyat tarixinin bilicisi olması, onun tarix elmi sahəsində Qobustanla bağlı elmi araşdırmalarının kökündə dayanırdı.

Bu məqamda islandiyalı Snorri Sturluson həlledici rol oynayır. O, 1179-cu ildə Hvamm şəhərində dünyaya göz açmışdır. Ailəsinin İslandiyanın ən nüfuzlu əsilzadə nəsiləri ilə qohumluq əlaqələri var idi. S.Sturluson iki dəfə ölkəsində ən yüksək sayılan “qanun sözcüsü” titulu almışdı. İki dəfə isə Norveç kralı Hakonun şəxsi qəbulunda olmasının məqsədi, çox güman ki, İslandiyanın Norveçə birləşdirilməsinə nail olmaqla, daha yüksək mənəbə can atması idi. Bu tələbbürlülük həmvətənlərinin kəskin etirazına tuş gəldi və S.Sturluson 1241-ci ildə ona qarşı törədilmiş sui-qəsdin qurbanı oldu.

S.Sturlusonun sonradan məşhurlaşması tarixi nəsr və Skalda* poeziyasında ustad qələm sahibi olması idi. Onun şah əsəri olan “Yer kürəsi” (norveç dilində “Heimskringla”) isə Azərbaycan üçün fundamental əhəmiyyətə malik əsər kimi qiymətlidir. Bu dəyərli tapıntı isə universal təfəkkürə malik Tur Heyerdal kimi ümumi mənzərədən qarşılıqlı əlaqə və bağlantıları görmək qabiliyyətinə malik bir insan aşkara çıxardı. O, Qobustan qayaüstü təsvirlərindəki qayıq rəsmlərini və Azərbaycan tarixini dəqiq araşdırdıqdan sonra çıxardığı nəticələri 1999-cu ilin mayında Bakıda geniş auditoriya qarşısında etdiyi məruzəsində açıqladı:

“Sizin ölkənizə ilk səfərimin məqsədi, hər şeydən öncə, qədim dövrdə Aralıq dənizi hövzəsindəki qayıqlara hənzər qamışdan hazırlanmış qayıqları tədqiq etmək idi. İkinci səfərim zamanı isə öyrəndim ki, Azərbaycan əhalisi özünü “azəri” adlandırır. Xatırladım ki, Norveçdə hələ orta məktəb illərində bizə əfsanələr keçərdilər. Həmin əfsanələr Norveç tarixinə əl qaynayıb-qarışıb ki, mifologiyanın harada bitdiyi və əsl tarixin haradan başladığını təyin etmək mümkün deyil. Norveçin yazılı tarixi 800 il bundan əvvəl başlayır. Həmin dövrdən əvvəlki tarix isə şifahi şəkildə İrlandiyadan günümüzədək çatmışdır və həmin şifahi ədəbiyyatda biz norveçlilərin “Azər” ölkəsindən gəlmə olduğumuz göstərilir.

Biz Danimarka, İsveç və Norveç kral sülalələrinin tarixini öyrənirdik, lakin həmin məlumatları isə o qədər də ciddi qəbul etmirdik, çünki onlar çox qədim dövrlərdən bəhs edirdilər. Həmişə düşündük ki, bunlar hansısa təsəvvürlər, bir növ mifologiyadır.

Bizim kralların aktual tarixi isə eramızın 800-cü ilindən başlayır. Biz növbəti minillikdə də taxta çıxacaq krallarımızın adlarını xronoloji ardıcılıqla öyrənməliydik, ondan əvvəlki dövrlərə isə qatıyyəni maraqlı göstərmirdik.

* Məşhur Norveç səyyahı Tur Heyerdal 1914-2002-ci illərdə yaşamışdır. 1981-ci ildən sonra, Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə daha iki dəfə - 1994 və 1999-cu illərdə də ölkəyə səfərlər etmişdir.

** SSRİ Elmlər Akademiyası.

* Skalda - Orta əsrlərdə Skandinaviyada, əsasən də Norveçdə saray şairlərinə verilən ad. Onların yaradıcılığının əsasını təşkil edən janr - skalda poeziyası və ya skaldika adlanır. Saqa ədəbiyyatı və Edda poeziyası kimi, skalda da Skandinaviya ərazisinə xas olan ədəbiyyat janrıdır.

Bununla yanaşı, uşaqlıq dövrümdən xatırlayırdım ki, bizim mifologiyamızın bünövrəsi Odin Allaha ilə qoyulmuşdur. Odindən tam 31 nəsil keçdikdən sonra, ölkəmizin yazılı tarixi salnamələrdə adı çəkilən ilk kralımızla başlayır. Odin haqqında rəvayətlərdə deyilir ki, o, Azər ölkəsindən Avropanın şimalına gəlmişdir. Həmin məlumatları daha dərinədən tədqiq etməyə başladım və öyrəndim ki, burada söhbət mifologiyadan deyil, gerçək (autentik) tarixdən və coğrafiyadan gedir.

Roma əsgərlərinin ovqatının xoş olması üçün Xəzər dənizinin qərb sahillərinə səyahət etməsinə imkan yaratdığına görə, sonrakı nəsillər Roma imperiyasının "Möhtəşəm XII legion"unun Lutsius Yulius adlı bir senturionuna minnətdardır. Bəlkə də, onun düşərgəsinin yaxınlığında yerləşən, o dövrdə daha gözəl və təsirli şəkildə olan qayalar üzərindəki təsvirlər onu bu gün əvəzsiz dəyərə malik həmin əsəri yaratmağa ruhlandırmışdı.

Senturion (o yazıda ">" ilə işarələnmişdir) aşağıdakı mətni daş üzərində həkk etdirmişdir:

IMP DOMITIANO
CAESARE AVG
GERMANIC
L IVLIYS
MAXIMUS >
LEG XII FVL

Bu mətnin köməyi ilə yazının tarixini tam dəqiqliklə təyin etmək mümkündür. Çünki eramızın 84-cü ilində GERMANICUS fəxri titulu alan IMPerator DOMITIANO 94-cü ilədək hakimiyyətdə olmuşdur. Domitianonun ölümündən sonra Roma Senatı "xatirənin lənətlənməsi" ("DAMNATIO MEMORIAE") göstərişi vermişdir. Bu da o deməkdir ki, öz qəddarlığı və hakimiyyətə hərisliyi ilə məşhur olan hökmdarın bütün portretləri, abidələri və onun adı ilə bağlı yazılar məhv edildi.

Qobustandakı həmin daş kitabənin salamat qalması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, romalılar Azərbaycanı Senatın göstərişindən qabaq tərk etməli olmuşlar.

Daş kitabə Xəzərdən 4 km qərbdə, dəniz səviyyəsindən 200 metr yüksəklikdə Böyükdaşın ətəklərindəki təbii hücrə yarıdan qaya massivində yerləşir. Həmin ərazidə su mənbəyinin olması legionerləri qaya massivi daxilində ideal müdafiə mövqeyi ilə təmin edirdisə də, əvəzində əsgərlərin asudə vaxtları yeknəşəq keçirdi. Çox güman ki, daş üzərindəki yazı belə bir şəraitdə meydana gəlmişdir...

Bu qədim rəvayətləri qələmə alan, Avropa, Asiya və Afrikanı öz düzgün adı ilə təsvir edən şəxs Snorri Sturluson olmuşdur. Əlavə etmək lazımdır ki, Hibraltar, Aralıq dənizi hövzəsi öz qədim adları ilə, Qara dəniz isə onun tərəfindən bu gün də işlətməkdə olduğumuz adı ilə verilmişdir. O, Don çayını öz qədim yunan adı Tanis ilə qeyd etmişdir. Beləliklə, mənə aydın oldu ki, bunların ildırım allahı Tor ilə birgə bulduklardan yuxarıda hökmranlıq edən allahlarla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Snorri bizə məlumat verir ki, azərlərin vətəni Qara dənizdən şərqdə yerləşir. O yazır ki, ora Odinin vətənidir və çox böyük bir ölkədir. Snorri faktları çox dəqiqliklə təsvir etmişdir: "Bu ölkə, qeyd edildiyi kimi, Qara dənizdən şərqdə, nəhəng sıra dağların cənubunda, Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşir və Şərqə doğru – türk ölkələrinə tərəf uzanır". Bütün bu məlumatların mifologiya ilə heç bir bağlılığı yoxdur, söhbət göylərdən deyil, Yer kürəsində baş verənlərdən, planetimizin tarixindən gedir.

İndi isə ən əhəmiyyətli nöqtəyə gəlib çıxıram. Snorri yazır: "Odinin yaşadığı dövrdə romalılar həmin ərazinin böyük bir hissəsini işğal etdilər. Odin anlayanda ki, romalılar azərlərin ölkəsinə yaxınlaşırlar, o zaman qərara aldı ki, öz kahinləri, qəbilə başçıları və həmvətənlərinin bir qismi ilə Avropanın şimalına köç etsin".

Qeyd edək ki, romalılar insani varlıqlar kimi bizim planetdə yaşamışlar və qətiyyətlə mifoloji simalar deyildilər".

Tur Heyerdal Qobustanda olarkən Roma legionlarının şərqdə ayağı dəydiyi ən son nöqtəni bildirən və üzərində Roma yazıları olan bir daş kitabəyə də rast gəldi. Həmin yazının tarixini tam əminliklə təyin etmək mümkündür: bu daş kitabə eramızın 84-97-ci illəri arasında yazılmışdır. Bu da o deməkdir ki, - əgər Snorriyin məlumatı həqiqəti əks etdirirsə, - Odin və onun tərəfdarları Azər ölkəsini eramızın birinci əsrinin ikinci yarısında tərk etmişlər. Bundan sonra həmin illərlə adı salnamələrə düşmüş ilk Norveç kralının babasının ölkəni birləşdirdiyi 830-cu il arasında körpü yaratmaq qalırdı. Antropologiya elmində hər bir hökmdarın orta hakimiyyət müddəti 25 il (indi 30 il) hesab olunur. Həqiqətəndən ibarətdir ki, hər biri orta hesabla 25 il hakimiyyətdə olan 31 hökmdar nəslini hesabladığımızda, tam dəqiqliklə eramızın I əsrinin ikinci yarısı alınır!

"Mən əminəm ki, Azərbaycan qədim dövrlərdə insanların bütün dünyaya yayıldığı və geri döndüyü əhəmiyyətli bir mərkəz olmuşdur. Qobustan petroqlifləri Azərbaycanın sivilizasiyanın inkişafı üçün nə qədər dəyərli olduğuna bariz nümunədir.

Dəqiq olan isə budur: Dəniz ekspedisiyaları sivilizasiyadan da qədimdir. İndiyədək bunun əksi iddia olunurdu. Bu da gerçəkliyi əks etdirmir. Çünki indi artıq məlumdur ki, əvvəlcə insanlar açıq dənizlərə çıxmağa imkan verən qayıqlar düzəltmiş, sonra qarşılıqlı tanışlıq imkanı əldə etmiş, ticarət əlaqələri qurmuş və bir-birindən öyrənmişlər. Bu dinc əməkdaşlıq mühiti texnika və elm sayəsində mütərəqqi həyat formasının – bizim sivilizasiyanın meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır".

Öz yaradıcılığını prototürk dünyasının tarixinə və tədqiqatına həsr edən türk riyaziyyatçısı Kazım Mirşan araşdırmalar zamanı Tur Heyerdalın gəldiyi nəticələri əsas etibarilə təsdiqləyən bir məqam aşkarlamışdır. Bunun üçün o, çox sadə gerçəkliyi – müəyyən torpaq sahələrinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi və bununla bərabər, baş verən qabarmanı istinad nöqtəsi kimi seçmişdir. Onun hazırladığı və 8-10 min il bundan əvvəlki dövrdə su və quru sahələrini əks etdirən xəritəyə baxarkən, təsvirlərdə Tur Heyerdalı heyran qoyan həmin qayıqların hərəkət sərbəstliyi üçün tamamilə yeni bir mənzərə açılır. Su yolları o zamanlar daha geniş miqyasda çay və su yollarını birləşdirirdi. Bu zaman, habelə nəhəng daxili dənizləri və açıq dənizlərə birbaşa çıxışı olan su hövzələrini də qeyd etmək lazımdır. Daha bir neçə “xırdalıq” da həmin nəzəriyyəyə qüvvət verir, belə ki, Qobustandakı qədim insan məskənlərində çoxlu sayda balıqqulağına (onlar Qobustan muzeyində nümayiş olunur) rast gəlinmişdir və həmin növ balıqqulağının Xəzər dənizi məşəli olmaması artıq sübut edilmişdir. Bütün bunlar Kazım Mirşanın nəzəriyyəsini təsdiqləyir, bundan əlavə, Azərbaycan-Norveç bağlılığına, sözün həqiqi mənasında, yeni yollar açır. Eyni zamanda, bir tərəfdən, azərbaycanlıların bu ərazilərdə “daş” qədər qədim vətən hüququ, digər tərəfdən isə, Qobustandakı arxeoloji və antropoloji tapıntılar Tur Heyerdalın sanballı tədqiqatları nəticəsində inkarolunmaz şəkildə təsdiqlənmişdir.

Fanilərin çox dili var,

Ölümsüzlərin isə bir.

"Benhamın məsəllər kitabı"ndan

DİL XƏZİNƏSİ

Çox qədim zamanlarda insanların ortaq bir dildə danışması müqəddəs İncildən bəllidir. Bütün dünyada bir dil vardı və hamı eyni sözlərdən istifadə edirdi. İnsanlar Şərqdən köçüb gəldikləri zaman Şinar torpağında bir düzənliyə rast gəldilər və orada məskən saldılar. Sonra bir-birilərinə dedilər: “Gəlin, kərpic düzəldək və onu bişirək”. Onlar daş əvəzinə kərpic və palçıq əvəzinə qatran götürdülər. Yenə dedilər: “Gəlin, özümüzə bir şəhər və başı göylərə çatan bir qüllə tikib ad çıxaraq, daha bütün yer üzünə yayılmaq”.

Tanrı bəşər övladlarının tikdiyi şəhəri və qülləni görmək üçün aşağı endi. Tanrı dedi: “Budur, onların hamısı bir xalqdır və bir dilləri var. Buna görə də bu işi görməyə başlamışlar və indi etmək istədikləri işə heç kəs mane olmayacaqdır. Gəlin, aşağı enib, orada onların dilini qarışdıraraq ki, bir-birilərinin dilini başa düşməsinlər”. Tanrı onları oradan bütün Yer üzünə səpələdi. Onlar şəhəri tikməyi dayandırdılar. Buna görə də o yerin adına Babil dedilər, çünki orada Tanrı bütün dünyadakı adamların dilini qarışdırdı və onları bütün Yer üzünə yaydı.

Burada söhbət Dəclə və Fərat çayları arasındakı ölkədən, Babilistan və Akkaddan, “Şərq”dən köç etdikdən sonra şumerlərin yeni vətəni Mesopotamiyadan gedir.

Şumerlər kim idilər? O vaxtkı dünyanı əhatə edən hansı vahid dildə danışdılar? Bu əzəli Volapük və ya Esperanto¹ idimi?

Bu, elə bir xüsusi dil – ulu dil – olmalı idi ki, o, Qurani-Kərimdə poetik şəkildə belə təsvir olunur*: “Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər (ağıl və elm sahibləri) üçün (Allahın vəhdaniyyətinə və Onun hər şeyə qadir olmasına dəlalət edən) nişanələr vardır!”.

Abdulla Yusif Əli özünün məşhur Quran tərcüməsində² həmin ayələri məxsusi izahla belə təfsir edir: “Dillərin və rənglərin müxtəlifliyini həm coğrafi, həm də tarixi aspektdən nəzərdən keçirmək mümkündür. Bəşəriyyət bir cütükdən törəmişdir, lakin sonradan dünyanın bütün ölkələrinə səpələnmiş, müxtəlif dillər və dəri rəngləri yaranmışdır. Bununla yanaşı, insanlar arasındakı əsas bağlılıq dəyişilməz olaraq

* “Rumlular” surəsi, 22-ci ayə. Qurani-Kərim: Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədliyəv. Bakı, 1991, s.398.

qalmışdır. Bütün insanlar eyni duyğulara malikdir və hamı Tanrının himayəsi altındadır. Bundan əlavə, zaman keçdikcə bir dövrən dəyişməsi də vardır. Qədim dillər ölür, yeni dillər inkişaf edir. Yeni həyat şərtlərindən yeni sözlər və ifadələr, yeni cümlə quruluşları və vurğular meydana gəlir. Həmçinin əski irqlər yox olur və yeniləri yaranır”.

“Dünyanın bütün ölkələrinə yayılma...” həm İncilə, həm də Qurana görə, Ağrı dağı massivindən başlamışdır. İncil ənənəsi Nuh peyğəmbərin gəmisinin “Ağrı dağında” endiyini əsas götürürsə və bununla da gəminin Ağrı dağının özündə sahilə çıxmasını təlqin edərsə (görəsən, saysız-hesabsız nə qədər ekspedisiya böyük Ağrı dağının ətəklərində əbəs yerə Nuhun gəmisini axtarmışdır?), Qurani-Kərimdə* həmin ərazidə məskunlaşmış nestorianların və assurların tarixi mənbələrinə sadıq şəkildə gəminin endiyi ərazi Cudi dağı kimi göstərilir. Bu dağ Ağrı dağı massivinə aid olsa da, əzəmətli bir təpə görüntüsü yaradır. “Böyük subasma” mövzusunda dərinlən tədqiqat aparmaq niyyətində olanlar gəminin bu dağda enməsi fikrinin doğru olduğunu görə bilərlər. Çünki həmin dağın yaxınlığında Van və Urmiya kimi duzlu suya malik böyük göllər yerləşir. Şumerlərin ən qədim tarixi mənbələrinə görə, Cudi dağı Quti ölkəsində yerləşir (Akkadların bir növ varisləri olan qutilər eramızdan 2000 il əvvəl mövcud olmuş və qısa müddət Babilistanda hakimiyyəti ələ keçirmişlər).

“Ararat” adının Urartu imperiyası ilə bağlılığı böyük əhəmiyyət kəsb edir... urartulular da (Mərkəzi Avropada Hallstadt mədəniyyətinin müasirləri) iltisacı** dildə danışmışdılar ki, bu da şumer və türk dillərinə xas xüsusiyyətdir.

Bu gün həmin dövr haqqında biliklər təxmini rəvayətlərə əsaslanır. Fridrix Delitç (1850–1922) kimi elm xadimləri isə sübuta yetirdilər ki, İncildə olan məlumatlar qətiyyət müstəqil və original deyildir. Dünyanı su basmasından tutmuş Musa peyğəmbər barədə rəvayətlərə qədər (onun səbətdə suya atılması da), mələklərə inam və digər etiqad komponentləri daha çox Babilistan mənşəli olub, şumerlərlə bağlıdır. Birinci Dünya müharibəsindən bir qədər əvvəl görkəmli alim F.Delitçin bu mövzudakı araşdırmaları böyük səs-küyə səbəb oldu və bununla da tam bir (İncil) dünyabaxışı darmadağın edildi.

Təbii ki, kilsə iyerarxiyası bir neçə illik iflic vəziyyətindən sonra özünü toplaya bildi və ilk olaraq Delitçə qarşı əks-təbliğət aparmağa başladı və onu unudurmağa nail oldu. Son dövrlərdə isə F.Delitçə qarşı maraq yenidən baş qaldırdı, çünki o, ilk şəxs idi ki, Babilistanı və bununla da şumerləri həqiqət işığında təsvir etməyi bacardı. Eyni fikirləri Quran barəsində də söyləmək mümkündür, belə ki, o, az-çox təsdiqini tapmış İncil məlumatlarına əsaslanır.

* “Hud” surəsi, 44-cü ayə: (Allahdan bir əmr olaraq:) “Ey yer! Suyunu ud! Ey göy! Yağışını saxla, açıl!” deyildi. Su çəkildi. İş bitdi (Nuha iman gətirməyənlərin məhv edilməsi barədə Allahın əmri yerinə yetdi). Gəmi Cudi dağı üzərində oturdu və “Zalimlər məhv (Allahın mərhəmətindən uzaq) olsun!” deyildi. //Qurani-Kərim, s.191.

** Sözlün kökünü dəyişdirmədən, ona şəkildə artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəldilən dillər: məs.: türk dilləri, fin-üqor dilləri. //Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2006, II c. s.535.

30-cu surə (“İnsanı mütəəssir edən həqiqət”) “ər-Rum” (“Rumlular”) adlanır və iranlıların bir-birinin ardınca qələbə qazandığı dövrdə vəhy olunmuşdur. Eramızın 608-ci ilində II Xosrov* Konstantinopolu, 614-cü ildə Suriyanı, az sonra isə Misiri işğal etdi. Həmin dövrdə heç kəs İrandan savayı, dünyaya hökmranlıq oxuyan digər güclü dövlət tanımır. Lakin bir qərinə keçməmiş – 642-ci ildə İran süqut etdi və Ərəb xilafətinin bir parçasına çevrildi, qüdrətli Sasanilər sülaləsi yer üzündən silindi. Hələ bir əsr əvvəl I Qubad** dini rəhbər Məzdəki və onun minlərlə tərəfdarını edam etdirmişdi, indi növbə İranın öz dövlət dininə gəlib çatmış, cəmi bir neçə ilin ərzində o, səssiz-küysüz məhv olub getmişdi.

Yusif Əlinin Quranı təhlilində qədim “rənglərin” məhv olmasına, qədim dillərin itməsinin mümkünlüyünə işarə olunur, lakin bu dillərdən qalan “mirasın” başqa və yeni dillərdə yaşaması haqqında danışılmır. Müasirimiz görkəmli dilçi alim Selahi Diker əsərlərindən birində bu fikrə inandırıcı şəkildə yer ayırmışdır.

“İkinci bir tarixi qeyri-normallıq (birincisi barədə hələ irəlidə söhbət açacağıq, bu, türk xalqları üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib bir məsələdir) “ölüb getmiş dillər” barədə verilən suallardır. Bu, elə bir fenomenidir ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş “tarixi davamlılıq” gerçəkliyi fonunda qəbul edilməzdir, daha dəqiq desək, qətiyyət mümkün deyildir.

Məntiqi və idraki qanunauyğunluğa müvafiq şəkildə bütün dillərdə davamlılıq olduğunu görürük. İstər bu, sanskrit, yunan, latın, anqlo-german, fars, ərəb, ivrit, istərsə də türk dilləri olsun. Eyni fikirləri alban, gürcü və erməni kimi kiçik dillər haqqında da söyləmək olar. Bütün dillər öz əzəli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Yenilikləri isə dost və ya işğalçı xalqlardan gəlmiş alınma sözlərə aid etmək olar. Bunlar dilin söz ehtiyatını dəyişdirmiş və zənginləşdirmişdir. Bu, bəzən qohum dillər, bəzən isə tamamilə yad dillər hesabına baş vermişdir.

Ən məşhur “ölüb getmiş dillər” şumer, elam, midiya, skif, hetit, frik, troya, etrusk, arami, yaxud li-diya xalqlarının dilləridir. Həmin xalqlar yaradıcı millətlərin “elitası” sayılmaqla, bir neçəsi indi “sivilizasiya” adlandırığımız mədəni irsin əsasını qoymuş, digərləri isə, “yunan mədəniyyəti” kimi tanıdığımız mədəniyyətin baniləri olmuşlar. Onlar bizim müasir mədəni qavrayışımızın yaradıcıları olmuşlar.

İsa Məsihin müasiri, antik dövrün ən tanınmış coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabon səyahətlərində istər Efiopiya, istər Kiçik Asiyaya (Qafqaz Albaniyası da daxil olmaqla!), istərsə də Suriyaya və çoxmillətli Roma imperiyasının ən uzaq sərhədlərinə gedib çıxarkən indi artıq istifadə edilməyən həmin dillərin bəzilərini eşitmək imkanına malik olmuşdur. Buna görə də həmin dillər “ölüdürmü”? Bunlar bacarıq, istedad, yaxud müsbət və mənfi meyillər kimi hər bir insanın “irsi kökündə” özünü təəcəssüm etdirir. Beləliklə, qədim, “ölü” dillərin “mirası” müasir dillərdə yaşamaqda davam edir.

* Sasani hökmdarı II Xosrov Pərviz (591-628).

** Sasani hökmdarı I Qubad (488-496, 499-531).

Bu fikirləri, ilk növbədə, şumer dilinə aid etmək mümkündür. Bəşəriyyətin ən qədim mədəni xalqı barədə İncildə deyilir:

“Bütün dünyanın cəmi bir dili vardı və hamı eyni sözlərdən istifadə edirdi”.

Qədim “mirasın” bu günə qədər yaşamaqda və hətta çiçəklənməkdə davam etdiyini iddia edən Selahi Diker öz elmi tədqiqatlarının nəticələrində professor V.A.Olbraytə istinad edir. V.A.Olbrayt yazır: “Bu halda da qədim dövrləri araşdıran elmlər fəlsəfədən gələn bir nəzəriyyəni təsdiqləyir: NATURA NON FACIT SALTUM... Təbiət sıçrayışlar etmir”.

Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, uluların “ölmüş” hesab edilən dilləri heç də “ölü” deyildir. Nə təbiət, nə də tarix “SALTA” - sıçrayış etmir. İnsandan-insana, nəsil-dən-nəslə, bir mədəniyyət dairəsindən digərinə inkişaf edən tarixi prosesdə qorunub saxlanan irsin davamlılığı mövcuddur. Bunu özümüz də müəyyənləşdirə bilirik, bunun üçün isə nəsilərdən bizə gələn dil mirasını diqqətlə tədqiq etmək gərəkdir.

Yazılı tarixin 5000 ildən artıq yaşı var. Bu tarix yazının şumerlər tərəfindən ixtirası ilə başlayır. Bu gün - həmin yazı oxunduqdan sonra qəti şəkildə bilirik ki, şumerlər iltisaiqi idiomda, türk dilində danışmışlar.

Selahi Diker

“ÖLÜ”, YOXSAX “CANLI” DİLLƏR

İstisnasız şəkildə demək olar ki, hamı hər bir xalq hazırda məskunlaşdığı ərazilərdə daim yaşadığını iddia edir, heç kim “gəlmə, miqrant” olmaq istəmir. Bu düşüncə modelinə əsasən, germanlar həmişə Şimali və Mərkəzi Avropada, anql-sakslar Britaniya adalarında, romalılar və yunanlar, müvafiq olaraq, İtaliya və Yunanıstanda, çinlilər Çində, farslar, ermənilər və gürcülər isə dünya yaranandan, ən azı, Nuh peyğəmbərin vaxtından indi yaşadıkları ərazidə mövcud olmuşlar.

Ancaq türk xalqlarında başqa cürdür. Onlar, sadəcə olaraq, “köçəridirlər”. Onlar heçlikdən gəlirlər, hərə-də müvəqqəti məskunlaşırlar və hər şey qaydasında gedərsə, yenidən heçliyə qeyb olurlar. Bu tarix mənzərəsində ən qədim dövrlərdən bəri demək olar, heç nə dəyişməyib və bu gün də belədir, nə qədər ki, “türkoloqların” daim artmaqda olan sıraları onların təsir gücü ilə tərs mütənəsbdir, belə olacaqdır. Klassik nümunəni Hun imperiyasının tarixindən göstərmək olar: hələ bu gün də geniş yayılmış oxu tərzinə görə, onlar monqol yoxluğundan gəlmiş, qarşılaşdıqları xalqları qarət və məhv edərək, Qərbi Avropaya soxulmuş və yenidən yoxluqda itib-batmışlar.

Həqiqət isə, sözsüz ki, başqa cürdür: yaxşı təşkil olunmuş belə bir yürüşə rəhbərlik edə bilmək üçün güclü dövlətçiliyə malik olmaq lazım idi. Hər halda, bu “barbarlar” Romanın qapılarına qədər gəlmişdilər, lakin romalıların pislikləri dəyməmişdi. Onlar heç də uzaq Monqolustandan gəlmirdilər, hunların vətəni Rusiya çölləri idi və onlar oradan özləri kimi türk mənşəli skifləri qovub çıxarmadılar, əksinə, elə onlar özləri də skiflər idi.

Tarixçilərin əksəriyyətinin yaratdığı tamamilə baş-ayaq mənzərənin günahkarları arasında türk tarix yazıları da var. Həmin tarixçilər türklərin tarixini Alp Arslanın 1071-ci il avqustun 19-da imperator IV Roman Diogen üzərindəki parlaq qələbəsi ilə başlayırlar. Belə çıxır ki, Malazgirt yaxınlığında səlcuqların bizanslılar üzərindəki qələbəsindən əvvəl Anadoluda türk yaşamayıb?

Bu köklü sual, habelə Azərbaycan və Ermənistan da aiddir. Mövzuya dair bütün erməni tarix əsərlərində “haylar” – ermənilər özlərini urartuluların qanuni varisləri kimi qələmə verirlər...¹⁰. Bir neçə onilliklər bundan əvvəl, nə qədər ki urartuluların, eləcə də şumerlərin dili yeddi qfıl vurulmuş bir sandıqca idi və onu oxumaq mümkün deyildi, bu hiyləgər fənd işləyirdi.

Bu tarixə görə, türklər (daha dəqiq - səlcuqlar) yalnız eramızın XI və XII əsrlərində həmin ərazilərə gəlmişdilər. Bu, hiyləgərliklə və qətiyyətlə tarixi saxtalaşdırmaqda maraqlı olan qrupları təmin edir, çünki türksoylu xalqların Anadoluda, Azərbaycan ərazisində, Qafqazda və ətraf regionlarda (məsələn,

bu gün İranın tərkib hissəsi və tarixən qədim Azərbaycan ərazisi olan Cənubi Azərbaycanda) ilk mövcudluğu məsələsi həmin maraqlı dairələr üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Bəs, onda “ölüb getmiş” dillərin varislərini haradan tapa bilərik? “Nəhənglər” üçlüyü (Hind-Avropa, Sami və Turan) fonunda onlara rast gəlmək mümkündür. “Ölüb getmiş” dillərin böyük əksəriyyəti isə Turan, bununla da türk dillərinə aiddir.

Türk dilləri iltisacı dillər qrupuna aiddir. Türk dillərində qrammatik əlaqələr söz kökünə artırılan şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Sadə bir misal: əl - əl+im - əl+im+da.

Çoxsaylı türk dilləri bir-biri ilə o qədər yaxın qohumdur və uyurluğa malikdir ki, bu dillərdən birində danışan şəxs Avropadan tutmuş İraq, Azərbaycan, Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçməklə, Sibirin uc-qarlarına kimi yerli sakinlərlə, qismən də olsa, anlaşıla bilər*.

QƏRB QOLU:

1. Bulqar qrupu
(bir zamanlar Volqa bulqarlarının dili olub, bu gün isə yalnız çuvaşlar tərəfindən istifadə edilir) avarlar.
2. Oğuz qrupu
buraya əsas etibarilə Türkmənstanda, eləcə də Qazaxıstanda, Qaraqalpaqda (Rusiya), Şimal-şərqi Əfqanıstanda və İraqın şimal hissəsində (Bağdaddan Ərdəbilədək**) işlədilən oğuz-türkmən dili daxildir. Oğuz-türkmən dili indi türkmən dili adlanır, 4 milyondan artıq türkmən Türkmənistan Respublikasında və ona qonşu ölkələrdə yaşayır.
Oğuz-bulqar. Peçeneq dili - bu dil məşhur Nodysentmikloos (Nagyszentmiklós) dəfnəsindəki*** yazılarla tanınır. “Dilmanc” və “boyar” kimi bir sıra peçeneq kəlmələri isə dünya anlayışlarına çevrilmişdir.
Oğuz-səlcuq. Buraya səlcuq, qədim osmanlıca və qədim Azərbaycan dilləri daxildir. Sonrakı inkişaf prosesində müasir Türkiyə türkcəsi, habelə “Azəri” adlanan**** müasir Azərbaycan dili təşəkkül tapdı.

* Türk dillərinin digər təsnifatı da vardır. Bu təsnifatlardan birinə görə türk dilləri bulqar (hazırda ölü dil olan bulqar və xəzər dilləri, habelə müasir çuvaş dili); cənub-qərb (ölü oğuz dili, habelə türkmən, truxmen, Azərbaycan, qaqauz və türk dili); şimal-qərb (tatar, başqırd, qazax, qırğız, altay, qumuq, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, qaraim, habelə ölü poloves (qırpaq) və peçeneq dilləri); cənub-şərq (özbək, uyğur və ölü cığatay dilləri); şimal-şərq (yakut, tuva, xakas, şor, qaraqas, orxon, habelə qədim uyğur ölü dili) qruplarına bölünür.

** Orijinalda belədir. Əslində Ərbil olmalıdır.

*** Qərbi Rumıniya ərazisində 1799-cu ildə aşkarlanmış və 23 qızıl qabdan ibarət bu dəfnə hazırda Vyana İncəsənət Tarixi Muzeyində saxlanılır. Erkən orta əsrləri əhatə edən qabların üzərindəki yazılar üç istiqamətdə - (erkən macar, peçeneq və ya avar mənşəli olması) barədə fərziyyələrə meydan açır.

**** Azərbaycan tarixşünaslığına görə azəri dili Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə əlaqədar yad edilmişdir.

3. Qırpaq qrupu
buraya ölü Kuman dili daxildir. Həmin dil XIII əsrdə alman və italyan rahibləri tərəfindən Kırmda tərtib edilmiş “Codex Comanicus” (Kuman kodeksi) əsərində sənədləşdirilmişdir. Rus dilində həmin dil “Половецкий язык” adlanır (tanınmış rus bəstəkar Aleksandr Borodin “Polovets rəqsləri” əsəri).

Kırım-tatar dili. Kırım tatarları Stalin tərəfindən sürgün olunduqdan sonra, bu dilin yox olması təhlükəsi yaranmışdı. Son dövrlərdə tatarlar yenidən Kırmda məskunlaşmaqdadırlar.

Buraya qumuq dili (Azərbaycandan şimalda, Dağıstan ərazisi), qaraçay dili (Çərkəz Muxtar Vilayəti*, habelə Qırğızistan ərazisi), balkar (Kabarda-Balkar), qırpaq bulqarcası (vaxtilə Qızıl Orda dövlətinin dili) daxildir.

Tatar dili - əhəmiyyətli qolu Kazan tatarcası. Digər əsas yayılma əraziləri Həştərxan, Tara, Barabinsk və Tobolsk.

Başqırd dili - Ufa şəhəri**, 5 milyon insanın ana dilidir.

Qırpaq-noqay qrupu - bu gün noqaylar və çərkəzlər yaşayan ərazidə yayılmışdır.

Noqay dili – Dağıstan.

Qazax dili – Qazaxıstan.

Qaraqalpaq dili - qazax dilinə yaxın olub, eyniadlı muxtar respublikada və eləcə də Özbəkistanda danışılır.

Özbək dili - Daşkənd, Fərqanə, Kokand, Səmərqənd, Buxara, Xivə – bu ərazilərdə ilk avropalı tədqiqatçı kimi Avstriya-Macarıstandan olan dilçi alim Hermann Bamberger (Arminius Vamberi – 1832-1913) araşdırmalar aparmış, “Kutadqu biliq” əsərini ilk dəfə tərcümə etmiş, cığatay dilinin lüğətinin və ilk almanca-osmanlıca lüğətinin müəllifi kimi tarixə düşmüşdür.

4. Karluq qrupu
Karluq-uyğur dili - bir zamanlar Şərqi Türküstanda Qaraxanilər*** dövlətinin rəsmi dili olmuşdur. Görkəmli nümayəndəsi Mahmud Kaşqari XI əsrdə qələmə aldığı “Divani lüğət-it-türk” əsərində müxtəlif türk ləhcələri haqqında bilikləri bir araya toplamışdır. Yusif Xas Həcibin (Yusif Balasaqunlu) (1017 – 1077) “Kutadqu biliq” (Xoşbəxtlik bəxş edən elm) əsəri də böyük dəyərə malik incilər sırasındadır.
Çığatay dili - Karluq-xarəzm dili.
Şərqi Qızıl Orda dövlətinin dili (əski özbək dili).

* Çərkəz Muxtar vilayəti 1928-ci il aprelin 30-da Qaraçay-Çərkəz Muxtar vilayətinin (1922-ci il yanvarın 12-də yaradılıb) bölünməsi nəticəsində (əvvəlcə Çərkəz milli dairəsi adlandırılıb) təşkil edilmişdir. 1957-ci il yanvarın 9-da yenidən birləşmiş Qaraçay-Çərkəz Muxtar vilayəti yaradılmışdır. 1992-ci ildən Qaraçay-Çərkəz Respublikası adlanır.

** Başqırd dili Başqırdistan əhalisinin dilidir. Ufa şəhəri Başqırdistanın paytaxtıdır. 1918-ci ildə burada ağqvardiyaçıların Ufa direktoriyası qurulmuşdur. 1919-cu il martın 23-də RSFSR tərkibində Başqırdistan MSSR təşkil edilmişdir. 1990-cı ildə müstəqilliyini elan etmişdir. 1992-ci ilin fevralından Başqırdistan Respublikası adlanır.

*** Şərqi Türkiyə, Jetisu (Semireçye) və Cənubi Tyan-Şanı əhatə edən türk dövləti (927-1212-ci illər). Kaşqar, Balasaqun və Urgen şəhərləri paytaxt olmuşdur.

Müasir uyğur dili iki əsas qoldan ibarətdir: cənubi uyğur dili (Kaşqar, Xotan, Aksu) və şimali uyğur dili Turfan ərazisində (çaxırın əsl vətəni).

ŞƏRQ QOLU:

1. Uyğur qrupu
Orxon və Yenisey yazılarının dili.
Buraya zəngin əski uyğur ədəbiyyatı, əsas etibarilə isə buddist və mani yazılarını aid etmək lazımdır.
Tuva dili ("Soyot dili") Tannu-Tuva (Yenisey çayının mənbəyi) ərazisində yaşayan əhalinin ana dilidir. Bu diyar az müddət müstəqillik dövründən sonra, stalinizmdə böyük repressiyalara məruz qalmışdır.
Yakut dili - Yakutiya Muxtar Respublikası*
Karaqas - tofalar dili - Oka və Uda arasında cəmi bir neçə insanın işlətdiyi ölməkdə olan dil.
Xakas dili – çoxsaylı dialektlərə malikdir - Yenisey hövzəsində yayılmışdır.
Çulım tatarcası - Altay dilləri - kumandin, tuva, çalkan, sarı uyğur dili Kansu ərazisində (Çin).
2. Qırğız-qıpçaq qrupu.
Qırğız dili, əsasən Qırğızıstanda, eləcə də, az sayda Əfqanıstan və Çində yayılmışdır.
Altay dilləri (Telengit, Teleut və s.)

Türk xalqlarının ulu vətənlərinin harada yerləşməsi əvvəlki tədqiqatçı mübahisəlidir. Alimlər çox zaman Altay dağları ərazisini əsas götürür və buna səbəb kimi həmin regionun üslubuna görə bir-birinə bağlı qayaüstü təsvirlər göstərilir. Mərkəzi Altay bölgəsinin sıxlıq dərəcəsinə və ətraf bölgələrə doğru tədricən seyrəlməsinə görə, həmin təsvirlər, sanki, bal arxasınca uçan arıların öz pətəyindən uzaqlaşması ilə müqayisə olunur¹.

Ceyms Mellaart ötən əsrin 60-cı illərində Konya yaxınlığında Çatal Höyük qəsəbəsindəki sensasiyalı qazıntılar nəticəsində sübuta yetirdi ki, daha bir dəyərli Turan "yuvası" Anadoluda yerləşir. Türkiyə jurnalistləri və rəsmi orqanlarının qərəzli mövqeyi və ya ağılsızlığı ucundan türk tarixi üçün dəyərli tədqiqatçı olmasına baxmayaraq, Ceyms Mellaart əsassız olaraq şübhəli bilindi və qazıntı işlərinə bu günə qədər də ləğv edilməyən bir qadağa qoyuldu^{**}. Lakin o, Anadolunun hər guşəsində abidəsi ucaldılmağa layiq bir şəxsiyyət olmuşdur.

Əsas qida vasitələri olan taxıl və arpanın, paxlalı bitkilərin, həmçinin keçi, qoyun, donuz kimi ev heyvanlarının Anadolunun qədim mədəniyyət daşıyıcıları (onlara arxayınlıqla prototürk də deyə bilərik) vasitəsilə Avropaya gətirilməsinin sübutu Ceyms Mellaartın xidmətləri sırasındadır. Onun rəhbərlik et-

*1922-ci il aprelin 27-də RSFSR-in tərkibində təşkil edilmişdir. 1991-ci ilin dekabrından Saxa Respublikası adlanır.

**Dorak qalmaqalı – ötən əsrin 50-60-cı illərində Yortan mədəniyyətinə (e.ə. 2600-2300-cü illər, Troya yaxınlığında) aid zərgərlik məmulatlarının qeyri-qanuni yolla Türkiyədən çıxarılması iddia edilən qalmaqal. Öz əsərlərində həmin zərgərlik məmulatlarından bəhs edən Ceyms Mellaart tarixi eksponatların ölkədən aparılmasında şübhəli bilinmiş və ona Türkiyə ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmaq qadağan edilmişdir.

diyi qazıntılar sübut etmişdir ki, hətta öküz və şahzadə Avropa haqqında əfsanə* ilk nümunəsini Çatal Höyükdən götürmüşdür. Müqayisədə Kreta və Finikiyadakı oxşar təsvirlər, doğrudan da, "sonbeşik" hesab edilə bilərlər... Arada 4000 ildən də artıq zaman kəsiyi olsa da, Azərbaycanda Qobustandakı, eləcə də Van, Hakkari və Zaqrosdakı qaya rəsmləri, qayaüstü təsvirlər on min ildən bəri Xəzər dənizi sahillərində, bu regionda prototürklərin məskunlaşdığını birmənalı şəkildə sübuta yetirir. 5000 il bundan qabaq yazının ixtira edilməsi ilə Transqafqaz-Mesopotamiya-Anadoluda qüdrətli mədəniyyət məkanının - prototürk mədəniyyəti üçbucağının mövcudluğunu birmənalı şəkildə görmək mümkündür. Təbii ki, bu fenomen yalnız həmin zona ilə məhdudlaşmır, Qərbi Avropaya və habelə Çinə qədər yayılmışdır.

Bu qənaətin önəmli məqamı ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqlar on min ildən bəri "Turan üçbucağı"nda, deməli, Türkiyə və Azərbaycanda yaşamaqdadırlar. Aydın dildə desək, "Aralıq dənizi hövzəsi mədəniyyəti" nə minoer, nə yunan, nə də romalıların yetirməsidir... Hər şeydən öncə, həmin zonada yaşamış türkdilli xalqların mədəniyyətidir. Qafqaz-Mesopotamiya-Anadolu regionunda yaşayan türklərə həmin ərazidə sonradan doğulmuş arzuolunmaz övlad kimi baxmağa son qoymağın vaxtı çoxdan çatmışdır. Türklər həmin ərazilərdə başqaları tərəfindən yaradılmış yüksək mədəniyyəti mənimsəyən xalq və hətta işğalçı kimi qələmə verilir, əslində isə, onlar həmin torpağın qanuni ilk sahibi və ilk mədəniyyət yaradıcısı olmuşlar.

Sadə və aydın nümunə kimi yunan allahlarını göstərmək olar. Artemisdən başlamış bir çox allahlar yunan mənşəli deyildir. Zevs isə çox az sayda olan yunan allahlarından biridir ki, onun indogerma mənşəyinə şübhə edilə bilməz¹.

Lakin Apollon və Leto Anadolu mənşəlidirlər (hələ yunanlar burada məskunlaşmazdan çox qabaq) və eyni fikri Kibe, Tike, Dionis və digər allahlar barədə, eləcə də Anadolunun rəmzi olaraq "Böyük anası" tituluна sahib Afrodita haqqında söyləmək mümkündür.

Oxşar mənzərə arxeologiyaya da şamil edilməlidir: alman arxeoloqu Haynrix Şlimannın (1822-1890) canfəşanlıqla "Priamos dəfinəsi" adlandırdığı cəfəngiyatın kökünü kəsmək müşkül bir işdir. Çoxdan məlumdur ki, həmin qızıl işləmələrin ellinlərlə (yunanlar) qətiyyəən heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu qızıl məmulatları Anadolu mənşəlidir ("II Troya" dövrü), e.ə. 2800-2300-cü illəri əhatə edir. Həmin dövrdə isə yunanlardan söhbət belə gedə bilməzdi. Bu yerdə kiçik bir haşiyə çıxmaq lazımdır ki, Homer öz eposlarında "yunanlar" kəlməsindən bir dəfə də olsun istifadə etməyib, o, yalnız "pələzqlar"ı tanıyırdı.

"Yunan" kəlməsi isə "qraikos" (yunanca Γραικοί) sözündən törəmişdir. Bu da Epirusda (Balkan yarımadasının cənub-qərbində tarixi-coğrafi ərazi) yaşamış və çox güman ki, illir mənşəli bir tayfanın

* "Avropa" adlı yunan əfsanəsinə görə, zəngin Finikiya şəhəri Sidonun çarı Aqenoranın qızı Avropanı öküz görünüşü alan Zevs qaçıtır. Onlar Krit sahillərinə çıxır. Avropa Zevsin arvadı olur. Avropa və Zevsin Minos, Radamant və Sarpedon adlı üç oğlu olur. İldırımşaqan Zevsin qüdrəti və müdrikliyi haqqında şöhrət bütün dünyaya yayılır// Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. М., 1990, с.134-136.

adıdır. Bununla da cızmağa başladığımız dairəni tamamlamaq mümkündür, çünki həm illirlər, həm də pelazqlar Kiçik Asiya mənşəli xalqlardır*.

Yunanlar Kiçik Asiyada böyük, müqayisəolunmaz nailiyyətlər əldə etmişlər. Amma həmin ərazilərdəki boş torpaqların bərkətli əkin sahələrinə çevrilməsini, yüksək mədəniyyətin yaradılmasını yunanların adı ilə bağlayaraq, onların həmin ərazilərə ağılıq iddiası etməsi yolverilməzdir. Əslində, reallıq başqadır. Üzümün kultivasiyası və çaxırın presləmə üsulu ilə çəkilməsindən tutmuş, taxıl, çoxsaylı tərəvəz və gül növləri, eləcə də Apollon və Afrodita kimi allahlara etiqad Kiçik Asiya və Mesopotamiya-Xəzər hövzəsi türklərindən gəlir.

Tarixi gerçəkliklərə düzgün baxış “Ermənistan” tarixi landsaftında bir növ “ius primae noctis” (birinci gecə hüququ) iddiasında olan ermənilərə də aiddir. Lakin onlar həmin ərazidə sonradan “doğulmuşlar”. Onların urartulularla heç bir bağlılığı yoxdur və həmin əraziyə e. ə. VI əsrdə köç etmişlər. Ermənilərlə urartulular arasında qohumluq ispaniyalılarla mayyalar arasındakı qohumluq qədər qeyri-legitimidir.

Ermənilər özlərini “hay” adlandırırlar və onların mühakiməsinə görə, bu ad oxatan “Haik”ə gedib çıxır... Çox güman ki, bu ad Nimrud* haqqında əfsanədən yaranmışdır.

Bir çox ölüb getmiş, lakin “miras” kimi canlı dillər türk dilinin kökü və budaqları kimi təsdiq olunmuşdur. Burada, həmçinin klassisizm dövründə yenidən kəşf edilən və “yunan” mənşəli olduğu iddia edilən, lakin onunla heç bir bağlılığı olmayan ad və anlayışların heyratəmiz dərəcədə çoxluğu da vurğulanmalıdır. Eyni fikirləri skif, parf, Troya dilləri barədə də söyləmək olar.

Digər dillərlə, məsələn, bizim mövzu ilə əlaqədar, Azərbaycan dili ilə bağlı heç bir şübhə ola bilməz. Məhz bu dil minilliklər boyu qüvvətli qonşu dövlətlərin təzyiqi altında olsa da, öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Ermənilər, farslar və ərəblər, sonda isə ruslar Azərbaycan ərazisində öz təsir dairəsini məqsədyönlü şəkildə daim genişləndirməyə səy göstərmiş və əsas məqsəd Azərbaycan dilini zəiflətmək və itaət altına salmaq olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində nüfuzlu dairələr arasında rusca danışmaq bir dəb halını almışdı. Bununla da Azərbaycan dilini təhsilsiz, kasıb və köməkətsiz insanların istifadə etdiyi dil kimi dəyərləndirirlər**. Lakin Azərbaycan dili həmin çətin dövrdən uğurla çıxdı. Burada bir sıra görkəmli şair və alimlərin vətənpərvərliyi ilə yanaşı, adi insanların dözümlülük bacarığı böyük rol oynadı. 1991-ci ildə müstəqilliyin əldə edilməsi problemi vaxtında aradan qaldırdı.

* Qurani-Kərimdə və İncildə adıçəkilən yarıəfsanəvi, yarıgerçək qəhrəman və şah. Rəvayətlərdə ovçuluğa böyük meyil göstərən şəxs kimi təqdim olunur.

** Doğrudan da Azərbaycanda sovet dövründə (1920-1991) bütün SSRİ-də olduğu kimi, rus dili həlledici rola malik olmuşdur. Lakin Azərbaycan dilinin bu şəkildə təqdimi həqiqətə tam uyğun deyildir. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasına baxmayaraq, ana dilində ali və orta məktəblərin geniş şəbəkəsi var idi. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları sovet dövrünün bütün mərhələlərində ana dilinin cəmiyyət həyatında layiqli yerini tutması uğrunda daim mübarizə aparmışlar. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili elan edilmişdir.

Ana dili minlərlə dəyərli və zərif düşüncənin birləşdiyi və qorunduğu bir sərvətdir.

Riçard Trenç, Dublinin baş yepiskopu, 1807–1867.

XALQIN DİLİ İLƏ AMANSIZ RƏFTAR

Riçard Trenç nə söylədiyini çox gözəl bilirdi. Onun sağlığında zorakı ingilis hökmrənliyi altında olan İrlandiyada əhalinin sayı 8 milyondan 3 milyona enmişdi, qall dili məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi.

Xalqın dili onun ən dəyərli sərvətidir. Dil müəyyən dairəyə mənsub insanları bir-birinə bağlayır, onlara milli mənlilik, özünə inam və bununla da yaşamaq qüvvəsi verir.

Tarixdən məlumdur ki, qədim ənənələrə malik mədəniyyət birlikləri öz dillərini itirmişlər. Eramızın 8-ci və sonrakı əsrlərindəki ərəb ekspansionizmi bunun üçün ən tutarlı nümunələrdən sayıla bilər. Ən qısa zaman ərzində Mesopotamiya və Atlantik okeanı arasındakı ərazidə yaşayan xalqların ana dili məhv edildi.

Osmanlı imperiyası dövründə türkləri ölkənin aparıcı toplumu kimi yeganə xalq hesab etmək olar, ona görə ki, onların hökmrənliyi altında olan xalqların avtohton dilinə hörmətlə yanaşmış və ona toxunmamışlar. Beş əsrlik (bəzi ərazilərdə ondan da artıq) dövrü əhatə edən Osmanlı hökmrənliyi zamanı bu çoxmillətli imperiyada nə yunanlar, nə də alban, serb, xorvat, macar, bolqar, rumın, ərəb, fars, erməni, kürd və adı çəkilməyən çoxsaylı, azsaylı xalqlar öz ana dillərini itirmədilər. Yəhudi, assur və digər icmalar da nə ondan əvvəlki, nə də sonrakı dövrlərdə Osmanlı dönəmindəki kimi sərbəst və müstəqil olmamışdılar.

Bir xalq və onun dili ilə amansız rəftar siyasi məqsədlər güdür və rəqibinin, sözün həqiqi mənasında, “ağzını qıfıllamağa” xidmət edir. Bu sahədə böyük peşəkarlığı ilə seçilən çinlilərin Şərqi Türküstanı işğal etdikdən sonra yürütdükləri siyasəti nümunə göstərmək olar.

Dil və yazının köməyi ilə həyata keçirilən imperializm: Şərqi Türküstanın 1876-cı ildə çinlilər tərəfindən işğalı və 1884-cü il noyabrın 18-də tamamilə itaət altına alınmasından sonra (Sintzyan – Yeni diyar) uyğurlara göstərilən münasibət. Həmin dövrdə uyğurlar türk dilləri üçün tamamilə əlverişsiz olsa da, X əsrdən həmin regionda hər şeyə hakim kəsilən (islamlaşdırma) ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edirdilər. XX əsrin astanasında latın qrafikasına keçməyə çağırışlar çoxalmışdı və bu, həqiqətən də 1950-ci ildə reallaşdı. Türküstanın Sovet İttifaqına aid hissəsində latın qrafikasına keçid hələ 1930-cu ildə baş verdi, lakin 1946-cı ilə qədər – ümumi ruslaşdırma prosesi çərçivəsində kirill qrafikası tətbiq edilənə qədər istifadə olundu. Şərqi Türküstanda isə dil və yazı ətrafında dramatik hadisələr 1950-ci ildə Moskva və Pekin arasında o vaxtkı dostluğun təcəssümü kimi modifikasiya edilmiş kirill qrafikasının qüvvəyə

minməsi ilə başladı. 1958-ci ildə ölkə siyasətində və bununla da yazıda dəyişiklik həyata keçirildi: uyğurlar Çin pin-yin transliterasiya sisteminin bazası əsasında modifikasiya edilmiş latın qrafikalı əlifbanı öyrənməli oldular. 1960-cı illərdə yeni "təcrübə dövrü" başladı və bu, 1974-cü ilədək qismən tətbiq edildi. 1982-ci ildə yeni yazı islahatı qüvvəyə mindi. Həmin islahat nəticəsində ərəb qrafikası (!) bir sıra dəyişikliklərlə yenidən tətbiq edilməyə başladı. Ərəb mədəniyyətinə olan bütün sayğıya rəğmən qeyd edilməlidir ki, bu qrafikanın yenidən tətbiqi Şərqi Türkünstanın Qərbə doğru elmi və siyasi integrasiyasına əngəl olmaq üçün düşünülmüş bir tədbir idi. Nəticə isə ondan ibarətdir ki, ata babanın kitablarını, oğul isə atanın yazılarını oxuya bilmədiyi bu qarışıqlıqda bütöv bir xalq öz qədim və əzəmətli mədəniyyətindən ayrı salınır və bu zaman yeganə kömək vasitəsi kimi ümid yənə də Çin dilinə qalır. Bütün incəliyinə qədər düşünülmüş bu siyasətin Pekin üçün ağır nəticələri ola bilər, çünki bu siyasi xətti bütün qapıları Şərqi Türkünstanın yenidən islamlaşmasına açır.

Bir sıra xalqlara öz qüvvətli qonşularının zor tətbiq etməsi nəticəsində parçalanmaq kimi faciəli tale qismət olmuşdur. Lakin Almanıyanın Şərqi və Qərbi hissələrə, yaxud Koreyanın Şimali və Cənubi hissələrə parçalanması zamanı vəziyyət dözülməz olsa da, xalqın dili və yazısı vahid şəkildə qorunub saxlanmışdı və saxlanmaqdadır. Şərqi və Qərbi Türkünstanda isə (Rusiya və Çin arasında) xalq yazısına görə də parçalanmışdı. Eyni acı tale Azərbaycan xalqının da qismətinə yazılmışdır. Xalq yalnız siyasi cəhətdən deyil, sözüün həqiqi mənasında, yazısı baxımından da ikiye parçalanmışdır.

AGNOSCO VETERIS VESTIGIA FLAMMAE

Qədim alovların dillərini hiss edirəm...

Vergili, "Eneida", 4,23.

XALQLA BƏRABƏR YAZISI DA PARÇALANIR

Azərbaycanda yazı işarələrinin yaşı çox qədimdir. Müəyyən mənada, onlar Qobustan prototürklərinin on min il bundan əvvəl orada qayaüstü təsvirlərdə öz tarixlərini əbədiləşdirdiyi vaxta gedib çatır. Yazının iltisacı dildə danışmış və şübhəsiz ki, türk xalqları qrupuna mənsub olmuş şumerlər tərəfindən meydana gəlməsi ilə yazılı tarixin uzun prosesinə start verildi. Həmin prosesin zirvə nöqtələrindən birini bugünkü azərbaycanlıların əcdadları olmuş Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin təmsalında görmək mümkündür. Azərbaycanda xüsusilə güclü müqavimətlə rastlaşan ərəb işğalı və ölkədə İslamın qəbulundan sonra türk dili üçün əlverişsiz (ərəb əlifbası ilə sailləri, xüsusilə də "ö" və "ü" kimi səsləri kifayət qədər düzgün ifadə etmək olmur) ərəb əlifbası tətbiq edilməyə başladı.

İkiliqat işğal ilə – ruslar şimaldan, farslar cənubdan – XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın "yazı" parçalanmasının əsası qoyuldu. İran əsarətindəki ərəzələrdə modifikasiya edilmiş ərəb əlifbası qüvvədə qalsa da, rusların hökmranlığı altında olan Şimali Azərbaycanda yüksək idarəçilik orqanlarında və biznes həyatında rus dili və onunla birgə kirill əlifbası üstünlüyü ələ almağa başladı. Bu meyil ölkənin neft sənayesinin sonayə istismarı ilə birlikdə ölçüyəgəlməz dərəcədə genişləndi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı ilk dəfə olaraq mədəniyyət məhrumiyyətinə qarşı kütləvi etiraz dalğası bürüdü. Ərəb əlifbasının qətiyyətlə işə yaramaması, kirill əlifbasının adekvat çıxış yolu olmaması ziyalı dairələrdə böyük qəzəbə səbəb olurdu və tez-tez latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası səsləndirilirdi. Belə bir ideyanın gerçəkləşdirilməsi isə qeyri-mümkün idi.

LATIN QRAFİKASINA KEÇİD SAYƏSİNDƏ TƏRƏQQİ, YOXSA ƏRƏBLƏŞMƏYƏ İNADLI TƏKİD

Kremldəki cənabların əsarət altına alınmış türk xalqları üzərində hakimiyyətini bərqərar etdikdən az sonra – 1920-ci illərdə niyə və hansı məqsədlə onlara latın qrafikasına keçid göstərişi verməsi, bəlkə də, Sovet İttifaqının sirlərindən biri olaraq qalacaqdır. Aydındır ki, kommunistlər, ilk növbədə, müsəlman dini rəhbərlərinin nüfuz dairəsini məhdudlaşdırmaq, yazı vasitəsilə Qurana gedən yolları bağlamaq məqsədini güdürdülər. Bəs onda sovetlər nəyə görə birbaşa kirill əlifbasına keçmədi? Güman etdiyim kimi, bu, türklərə əvvəlcə bir nəslə latın qrafikalı əlifba öyrətmək, bununla da ərəb yazısı əsasında mövcud biliklərlə əlaqəni qırmaq və ondan sonra yenidən hərəkətə keçərək, yeni bir nəslə kirill əlifbası öyrətməklə, onu öz tarixindən məhrum etmək kimi gizli bir planın tərkib hissəsi idi? Bəlkə də, hətə bununla bağlı müəyyən sənədlər aşkarlanacaq, o vaxta kimi isə bu, yalnız fərziyyə olaraq qalacaqdır.

Azərbaycan alimləri hələ XIX əsrdə əlifba dəyişikliyinə səy göstərirdilər. İslam iyerarxiyası tərəfindən göstərilən ciddi müqavimət nəticəsində öz məqsədinə çata bilməyən və 1878-ci ildə əbədiyyətə qovuşan yazıçı M.F.Axundzadənin bu sahədə fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Onun ardınca bu işi Azərbaycan dili, mədəniyyəti üçün böyük işlər gören məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının naşiri Cəlil Məmmədquluzadə və onun həmfikiriləri davam etdirdilər.

1918-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikası qurulduqdan sonra həyati əhəmiyyətə malik problemlər – ölkənin müdafiəsi, əhalinin qida məhsulları ilə yetərinə təmin edilməsi və s. ön planda dayanırdı*. Bir qədər sonra sovet-rus işğalı azadlıq və haqq uğrunda bütün arzuları qan və göz yaşları içərisində boğdu.

Moskvanın, xüsusilə də Stalinin** (bu adı o, Bakıda həbsdə olarkən qəbul etmişdir) çətin dərk olunan si-

Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812–1878) təklifləri mürəkkəb və çox güman ki, qeyri-praktik olsa da, Azərbaycanda yeni düşüncə tərzinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Nəinki qələm əhli, əhalinin böyük əksəriyyəti yeni əlifbaya keçidin tərəfdarı idi.

* Bundan sonra 1918-1920-ci illərdən bəhs edilərkən Azərbaycan Respublikası adı altında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəzərdə tutulur.

** İosif Vissarionoviç Cuaşvili (1878-1953) ilk vaxtlar gürcü yazıçısı A.Kazbeqinin “Ata qatili” povestinin qəhrəmanlarından olan “Koba” təxəllüsünü qəbul etmişdi. 1912-ci ildən isə məqalələrini “Stalin” kimi imzalamağa başlamışdı. //Волкогонов Дм.Триумф и трагедия. И.В.Сталин. Политический портрет. Кт.1,ч.1.М., 1989, с.38-39.

yasəti hər halda ona gətirib çıxardı ki, 1924-cü ildə qatı bolşevik Nəriman Nərimanov bütün rəsmi sənədlərin latın əlifbası ilə yazılması barədə sərəncam imzaladı*.

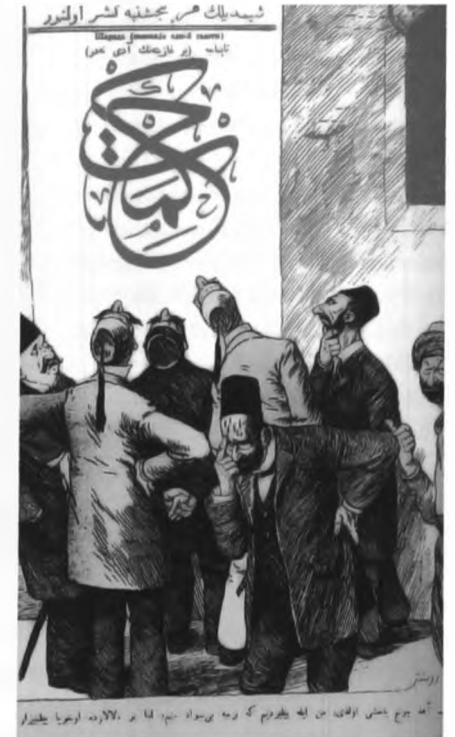
İki il sonra – 1926-cı ildə Bakıda tarixi Birinci türkoloji qurultay keçirildi. Həmin qurultayda iştirak edən alimlər yekdil bir nəticəyə gəldilər ki, latın qrafikalı əlifba türk dilləri üçün ən uyğun seçimdir, çünki həmin əlifbanın köməyi ilə “ə”, “ö” və “ü” kimi saitləri sadə və anlaşılıqlı şəkildə əks etdirmək mümkündür. İki ildən sonra isə Mustafa Kamal Atatürk həmin konsepsiyayı cüzi uyğunlaşdırmalarla Türkiyədə tətbiq etdi.

Bu məqamda qeyd edilməlidir ki, yeni əlifbaya keçid bir neçə onillikdən sonra Türkiyədə öz acınacaqlı təsirini göstərməyə başladı, çünki Türkiyənin müvafiq orqanları osmanlıcanı bilən tədqiqatçı, tarixçi və ədəbiyyatşünasların vaxtında hazırlanmasının vacibliyini diqqətdən qaçıraraq. Bu boşluq sayəsində ötən əsrin 50-ci illərindən sonra Türkiyə erməni təbliğatı qarşısında tamamilə köməksiz vəziyyətdə qalmışdı, çünki Osmanlı arxivlərində araşdırma aparacaq və həqiqəti olduğu kimi ortaya qoyacaq mütəxəssislər yox idi.

Asanlıqla təsəvvür etmək olar ki, Azərbaycan tarixçiləri üçün də dörd əlifba və ən azı üç dildə (Azərbaycan, rus və fars) mövcud mənbələrlə iş şəraiti kifayət qədər mürəkkəbdir. Bu problemin nə qədər qəliz olduğu almandilli məkanda yaxşı məlumdur, belə ki, bu gün heç kəs “kurrent yazısı”nı və həmçinin qədim kitablardakı “qotika” yazısını oxumaq bacarığına malik deyil, baxmayaraq ki, bu, ərəb və latın əlifbaları arasındakı fərqlə müqayisədə uşaq oyununu kimi sadədir.

Atatürk müsəlman ruhanilərin kəskin müqavimətini qıraraq Türkiyədə latın qrafikalı əlifbaya keçdikdən sonra, elə həmin il Moskvada alimlərin iştirakı ilə bir komitə yaradıldı və “Yeni Əlif” – yeni əlifbanın SSRİ-nin türk respublikaları üçün icbari şəkildə tətbiqini tövsiyə etdi.

* N.Nərimanov (1870-1925) SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin I sessiyasında (1923, yanvar) SSRİ MİK sədrindən biri seçilmişdi və Moskvada yaşayırdı. Qeyd edilən sənəd Azərbaycan MİK tərəfindən 1924-cü il iyunun 27-də verilmiş dekretidir. O zaman Az.MİK-in sədri S.H.Ağamalıoğlu idi (1922-1929-cu illər).

Satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni əlifbaya keçid uğrunda məharətlə fəaliyyət göstərirdi. Bu şəkildə 1920-ci illərə aid bir karikatura təsvir edilmişdir. Jurnalın redaktor və rəssamları düzgün hədəfə yönəlmiş istehzanın öldürücü təsirini gözəl nümayiş etdirirdilər.

Türkdilli xalqlar üçün ən münasib əlifbanın əsasında duran latın qrafikasının ömrü 1939-cu ildə Stalinin gözlənilməz qərarı ilə - bu əlifbanın qadağan edilməsi ilə sona çatdı və kirill qrafikalı əlifba icbari şəkildə tətbiq edildi*. Yenidən tam bir nəsil öz yazılı mədəniyyətindən ayrı salındı. Adi vətəndaşdan hər on ildən bir yeni əlifba öyrənməyi tələb etmək nə dərəcədə düzgündür?

Yenidən məlum mənzərə: Baba öz oğlunun, oğul isə nəvənin yazılarını oxuya bilmir... kitabları, poeziyanı, ədəbiyyatı, elmi nəşrləri isə hələ demirik. Bu, mərkəzdə planlaşdırılmış və xalqı avamlığa sürükləyən bir cəhd idi.

Təbii ki, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər təzyiqə boyun əyməli oldular. Rus dili cazibədar, kosmopolit dil sayılırdı və hər şeydən əvvəl, siyasi karyera üçün əlverişli idi. "Elita" artıq rusca danışır və hətta evdə də bu dildən istifadə edilirdi. "Daha yaxşı" övladlar russayağı böyüdülmür, bu dəblə ayaqlaşmayan və ya ayaqlaşmaq istəməyənlərin isə gələcəyə şansları yox idi.

Kirill əlifbasına keçid təkcə siyasi deyil, həm də praktik səbəblərdən çox da asanlıqla baş tutmadı, çünki kirill əlifbasına əlavə olaraq yad hərflər daxil edilməli idi, təkcə "nq" səsi üçün ilk dövrlərdə yeddi fərqli işarə mövcud idi. Bununla da sovetlər ikibaşlı effektə nail oldular: əvvəla, azərbaycanlılar o dövrdə hökm sahibi olan rusların əlifbasını qəbul etməyə və öz kökündən ayrı düşməyə məcbur edildilər, digər tərəfdən isə, yeni əlifbanın böyük Sovet İttifaqının ümumi yazı sisteminə uyğun gəlmədiyi ortaya çıxdı. Bu, bəlkə də, dahiyənə bir strategiya idi.

Stalin erası bitdikdən sonra Azərbaycanda təcridən və davamlı şəkildə düşüncə dəyişikliyi prosesi başlandı. Ana dilinin təəssübünü çəkən qələm sahibləri kirill əlifbası əsarətini zəiflətmək üçün səyləri gücləndirdilər.

* Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1939-cu ilin iyulunda keçirilən sessiyası Azərbaycan yazısının latından kirill əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun qəbul etmişdi. Qanun 1940-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdi.

Məntiqin zəfəri:
modifikasiyalı latın əlifbasının tətbiqi

Azadlığa yol açan həlledici zərbə inanılmaz da olsa, həqiqətən də, sovet rejiminin özündən gəldi. 1990-cı il yanvarın 20-də Bakı qan dənizinə qərğ oldu, sovet tankları azərbaycanlıların azadlıq mücadiləsini qırmaq üçün silahsız insanları atəşə tutdu və imperiyanın süqutunu sürətləndirdi.

Latın qrafikalı əlifbanın bərpa olunmasında Firudin Cəlilov və Sabir Rüstəmxanlı xüsusi rol oynadılar. Onlar kirill əlifbasından radikal uzaqlaşma və Azərbaycan soyadlarının "rus təsirindən təmizlənməsi" (sovet ruslaşmasının təsiri ilə Azərbaycan soyadlarına "ov" sonluğu artırılmışdı, məsələn, Məmmədov) tələbi ilə çıxış etdilər. Təklifə görə, "ov" sonluğu "oğlu" və s. kimi sonluqlarla əvəz edilməli idi.

1991-ci ildə ölkə parlamenti latın qrafikalı əlifbaya keçmək barədə qərar verdi. Azərbaycanın o vaxtkı geosiyasi vəziyyəti gərgin olduğundan, bu keçid prosesi ləngiyirdi. Buna səbəb ilk vaxtlarda kifayət qədər mütəxəssislərin və ixtisaslaşmış mətbəələrin olmaması, eləcə də bəzi şəxslərin sabotajçı fəaliyyəti idi.

Bundan əlavə, mənim fikrimcə, yeni əlifba tam mükəmməl sayıla bilməz və bir sıra çatışmazlıqlar artıq ikinci onilliyə keçir. Əsas çatışmazlıq yaxın yazı sistemləri ilə müqayisəli oxşarlığın olmamasıdır. Hesab edirəm ki, Azərbaycan dilində həddən çox istifadə edilən "ə" hərfinin "ä" kimi göstərilməməsi yanlış qərardır, çünki həmin "ə" hərfini həmişə əbəs yerə kompyuterin "xüsusi işarələr" bölməsində axtarmaq lazım gəlir. Əgər Azərbaycan dilinin müasir latın qrafikalı əlifbasında "ö", "ü" kimi hərflər varsa, o zaman nə üçün "ä" hərfinə yer verilməsin?*

Lakin bu sahədə də "faktın normativ qüvvəsi" hökm sürür. "ə" hərfi ətrafında fikir ayrılığı hökm sürdüüyü bir vaxtda biznes və iqtisadiyyat dünyası fərqli yol tutaraq, bu yanlış qərarın yanından etinasızlıqla ötür keçir. Bakının mərkəzi küçələrində artıq uzun illərdir ki, Türkiyə və Avropada istifadə edilən hərflərə geniş yer verilir. Məntiqi nəticə isə İnternetdə rəqabət bacarığı nümayiş etdirmək olacaqdır. Bu isə "böyük" islahatlara ehtiyac olmadan baş verəcəkdir. Azərbaycanlılar öz yüksək intellekt səviyyələrini ilə, sözsüz ki, bunun da öhdəsindən gələcəklər.

* Müəllif bu fəslə ötən əsrin 90-cı illərinin sonunda qələmə alarkən "Microsoft" şirkəti tərəfindən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası üçün kompyuter klaviaturaları hələ hazırlanmamışdı.

BABƏK ƏL-XÜRRƏMİ - AZADLIQ CARÇISI, İMAN SAHİBİ, QAN ŞAHİDİ

Demək olar ki, hər bir xalqın pərəstiş etdiyi öz milli qəhrəmanı vardır... həmin qəhrəman bəzən real həyatda yaşamasa da, heç bir şücaətli əməli olmasa da bu qəhrəmanlara həsr olunmuş əsərlər yaratmaqdan çəkinməmişlər. Hətta İsveçrənin əfsanəvi qəhrəmanı Vilhelm Tell* kimi mifik fiqur olsa belə. Eyni fikirləri Ziqfrid** barədə də söyləyə bilərik. Buna bariz nümunə ermənilərin milli qəhrəmanı – fərqli rollarda çıxış edən, surfsiyasi və millətçi fantaziyaların məhsulu olan Haikdir.

Bununla yanaşı, bir çox xalq qəhrəmanları həm də tarixi şəxsiyyətlər olmuşdur. Orleanlı Jannaya (Janna d'Ark) xalq arasında vətən xilaskarı kimi pərəstiş edilmiş, satqınların köməyi ilə düşmənin əlinə keçmiş, iftiraya məruz qalmış, kafir elan edilərək tonqalda yandırılmışdır. Lakin Janna Roma Papası tərəfindən müqəddəs elan edilmişdir*.

Azərbaycanlıların milli qəhrəmanı Babək də təxminən oxşar taleyi yaşamalı olmuşdur. O, sadəcə Babək adını daşıyırdı və fransız Janna kimi ona da ölməz əsərlər həsr edilmişdir. Azərbaycanlıların Babəkə olan sevgisini ingilislərin Robin Quda göstərdiyi ehtiramla müqayisə etmək olar. Bu, heç də yanlış deyil, çünki Babək tarixi şəxsiyyətdir.

Babək əl-Xürrəmi Cənubi Azərbaycanda dünyaya göz açmışdır. Azərbaycanın bu hissəsi hələ də İranın hakimiyyəti altındadır. Babəkin şəhidliyindən on iki əsr keçsə də, onun adı, ideyaları bu günə qədər də yaşayır və gələcəyə işıq saçır.

* Vilhelm Tell – XIII-XIV əsrlərdə Mərkəzi İsveçrədə yaşamalı fərz edilən əfsanəvi xalq qəhrəmanı. Məşhur alman yazıçısı Fridrix Şiller "Vilhelm Tell" dramını, tanınmış italyan bəstəkarı Coakino Rossini "Cuilyam Tell" operasını ona həsr etmişdir. XIX əsrdən Vilhelm Tell İsveçrənin milli qəhrəmanı sayılır.

** Ziqfrid (Siegfried) – ilk əlyazması XIII əsrə aid edilən "Nibelunqlar nəğməsi" (Nibelungenlied) eposunun baş qəhrəmanı. Yohann Volfqanq fon Gete (1749-1832) şair dostu Yohann Peter Eckermanın (1792-1854) ilə yazışmalarında bu əsəri "Alman xalqının ana kitabı" adlandırmışdır. Əsərdə baş verən hadisələr Xalqların böyük köçü dövründə (IV-VII əsrlər) cərəyan edir və habelə, avarların german xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərə hücumlarından bəhs edilir.

Bu xalq qəhrəmanının aqibətlərindən biri onun erməni satqınlarının və fars cəlladlarının qurbanına çevrilməsi gerçəkliyidir. Burada da Janna d'Ark və Babəkin oxşar talelərini müşahidə etmək olar. Xalq müqavimətinin sarsılmaz ruhuna çevrilmiş Janna nəyin bahasına olursa-olsun, onu məhv etməyə çalışan ingilis işğalçıların və onlarla əlbir olan vicdansız katolik arxiyepiskopunun tonqalda yandırdığı qurban oldu. Şübhəsiz ki, Babək əsl "kommunist" idi, lakin o, qətiyyətlə Stalin, Ənvər Xoca və Kim İr Sen (Kirov və digərləri kimi Azərbaycanı əsarət altına salanları heç xatırlatmağa dəyməz) miqyaslı kommunistlər anlamında deyil, hələ Platonun "Dövlətçilik" (Politeya – yunanca πολιτεία) əsərində bəhs etdiyi ideal kommunist dövləti anlamında kommunist ruhlu şəxsiyyət idi. Həmin əsərdə bir məqam xüsusilə diqqəti çəkir: Platonun ideyasına görə, dövlət daxilində vəhdət dövlətçiliyi siyasi cəhətdən xaricdən müdafiə etməlidir. Buraya sərvətlərin bərabər bölüşdürülməsi və kişi-qadın hüquq bərabərliyi də daxildir.

BABƏKİN DÜNYAGÖRÜŞÜ

Babəkin Şərqə məxsus ideyalar dünyasını daha dərinləndirən anlamaq üçün əvvəlcə Avropaya yönəlik. Günbatarda "ideal kommunizm"ə münasibət necə idi?

Şöhrət düşkünlərinin dövlətdən (timokratiya) başlayaraq, sərvət sahiblərinin (oligarxiya) və çoxluğun (demokratiya) idarəçiliyindən keçən yol aşağı səviyyəli kütlənin (oxlokratiya) və tək şəxsin amansız hakimiyyətinə (tiranlıq) aparıb çıxarır. Sonuncu quruluş Stalin üsul-idarəsini özündə ehtiva edən Şimali Koreyada davam etməkdədir.

Xristianlıqda da "kommunist" idealları mövcud olmuşdur. Katarlar və albigenlər Yuxarı İtaliyada, həvarilər (və ya apostolçular kilsənin dünyəviliyini rədd edərək, həvarilər dövründəki sadə həyat tərzinə dönməyi tələb edirdilər) Lombardiyada, anabaptistlər (XVI əsrdə xristian islahatçı hərəkatı) isə Münsterdə bu ideyanı yaymaqla məşğul olmuşlar. Sonuncuların rəhbəri Bokelmann müasir kommunistlərin qorxunc və qanlı üsul-idarəsini hələ beş yüz il bundan əvvəl nümunəvi şəkildə həyata keçirirdi. Kommunist ideyalarının və Tomas Morun "Utopiya" əsərindəki ideal səltənətin ən müvəffəqyyətlə gerçəkləşdiyi ərazi, bəlkə də, Paraqvaydakı (1588-ci il) "Yezuit dövləti" sayılmalıdır. Bohemiya taborçularının zorakılıq və qətlərlə müşayiət olunan tarixçəsi və onların qəddar rəhbərinin 1434-cü ildə Brod yaxınlığındakı döyüşdə həlak olması bir daha göstərdi ki, kommunizm qaçılmaz şəkildə uçuruma aparar və məhvə məhkum bir quruluşdur. Müstəsna hal kimi, dünyanın əsas dinlərində mövcud olan, monastrlarda orden icmalarında yaşayan və tamamilə könüllülük prinsipi əsasında kiçik qruplar halında zahidlər kimi tərkidünya həyat formasını qəbul edən "kommunalı" (icmaları) göstərmək mümkündür.

ZƏRDÜŞT, AHURA MƏZDA VƏ MƏZDƏK – QƏDİM ŞƏRQDƏ “İDEAL KOMMUNİZM”Ə MÜNASİBƏT NECƏ İDİ?

Cox yaxşı idi. Bu inkişafın əvvəlində şübhəsiz ki, Zərdüşt dayanır. Bu ad Qərbdə Fridrix Nitsşenin “Zərdüşt belə söyləmiş – hamı və heç kəs üçün kitab”ı və Riçard Ştrausun eyniadlı musiqi əsərindən yaxşı tanışdır. Lakin Nitsşenin yazdığı əsərin Zərdüşt təlimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur*.

Zərdüşt təliminin mərkəzində Ahura Məzda allahı dayanır. Ahura Məzda ilə peyğəmbər Məzdək və onun adı ilə bağlı “məzdəkizm” arasında bir əlaqə mövcuddur. Lakin Ahura Məzda (Allah) və Məzdək (dini rəhbər) arasında qətiyyə eynilik yoxdur. Məzdaizm və məzdəklik anlayışları arasında olduğu kimi, dini istiqamətlər arasında da yaxınlıq vardır.

Zərdüşt (doğum və vəfat tarixləri mübahisəlidir) təxminən Platonun (e.ə. 427-347) dövründə və ya ondan qabaq, Əhəmənilər sülaləsinin** hakimiyyətdə olduğu vaxtda yaşamışdır. Yunan müəllifləri onun yaşadığı dövrü fantastik bir zamanəyə – Platondan 6000 il əvvələ aparıb çıxarmışlar. Bugünkü elmi araşdırmalar isə Zərdüştün yaşadığı dövrü e.ə. 2000-ci illə məhdudlaşdırır. Bu, Azərbaycanın tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki ənənəvi olaraq Zərdüştün doğulduğu güman edilən üç məntəqə məlumdur: paytaxtı Bəlx şəhəri olan Baktriya (bugünkü Əfqanıstan ərazisi), Pakistan sərhədi yaxınlığında yerləşən Bəluçistandakı Sistan ərazisi və azərbaycanlılar üçün mühüm olan Urmiya regionu.

Azərbaycan üçün Urmiyanın Zərdüştün doğum yeri olması dini və siyasi zəfər olardı. Söhbət dindən düşmüşkən, İslamın “fars mənşəli” kimi qələmə verilən şiə təriqəti, əslində, Azərbaycan mənşəlidir: şiəliyin böyük himayədarı, Səfəvilər sülaləsindən olan azərbaycanlı (əslə iranlı deyil!) hökmdar I Şah İsmayıl (1487-ci ildə Ərdəbildə doğulmuş, 1501-1524-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur) şiəliyi dövlət dini elan etmişdir.

Məzdaizm və məzdəklik təlimləri arasında bir sıra paralellər mövcuddur. Məsələn, şəxsi mülkiyyət barəsində deyilir:

“Əgər iman yoldaşların, qardaş və ya dostların yanına gələrək, səndən pul və ya qadın istərsə, yaxud da kamilliyə can atarsa, pul istəyənlə pul, qadın istəyənlə qadın ver ki, evlənə bilsin. Kamillik axtarışında olanlara isə əsl təlim barəsində məlumat ver”.

*Yaxud: “Qardaşlıq toxumunun məsulunu biç... bədnıyyətlı əməl sahibləri məhv olacaqlar... Qoy xeyir-xah hökmdarlar kəndlərə əmin-amanlıq bəxş etsinlər...”*¹⁴

Zərdüşt təlimi ondan sonra yaranmış xristianlıq və islam kimi dünya dinlərinə dərin təsir göstərmişdir.

* Dörd hissədən ibarət bu əsərdə Zərdüşt filosofun fikirlərini oxucuya çatdıran xəyali qəhrəman rolunda çıxış edir.

**Əhəmənilər dövlətində (e.ə. 558-330-cu illər) hakim sülalə.

Mələklərə etiqaddan tutmuş cənnət və cəhənnəm barədə təsəvvürləri, eləcə də “Qiyamət günü”nü misal gətirmək olar. Parsların dini etiqadının mərkəzində paklığın rəmzi kimi qəbul edilən od durur. Parsların “atəşpərəst” adlandırılması xristianların “xaçpərəst” adlandırılması qədər cəfəng anlayışdır.

Ərəblər İrani işğal etdikdən sonra qədim və nüfuzlu Zərdüşt dininin qısa müddət ərzində məhv olması sirt olaraq qalmaqdadır.

MƏZDƏK – APOLOGET VƏ MƏZDƏKİLİK

Məzdəkiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, Məzdək və təlim barədə bütün bilgilər sonrakı nəsilərə yad mənbələrdən gəlib çatmışdır. Bu mənbələrin əksəriyyətini zərərli hesab etmək olar, çünki Məzdək və onun tərəfdarlarına qarşı “ari” İranda hökm sürən nifrətin həddi-hüdudu yox idi.

Məzdəki dini-inqilabi hərəkətlərin klassik nümayəndəsi hesab etmək olar. Məzdəkilər hərəkəti, şübhəsiz ki, ali hissələrə xidmət edirdi və ideal kommunizmi özünə ümdə amal seçmişdi. Ehtimal edilir ki, Məzdək Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gəlmiş və kahinliklə məşğul olmuşdur. Əsasən, Bundos* - Zərdüşt ehkamlarını yaymaqla məşğul olan Məzdək zaman keçdikcə öz təlimini inkişaf etdirmişdir. Məzdəkizm İranda Sasanilər sülaləsindən olan I Firuz (459-484) və onun oğlu I Qubadın (488-496 və yenidən 499-531) hakimiyyəti dövründə böyük vüsətlə yayılmağa başladı. Təlimin geniş yayılmasında Məzdəkin güclü sosial fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır.

Məzdəkin təlimləri Xuraqan oğlu Zərdüştün (Zərdüşt-e Xuraqan) bilgiləri əsasında formalaşmışdır. Xuraqan oğlu Zərdüştü din yaradıcısı Zərdüştə qarışdırmaq olmaz. Zərdüşt Budos adlı Mani** olsa da, bu, onun məzdəkizmə göstərdiyi təsirdə heç nəyi dəyişməmişdir.

Məzdəkiliyin “atası”, hərəkətin əsl banisi Bundos-Zərdüşt imperator Diokletianın (245-313) hakimiyyəti dövründə Romada peyda olur, orada məskunlaşmış manilərə münəciyə girir, acıqlı şəkildə, lakin yeni ideyalarla yüklənmiş halda İrana geri dönür və öz davamçılarını ətrafında toplayır. Maniliyin Məzdəka müəyyən dərəcədə təsiri danılmazdır, baxmayaraq ki, Məzdək ilk növbədə atəşpərəst Zərdüştün təliminə sadıq qalmışdı.

* Bundos təlimi maniliyin radikal cərəyanı idi.

**Manilik – zərdüştiliyin, buddizmin, xristianlığın, qnosizmin və digər baxışların təsiri altında yaranmış dini fəlsəfi təlim.

Manilər baniləri peyğəmbər Maninin' dövründən müəyyən zaman kəsiklərində öz müasirlərinə güclü təsir göstərmişlər. Xristianlığın məşhur müqəddəslərindən biri Avqust özü mani olmuşdur. Uyğurlarda isə manilik hətta dövlət dini statusuna malik idi. Bu etiqadın gücü onun sinkretizmindədir (müxtəlif dini və fəlsəfi nəzəriyyələrin qarışığı). Mani böyük müdriklik və çevikliklə xristianlıq, buddizm və Zərdüşti ideyalarını ortaq məxrəcə gətirə bilmişdi. O, Buddada, Zərdüştdə və İsa Məsihdə öz sələflərini görür, özünü onların davamçısı sayırdı.

Manilər öndərlərinin qatı dindar I Bəhrəmin əmri ilə 274-cü ildə edam edilməsini xüsusi bir tərzdə tarixin yaddaşına köçürmüşlər. Əvvəlcə diri-diri onun dərisi soyulmuş, sonra isə çarlığa çəkilmişdir... Şübhəsiz, bu cür şahid ölümü barədə təsəvvür İsanın ölümündən də güclü təsir bağışlamalı idi. Mani və Məzdəkin amansız şəkildə qatlə yetirilməsi sanki Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babəkin faciəli sonundan xəbər verirdi.

Məzdək tutduğu yoldan çəkilmədən bütün insanların yer üzündəki nemətlərin bərabər bölüşdürülməsinə hüququ olduğunu təbliğ edirdi. Yalnız iblislərin təsiri ilə həmin əzəli bərabər hüquqluluq pozulmuşdur. Onun baxışlarına görə, insanlar arasında mal-mülk bərabərliyi yenidən bərpa olunmalıdır (bu, Böyük Fransa inqilabı zamanı səsləndirilən “azadlıq, qardaşlıq, bərabərlik” şüarını xatırladır).

Sasani hökmdarı şahənşah I Qubad ilk vaxtlar Məzdəkin ideyalarını və onun ətrafında toplaşmış icmanı dəstəkləyirdi, çünki o, bu hərəkət sayəsində iri torpaq sahiblərinin gücünü zəiflətməyə ümid edirdi. I Qubad 488-ci ildən 496-cı ilə kimi - Zamasp qiyam nəticəsində taxta çıxana qədər hakimiyyətdə oldu. Məzdəkiləri məhv etməyə çalışan Zamasp buna nail ola bilmədi. Bu işi I Qubad 499-cu ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra həyata keçirməli oldu. Məzdəkilərin getdikcə artmaqda olan nüfuzundan çəkinən I Qubad ideal kommunizm qarşısı Məzdəkdən üz döndərdi və onu minlərlə tərəfdan ilə birgə edam etdirdi.

Məzdək Sasanilər imperiyasında hakim quruluş olan feodalizmin təməl sütunlarını laxlatmışdı. Buna görə də farsların Məzdəkdən əvvəlcə istifadə etmələri, sonra ona nifrət bəsləmələri və eyni zamanda ondan qorxmaları təbii idi.

Məzdək barədə yad mənbələrdən alınmış məlumatlar, doğrudan da, ilk baxışdan “ideal kommunist” sayılmalıdır. Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Məzdəkin ideyalarından sui-istifadə etməyə başladılar. Əsas siyasi fəndlər isə neft yataqlarının istismarını “həminin rifahı üçün” bəhanəsi kimi və kolxoz təsərrüfatını insanlığın “ən qədim mirası” formasında əhaliyə sırımaqdan ibarət idi.

Məzdəkiliyin çiçəkləndiyi dövrdə “ideal kommunizm” gerçəklikləri tam fərqli mənzərə canlandırırdı. Məzdəkin amalı xalqın rifahını təmin etmək idi. Həmin həyatda həminin payı olmalı, sərvətin bütün insanlar arasında ədalətli bərabər bölgüsü aparılmalı və həyat rəqabət deyil, insanların xoş güzəranına istiqamətlənmiş iqtisadi-sosial baza üzərində qurulmalı idi.

Azərbaycanlıları dərinədən tanıyanlar yaxşı bilirlər ki, sadə həyat tərz, ürəkəçiqlik, misilsiz qonaqpərvərlik, son tikəsinə öz yaxınları ilə bölüşmək, ləziz xörəklərin üstünlük təşkil etməsi, əmin-amanlıq arzusu, müharibələrə nifrət bu xalqa məxsus xüsusiyyətlərdir. Avropada buna oxşar hala Avstriyada rast gəlmək olar.

Məzdəkə görə, Allahın bəxş etdiyi nemətlər insanlar arasında bərabər bölünməli idi. Güclülərin zəifləri itaət altına almasından çox-çox əvvəllər bütün sərvətlərin hamıya məxsus olduğu kimi. Bunun təbii ki, nə kollektivizm, nə də kolxoz-sovxoz təsərrüfat sistemi ilə bir əlaqəsi yox idi. Əgər kimsə ehtiyacı olan-dan çox sərvətə sahibdirsə, yoxsullara və hətta qadınlara (!) da pay verməlidir. Məzdəkin təliminə görə, hamı, o cümlədən qadınlar da bütün nemətlərə bərabər səviyyədə sahib olmalı idi ki, Paxıllıq, Qəzəb, Qısqas, Hərslilik və Tamah adlı iblislər insanların üreyinə yol tapmasın.

Məzdəkilik biliciləri promiskuitiv (çoxlu sayda və tez-tez dəyişən tərəf-müqabillərlə cinsi əlaqədə olma) yaşam tərzini belə izah edirlər ki, kişinin istənilən qadına olan hüququ Məzdəkin varlı və kasıb təbəqə arasındakı sədləri aradan qaldırmaq, mənəb və rütbəsindən asılı olmayaraq, kişinin qadını azad seçmək istəyindən irəli gəlmişdir. Əsl həqiqət, haradasa, bu fikirlərin arasında olmalıdır, amma bəlkə də, məzdəkilər qadını ümumi sərvət kimi görürdülər.

BİR İDEYANIN ZƏFƏRİ VƏ SÜQUTU

Ötən minilliyin sonlarında milyonlarla insanı aclıq, sürgün, məcburi əmək, kütləvi güllələnmə və deportasiya nəticəsində məhv edən qondarma dinə çevrilmiş dünya kommunizmi iflasa uğradı. Buna baxmayaraq, hələ də elə kommunizmin bəşəriyyətin azadlıq, qardaşlıq və bərabərlik ideallarını gerçəkləşdirəcəyinə inanan idealistlər tapıldı. Gerçəklik, reallıq və insan təbiətinin naqisliyi bu ideali uğursuzluğa düşürəndi. Bu kontekstdə Azərbaycan da misal göstərilə bilər. Ölkənin təbii sərvətləri o dövrün güc sahiblərinin cibinə axırdı. O dövrün idealistləri heç cür gerçəkləşməyəcək bir zamanənin adventistlərinə* çevrildilər.

Eyni tale məzdəkiliyin də qismətinə yazılmışdı. İlk dövrlərdə məzdəkilik (zəmanəmizin kommunizmindən tam fərqli olaraq) insanlar üçün yalnız ümid deyil, həm də xoşbəxtlik timsalı idi. Hərəkət getdikcə güclənməyə, hakimiyyət, nüfuz və sərvət düşkünlüyü məzdəkilərin geniş təbəqələrinə sirayət etməyə başladı. I Qubadın əvvəlcə məzdəkilərə qarşı səmimi siyasət yürütməsi və Məzdəkin ətrafında toplaşmış kütlənin tədricən böyük qüvvə toplanması 496-cı ildə saray çevrilişi ilə nəticələndi. I Qubad müvəqqəti olaraq taxtdan uzaqlaşdırıldı və zindana salındı. Qubadın qardaşı Zamasp taxta çıxdı. Qubad zindandan qaça bildi və 498-ci ildə (yaxud da 499) yenidən taxtı ələ keçirdi. Zamasp bir qrup məzdəkini getdikcə şiddətlənən azgınlığını cilovlamağa səy göstərdi. Talançılıq və zorakılıq artıq adi hala çevrilmişdi. Məzdəkiliyin qadını vəsf edən siması birdən-birə mənfur sifətlə əvəzləndi. Görünür, Məzdəkin tərəfdarları pozuculuğa meyilli kütlə üzərində nəzarəti itirmişdi. Güclü siyasi istedadla malik şahzadə Xosrov (sonra I Xosrov Ənuşirəvan - 528-575) Məzdək və onun ən yaxın tərəfdarlarını aradan götürmək üçün sadə plan cızdı. Qubad onları dini söhbət bəhanəsi ilə saraya dəvət etdi. Məzdək dəvəti qəbul edərək saraya gəldi və tora düşdüyünü anladı. O və tərəfdarlarının böyük əksəriyyəti edam edildi.

Sağ qalanlar isə qaçıb canlarını qurtardılar. Mərkəzi Asiyanın ucaqlarında, eləcə də Buxara və Həmədanda kiçik icmalarda toplanaraq, Məzdəkin ilkin əhklamları əsasında yaşamağa başladılar. Məsələn, Qəzvin yaxınlığında yeddi kənddən ibarət bir qrup bu gün də vardır". Hazırda məzdəkilərin mövcudluğunu möcüzə hesab etmək olar. Çünki məzdəkilərin bütün yazılı ədəbiyyatı (bu praktikadan indiyədək istifadə olunur) məhv edilmişdir. Ənənəvi məqam ondan ibarətdir ki, Məzdəkin ideallarının iflasa uğramasına və tərəfdarlarının məhv edilməsinə baxmayaraq, kiçik bir qrup onun əhklamlarını yaşatmış və hətta inkişaf etdirmişdir. Bu tarixçə Azərbaycanın milli qəhrəmanı Babəkin idraki "vətənin" – "xürrəmiliyin" başlanğıcı idi.

* Adventistlər – XIX əsrdə ABŞ-da mövcud olmuş dini hərəkatın nümayəndələri. Adventistlərə görə, İsa Məsih tezliklə züھر etməli işi.

XÜRRƏMİ BABƏK: ƏSAS MAHİYYƏT

"Xürrəmlik" nədir? Sadəcə, bir təriqətmidi? Yoxsa bir dünyagörüşümü? Təkcə "xürrəmlik" anlayışı bir çox izahlara yol açır. Alimlərin bir qismi hesab edir ki, bu, farsca "xürrəm" sözündən yaranmış və mənası şad, xoşbəxt deməkdir. Bu mənanı dəstəkləyənlər çoxdur, çünki xürrəmilər ildə bir dəfə qədim ənənələrinə sadıq qalaraq, şənlilik keçirər və bu zaman qadınlarını dəyişirdilər. Hər halda, bu toplum həyat eşqli, gözəlliyi vəsf edən bir yaşayışa malik idi və azərbaycanlıların coşqun, şövlü olmasına uyğun gəlirdi. "Xürrəmlik" anlayışının Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri yaxınlığında yerləşən dağlıq Xürrəm kəndindən (həmin təriqətin yarandığı məkan kimi) götürülməsi isə ağılabatan görünür.

Babək Xürrəminin qalası:
Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətindəki Bəzz qalası

Yeni tədqiqatlara görə isə "xürrəm" kəlməsi "günəş" və "od" sözləri ilə mənşəcə yaxındır və bu, əcdadları kimi, xürrəmilərin də oda sitayiş etmələrini təsdiqləyir*.

Xürrəmilərin şəhid hesab etdikləri Əbu Müslim 753-cü ildə öldürüldükdən sonra yaranmış ənənəyə görə, tərəfdarları onun ölümünü qəbul etmir və yenidən dünyaya gələcəyinə (reinkarnasiya - tənasüx) inanırdılar, çünki o, "dünyada ədaləti yaymalı idi". Xürrəmlikdə maniliyin təsirlərini də müşahidə etmək mümkündür, çünki manilər inanırdılar ki, bütün peyğəmbərlərdə və din yaradıcılarında eyni ruh yaşayır. Axirət dünyasında mükafatlandırılmağın sadə üsulu budur: yaxşı əməl mükafat alar, bəd əməl isə cəza.

Bu dünyagörüşündə yenidən doğuluş (yaradılış) ideyası yüksək səviyyədə öz əksini tapır. Belə ki, Babəkin tərəfdarları pərəstiş etdikləri qəhrəmanlarının İslamdan əvvəlki dövrə gedib çıxan maraqlı nəsil şəcərəsinə də hazırlamışdılar. Onlara görə, azərbaycanlı zərdüştildərdən olan knyaz Şarvin İrənin qadın şahzadələrindən birinin oğlu imiş. Burada nəsil şəcərəsi nəzəriyyəsində diqqəti çəkən bir mənzərə yaranır. Həmin nəzəriyyəyə görə, ilk olaraq knyaz Şarvin "Dağlar hökmdarı" adını daşımışdır. Əfsanə

* Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı monoqrafiyasında "Xürrəm termini haqqında" xüsusi başlıq ayırmış, mövcud baxışları təhlil etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Məzdəkilərlə xürrəmilərin ideologiyası atəşpərəstlik (zərdüştilik, mazdeizm) ideologiyasının əlaqələri kimi mürəkkəb və müstəqil məsələyə burada toxunmadan "xürrəm" termininin "od" anlayışı əsasında təhlilini təklif edirik"//Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, s.225.

və ya gerçək olması bəlli deyil, lakin ilk dəfə Babək belə bir xəyalı gerçəkləşdirdi. Baxmayaraq ki, onun barəsində eys-ışrət məclisləri qurması barədə fikirlər söylənilir, burada ona qarşı mübarizə aparan qüvvələrin paxıllıqdan doğan və üzərində zəfər çala bilmədikləri qəhrəmanın adını ləkələməyə yönəlmiş cəhdləri də böyük rol oynayır. Həmin qüvvələr Babəkin Məzdəklə idraki yaxınlığını da inkar edir, bu isə ilk növbədə tarixi deyil, yalnız siyasi səbəblərlə izah edilməlidir. Bu yerdə bir fakt da qeyd edilməlidir ki, bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi İranın işğalı altındadır və Tehran azərilərə hansısa bir şəkildə – yalnız qaçılmaz mədəni tədbirlər istisna olmaqla – geniş meydan verməməyə ciddi riayət edir. 60 milyon İran vətəndaşının cəmi 50 faizi farslardan ibarətdir və ölkədə 30 milyona yaxın azərbaycanlı əhalidir. Təbii ki, İranın rəsmi statistikasına ölkədə azərbaycanlıların bu qədər çox olmasını inkar edir və sözsüz ki, bu “milli azlığı” ciddi nəzarət altında saxlamaq üçün əlindən gələni əsirgəmir².

Xürrəmilərin azadlıq mübarizəsinin əsasında Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu Ərəb xilafətinə qarşı mübarizə dururdu. Xürrəmilərin rəmzi rəngi olan al qırmızı həm onların döyüş geyimlərinə, həm də bayraqlarına təkrar olunmaz, döyüşkən xarakter bəxş edirdi. Xürrəmilər özlərini “müxəmmirə” (“qırmızı geyimlilər”) və ya “surxəl” (“qırmızı bayraqlılar”) adlandırırdılar.

“Müxəmmirələrin” qatı düşməni, iqamətgahı Bağdadda yerləşən xəlifə əl-Mehdi (775-785) azad Azərbaycan uğrunda vuruşan xürrəmilərin kəskin müqavimətinə rast gələn ilk Abbasi hökmdarı oldu. Azərbaycan Abbasilər sülaləsinin idarə etdiyi ucsuz-bucaqsız Xilafətin tərkibində olub xərac ödəsə də, İslam “Odlar yurdunda” və onun azad ruhlu insanların qəlbində kök sala bilməmişdi. Azərbaycan, haqqında saysız-hesabsız əfsanələr doluşan Harun ər-Rəşid də daxil olmaqla, Abbasilər sülaləsinin bir neçə xəlifəsi üçün çətin həzm olunan tikəyə çevrildi.

QARŞILAŞDIRMA:

Bağdad Abbasiləri (749-1258)

əs-Səffah 749 –

əl-Mənsur 754 –

əl-Mehdi 775 –

Mani və məzdəkilər təqib olunmağa başlayır

əl-Hadi 785 –

Harun ər-Rəşid 786 –

Harun ər-Rəşid Abdullah ibn Məlikin rəhbərliyi altında 10 000 nəfərlik ordu göndərir və üsyan yatırılır.

əl-Əmin 809 –

Xilafətin bölüşdürülməsindən sonra əl-Əminin payına ərəb ölkələri düşür.

əl-Məmun 813 –

əl-Məmun isə farsların üstünlük təşkil etdiyi bölgələrin hökmdarı olur.

əl-Mütəsim 833 –

əl-Vasiq 842 –

əl-Mütəvəkkil 847 –

Azərbaycanlı rəqiblər

Babək (798-ci ildə* Ərdəbil (807-808), Qaradağ, dağlıq Savalan bölgəsi və Muğan regionunda yaşayan azərbaycanlılar üsyan qaldırırlar. Üsyanın qəhrəmanları Cavidanın rəhbərliyi altında Bəzz qalasının müdafiəçiləridir.

816 Azadlıq mücahidi Cavidan öldürülür. Azərbaycanda gərginlik artır.

838 əl-Mütəsimin gözü qarşısında Babək edam edilir.

* Başqa məlumata görə, təqribən 795-ci il.

*Qəhrəman kimdir?
Tam dəqiqliyi ilə bilmirəm.
Amma hesab edirəm ki, qabil olduğu hər şeyi edən qəhrəmandır.
Digərləri isə yox...
Romen Rollan*

BABƏK: HƏYAT, TALE, MİRAS VƏ MİF

Babək məğlub oldumu? Onun iztirablı, məşəqqətli şəhid ölümü, farslar tərəfindən səhnələşdirilən kütləvi qətlialmlar, təqiblər, sürgünlər əbəs idimi? Ən düzgün cavabı Babək özü vermişdir:

"Bir gün azad yaşamaq qırx il kölə kimi sürünməkdən üstündür!"

Babək azərbaycanlılar üçün nümunə olan bir şəxsiyyətdir. Babək 795-ci ildə (və ya 798-ci ildə) Ərdəbilin yaxınlığındakı Bilalabad kəndində dünyaya göz açmışdır, əsl adı Həsəndir. Ərdəbil Azərbaycanın ən qədim şəhəri olmaqla yanaşı, Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (661-750) əyalət paytaxtı olmuşdur. Xatırlatmaq lazımdır ki, Ərdəbil Azərbaycan sülaləsi Səfəvilərin də paytaxt şəhəri idi. Səfəvilərin İranda hakimiyyəti Abbasi xəlifələrinin Babəkin dövründə Azərbaycanın şərəfini alçaltmasına bəlkə də bir revanş idi. Şəhərin mərkəzində Şeyx Səfiəddin Əbdül Fəth İshaq Ərdəbilinin (1252-1334) əzəmətli məqbərəsi ucalır. O, Səfəvilər sülaləsinin ilk tanınmış nümayəndəsi olmuş və müasirləri tərəfindən dini-mənəvi xəzinəyə malik müqəddəs şəxsiyyət kimi dəyərləndirilir.

Ərdəbil öz məşhurluğuna görə hazırda Londonun "Victoria & Albert" muzeyində nümayiş olunan əsrarəngiz "Şeyx Səfi" xalçasına minnətdar olmalıdır*. Xalça İran xalçası kimi təqdim olunsada, bu, əsla belə deyildir. Həmin xalçanın digər bir nümunəsi isə Vyana Tətbiqi Sənət Muzeyində saxlanılan və Səfəvilər dövrünə aid "Ov xalısı"dır**. Oxşar səhvə məşhur bizansünas Georq Ostraqorski də yol vermişdir. O, əsərlərində Babəki böyük ehtiramla təsvir etsə də, onun fars olduğunu göstərmişdir¹.

Kiçik yaşlarında atasını itirən Babək çobanlıq, sonra isə sarbanlıqla məşğul olmuşdur. Böyük imkanlara malik bir xürrəmi (həmin şəxsin Cavidan olduğu güman edilir) təsadüfən Babəki görmüş və onu öz tərəfdarları sırasına cəlb etmişdir. Gənc azərbaycanlı Həsən (sonradan Babək) daxilində yatan güc-

* Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin görkəmli nümunəsi olan və 1539-cu ildə toxunan "Şeyx Səfi" xalçasının (eni 5,34 m, uzunluğu 10,51 m, ümumi sahəsi 56,12 kv.m.) surəti "Azərbaycan" MMC-də yenidən toxunmuşdur. //V.Muradov. Azərbaycan xalçaları. Bakı, 2008, s.312, 337.

** Uzunluğu 6,8 metr və eni 3,2 metrə bərabər olan "Ov xalısı" XVI əsrin birinci yarısında toxunmuşdur. 1 m² sahəsində bir milyondan artıq ilmə vurulmuş bu xalının Səfəvi hökmdarları tərəfindən Rusiya çarlarına hədiyyə olunduğu güman edilir. Sonra isə Rusiya çarı tərəfindən Avstriya imperatoruna hədiyyə edilmişdir.

qüvvəni silkələyib oyadan bir mühitdə yetişməyə başladı. Xürrəmilər İslama itaətdən uzaq idilər. Babək də İslam dinini yadellilərin hökranlığı kimi qəbul edirdi.

Babək sadə xalq kütlələrinin ağır güzəranına dərinlən bələd idi və işğalçı Abbasilər hakimiyyətinin (azərbaycanlılar onları yalnız işğalçı kimi qəbul edirdilər) xalqla amansız rəftarını yaxşı bilirdi. İlk dövrlərdə gənc Babəkin qoşulduğu hərəkət kəndlilərin təəssübünü çəkən, əsasən, ərəblərin təyin etdiyi hakimləri və iri torpaq sahiblərini qovmaq məqsədi daşıyan inqilabçı partizan müharibəsi təsiri bağışlasada, qısa müddət ərzində bu, milli azadlıq hərəkətinə çevrildi.

Həsən 18 yaşında Babək adını qəbul etdi və Bilalabada geri döndü. O, hərəkətə qoşulduğu ilk vaxtdan etibarən silahdaşları arasında dəmir nizam-intizam yaratmalı oldu. Çox güman ki, o, bəzi məzdəkilərin intizamsız həyat tərzini onların süqutuna gətirib çıxarmasının əsas səbəbi kimi görürdü.

Babək Bilalabadda yenidən xürrəmilərlə əlaqəyə girdi və bu gənci yüksək qiymətləndirən zadəgan Cavidan ibn Səhlin yanında yüksək mənəb sahibi oldu. 816-cı ildə Cavidan Əbu İmrana qarşı mübarizədə öldürüldü. Cavidanın həyat yoldaşı Babəkə böyük rəğbət bəsləyirdi və ərinin tərəfdarlarına Cavidanın ruhunun ona keçdiyini elan etdi.

Cavidanın vəsiyyətində deyilirdi: "Yoldaşlarıma xəbər verin ki, ruhum mənim cismimdən Babəkin bədəninə keçir və onun ruhuna qovuşur. O, sizin yardımınızla elə qüdrətin sahibi olacaq ki, ən güclü düşmənlərimizə qalib gələcək və Məzdəkin təlimini bərpa edəcəkdir".

Und Dschavidans Witwe rief die Getreuen ihres Gemahls auf:

"Bitte versteht, dass sein letzter Wille nicht schon vorher euch erreichte, doch die arabischen Spione hätten sonst zu früh Nachricht erhalten und ihre Maßnahmen ergriffen. Daher verkünde ich euch jetzt sein Vermächtnis: Wenn ich jetzt sterbe, geht meine Seele in jene Babeks über. Alle meine Kräfte ruhen nun in ihm. Fluch über jeden, der diesem Befehl nicht gehorcht!"

Cavidanın həyat yoldaşı ərinin silahdaşlarına söylədi: "Başa düşün ki, Cavidan sizi toplayıb son sözlərini sizə çatdırı bilmədi. Əgər o, hər birinizin ardınca çapar göndərsəydi, ərəblər casusları sayəsində bundan xəbər tutar və onun can üstə olmasından istifadə edərdilər. Ona görə də indi Cavidanın vəsiyyətini sizə söyləyirəm: Mən öləndə ruhum Babəkin cisminə qovuşacaq. Mənim bütün güc-qüdrətim onun cismindədir. Kim buna qarşı çıxsada və mənim iradəmə zidd getsə, qoy, ona lənət olsun!"

Cavidanın silahdaşları bu vəsiyyətə tabe oldular. Qadın ömr etdi ki, bir öküz gətirib kəssinlər və dərisini soyub yerə sərsinlər. Bundan sonra qərribə bir mərasim başladı: öküz dərisinin üzərinə bir qab şərab və çörək tikələri qoydular. Hər çörəkdən bir parça kəsdilər, şərabla qanın qarışığından ibarət mayeyə batırıb yedi və Babəkə sədaqət andı içdi... Görəsən, bu mərasimin arxasında bir xristianlıq əznəsi dayanırdımı?

Kəndli üsyanı dini zəmində başlasada, çox sürətlə yayılmağa və Xorasan, Həmədan, İsfahan, Təbəristan, Astrabad və zəngin tarixə malik Qəzvin ərazilərini əhatə etməyə başladı. Qəzvinin şimal-şərqində

yerləşən dağlarda yaşayan və ərəb istilasına boyun əyməyən deyləmlər* böyük məmnuniyyətlə Babəkin azadlıq hərəkətinə qoşuldular.

Qəzvin şəhəri müasir dövrümüzdə qədər Azərbaycanın tarixində əhəmiyyətli rolunu itirməmişdir. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanı işğal etməyə çalışan rus bolşeviklərinə qarşı vuruşan general-mayor Lionel Çarlz Denstervilin** (Dunster-ville) hərbi bazası məhz burada yerləşmişdi. Azərbaycan Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin dövründə dövlətin paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürülmüşdü. Ərəb salnaməçisi Əbu Mənsur Bağdadi yazır ki, Deyləmdə və Azərbaycanın cənub ərazisində xürrəmilərin bayrağı altında 300 min nəfərlik bir ordu yaranmışdı. Abbasilər Babəkin üzərinə sərkərdə İsa ibn Məhəmmədin başçılığı altında nizami ordu yeridir, lakin məğlubluq uğrayan İsa ibn Məhəmməd Bağdada qaçır.

Eyni taleyi Züreyq ibn Əli və onun müavini Əhməd ibn əl-Cüneyd də yaşamaqlı olur, xürrəmilər hətta əl-Cüneydi əsir götürürlər. Artıq Naxçıvan, Qarabağ, Ərdəbil, Şirvan və Beyləqanda ərəblərə qarşı üsyanlar baş qaldırır.

Abbasilər üçün gərgin vəziyyət yaranır. Vəziyyətin ağırlığını qiymətləndirməyə məcbur olan xəlifə əl-Məmun 827-ci ildə Məhəmməd ibn Hümejd ət-Tusinini başçılığı ilə seçmə qoşun hissələrini Babəkin üzərinə göndərir. Həmin dövrdə Bizansda (səriştəsiz imperator II Mixail hakimiyyətdə idi) və Karolinqlər sülaləsinin hökmlərini sürdüüyü Qərbi Avropada Ərəb xilafətinin sürətlə genişlənməsi böyük narahatlıqla qarşılanırdı. Az keçmədən Siciliya adası ərəblər tərəfindən işğal edilirdi.

*Deyləm - İrənanın şimalında, indiki Gilan əyalətinin bir hissəsini təşkil edən dağlıq ərazinin və orada yaşamış, xüsusilə IX-X əsrlərdə Xilafət tarixində mühüm rol oynamış əhəlinin adı.

**General-mayor Denstervil Azərbaycanın neft mədənlərinin Almaniyə və Osmanlı imperiyasının təsiri altına düşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə 1918-ci ilin yanvar ayında Bağdaddan Bakıya göndərilmiş ingilis ekspedisiyasına başçılıq etmişdir. 1918-ci ilin 15 sentyabrında Nuru Paşanın (Nuri Killigil) komandanlığı altında olan "İslam ordusu" general-mayor Denstervilin rəhbərlik etdiyi "Dunsterforce" ordusunu qisməddəli gərgin döyüşlərin ardınca (əsasən "Bakı uğrunda döyüşlər" adlandırılır) əzdi və Bakını azad etdi. Məğlub olan Denstervil İrana geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Denstervilin xətiləri çap olunmuşdur: Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания). Тифлис, 1925

Bu dəfə də Babək ərəb ordusunun hücumunun qarşısını almağa müyəssər olur. Aldadıcı manevr edərək, geriçəkilmə görüntüsü yaradan Babək ərəb ordusunu Həşdatsər dərəsinə çəkə bilir və burada 829-cu ilin 3 iyulunda Hümejdin qoşununa məhvedici zərbə endirir. Tarixi mənbələrə görə, həmin döyüşdə 120 minlik* ərəb ordusunun beşdəbir hissəsi qılıncdan keçirilir, qalanı isə qaçmaqla canını qurtarır. Sonrakı illərdə Bizansla müharibə Xilafəti Babəklə "məşğul olmaqdan" yayındırır. Qısa sürən əmin-amanlıq dövründə Babək ailə qurur və Beyləqanda knyaz Vasakın qızı ilə evlənir. Babəkin zəfərlərinə yeniləri də əlavə olunur. Onun sərkərdələrindən İbrahim ibn Leys Həmədanı işğal edir və Xilafətin müqəddəratına birbaşa təhlükə yaradır, çünki Həmədan Xilafətin şərq torpaqlarına doğru yürüşündə açar rolunu oynayır. Abbasilərin düşdüyü gərgin vəziyyəti bir faktla təsvir etmək olar: əyilməz Azərbaycana yeni hakim təyin edilən Əli ibn Huşam bu vəzifədən (Babəklə vuruşmaqdan - Red) imtina edir və Bağdada boynu vurulur.

830-833-cü illərdə Babəkin azadlıq mübarizəsi zirvə nöqtəsinə çatır. Onun ətrafına topladığı tərəfdarlarının sayı təkcə Azərbaycan ərazisində 250 minə keçir.

Həmin dövrdə Bağdada da hakimiyyət dəyişikliyi baş verir. 833-cü ildə xəlifə əl-Məmun dünyadan köçür və qardaşı əl-Mütəsim (833-842) taxta çıxır. Sərkərdə İshaq ibn İbrahim rəhbərlik etdiyi Xilafət qoşunu cəmi bir il sonra Həmədan yaxınlığında Babəkin tərəfdarlarını məğlubluq uğradır. Ərəb mənbələrinə görə, Babəkin 60 mindən çox tərəfdarı döyüş meydanında həlak olur.

Həmədan uğursuzluğundan sonra tərəfdarları arasında Babəkin məğlubedilməzliyinə inam itir, çoxları ondan üz döndərir. Abbasilərin təyin etdiyi yeni sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavus özünü hiyləgər, eyni zamanda, ehtiyatlı və tədbirli bir qoşun başçısı kimi göstərmişdi. Afşin Bizans imperiyasına qarşı aparılan saysız-hesabsız döyüşlərdə məharətini sübuta yetirmişdi, üstəlik, casusdan uğurla yararlanmağı bacarırdı.

İmperator Feofil (yunanca Θεόφιλος, hakimiyyət dövrü - 829-842-ci illər) Bizans imperiyasının ən maraqlı və eyni zamanda, uğursuz hökmdarlarından biri olmuşdur. Onun xarakteri dövlətinin gerbi kimi (ikibaşlı qartal) ikitərəfli və səbatsız idi. Feofil hakimiyyəti dövründə geniş yayılmış ikona pərəstişkarlığının əleyhdarı kimi məşhurlaşmışdı. Digər tərəfdən də, özünü incəsənət hamisi, filosof və ədalətli hökmdar kimi tanıtmaya çalışırdı. Özünü xəlifə Harun ər-Rəşidə bənzətməyə çalışan Feofil onun kimi gecələr libasını dəyişərək Konstantinopolun küçələrini dolaşır, təbəələrinin fikrini öyrənir, yeri gələndə bir qızıl pul hədiyyə etməklə imkansızlara həyan olur və bununla da işini bitmiş zənn edirdi (Vyanada buna bənzər gecə gəzintiləri ilə məşhur olan imperator II Yozef haqqında lətifələrin birində deyildiyi kimi: "Mən kim olduğumu bilməli deyilsiniz... Mən imperator Yozefəm...").

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu gören Babək Xilafətə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədi ilə Bizansa cəllilər göndərir. Lakin Feofil yardım etmək iqtidarında deyildi. Xilafət ordusu Şərqi Anadolunu çoxdan işğal etmiş, Amasiya yaxınlığında yerləşən Dazimonda imperatorun şəxsən özünün rəhbərlik etdiyi qoşunu darmadağın etmişdi. Bunun ardınca ərəb qoşunları Ankaraya (Ankara) doğru irəlilədilər və yu-

*Başqa məlumata görə ərəb ordusu 150 min nəfər olmuşdur. /Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.237.

nanlar Amorium (və ya Amorion) yaxınlığında növbəti məğlubiyyətə düşər oldular.

Əskişəhir yaxınlığında baş vermiş Amorium vuruşmasının bir epizodu Babəkin etiqadına görə Samirədə edam olunarkən nümayiş etdirdiyi dözümlüləklə paralellik təşkil edir: xəlifə 42 bizans zabiti Samirəyə gətirir və onlara zorla müsəlmanlığı qəbul etdirmək istəyir. Yeddi il sürən uğursuz səfərlərdən sonra etiqadından dönməyən zabitlər edam olunur. Pravoslav kilsəsi həmin şəxsləri “Amorionlu 42 şəhid” adı ilə bu gün də yad edir.

Bizanslılar üçün dəhşət ondan ibarət idi ki, imperator Feofilin sülaləsi Amorium* əsilli idi (Amorium sülaləsi). Fəciə Konstantinopolda həyəcan doğurdu və böyük təşvişə səbəb oldu. İmperator Venesiyalı və Karolinqlər dövlətini kömək üçün səfərbər etməyə çalışsa da, bu istəyinə nail ola bilmədi.

Hadisələrin bu məcrada inkişafı aydın göstərir ki, Babəkin Qərbdən, yəni Bizansdan müttəfiqlik gözləməsi əbəs idi, çünki ərəblər Anadolunun içərilərinə qədər irəliləyə bilmişdilər.

Lakin az sonra Bizans həyatı təhlükəyə malik bu böhrandan yenidən dirçələ bildi. İslam dininin təsiri altında meydana gələn ikonaya sitayiş iflasa uğradı, mədəni və siyasi-hərbi yüksəliş Bizans imperiyasında İntibah dövrünün başlanğıcını qoydu.

Təəssüf ki, bu dəyişikliklər Babək və onun hərəkətinə heç bir müsbət təsir göstərə bilmədi. Bizansda İntibah dövrü başlayanda, Babək və onun həmvətənləri üçün artıq gec idi.

Babək öz tərəfdarları ilə Bəzz qalasında və ətraf istehkamlarda mövqə tutur. Tarixdən məlumdur ki, öz mühafizə istehkamlarına güvənərək müdafiəyə çəkilən və mühasirəyə alınanlar məğlubiyyətə məhkumdurlar. Böyük Çin səddindən tutmuş Roma imperiyasının Limes sərhəd istehkamları, Majino xətti, Qərbi və eləcə də Atlantika səddinə kimi bütün müdafiə sistemlərinin xəyal olduğunu sübut etmişlər. Bəzz uğrunda həlledici döyüşlər hərəkətin acı sonluğuna bir işarə idi. İndiyədək belə bir fərziyyət mövcuddur ki, xəlifə Babəkin bacarıqlı sərkərdə olmasını nəzərə alaraq, Bizansa qarşı öz tərəfinə çəkmək istəmişdir. Eyni zamanda, Bizansın da oxşar şanslara malik olduğu fərz edilir. Lakin bütün bunlar böyük finaldan öncəki kiçik fəsil kimi qiymətləndirilməlidir... Babəkin mübarizəsinin sonu artıq çatmışdı. Abbasilərin güclü hərbi təzyiqinə qarşı müəyyən müddət tab gətirmək olardı, lakin xəlifənin böyük məbləğdə vəsait xərcləyərək rüsvətlə aldığı satqınlara qarşı çıxış yolu yox idi. Babəkin köhnə tanışlarından Səhl ibn Sumbatın simasında Yehuda İskariot** tapmaq da çətin olmadı.

Babəki Samirəyə - imanlı bəndələrin hökmdarının hüzuruna gətirildilər. 838-ci il martın 14-də xəlifə əl-Mütəsimin gözü qarşısında ağlagəlməz işgəncələrlə edam edilən Babəkin qəhrəman ruhu əbədiyyətə qovuşdu.

* 1837-ci ildə Bizans ordusu Ərəb xilafətinə qarşı hücum keçərək, bir sıra şəhərlərlə yanaşı, xəlifə əl-Mütəsimin doğulduğu Zibatra (Suriya) şəhərini də yerlə-yeksan edir. Qəzəblənən əl-Mütəsim 838-ci ildə Xilafət ordusunu Anadoluya yeridir. Amorion və Ankura vuruşmalarında yunanları məğlub edir. Qisas olaraq isə, Amorion şəhərini yer üzündən sildirir.

**Yehuda İskariot – İsa peyğəmbərin 12 şagirdindən biri. 30 gümüş sikkə müqabilində İsa peyğəmbərə xəyanət edərək, onun yerini romalılara xəbər vermişdir.

Şəhid ölümü: 1979-cu ildə böyük senzura altında ekranlaşdırılmış “Babək” filmindən kadr. Eldar Quliyev rejissorluğu ilə çəkilən filmə baş rolda Rasim Balayev oynamışdır. Adətən “millətçi” mövzularda dözümsüz yanaşan sovet rejiminin belə bir film layihəsində maraqlı olması həmin dövrün siyasi vəziyyəti ilə də izah edilə bilər. 1979-cu ilin əvvəlində dini dözümlülük və ölkənin sənayələşməsi tərəfdarı olan İran şahı amerikalıların davamlı təzyiqlərdən ölkəni tərksis etməyə məcbur oldu. Ayətullah Xomeyni hakimiyyətə gəldi və çox güman ki, sovet rejimi onun təsir dalğasının azərbaycanlılara da sirayət edəcəyindən ehtiyatlanmağa başladı. Ehtimal ki, bu səbəbdən də qeyri-şübhəli olmuş xalq qəhrəmanı Babəki tərənnüm edən filmin çəkilişinə icazə verildi. Moskvanın niyyəti rusların arzu etdikləri qədər də uğurlu olmadı. Filmin qəhrəmanı Babək Azərbaycan gəncliyinin azadlıq idealına çevrildi və gənclər vətənlərini sovet istilasından qurtarmaq üçün bu qəhrəmandan ilham aldılar.

“QALIB” BARƏDƏ SUAL VERMƏK DÜZGÜNDÜR MÜ?

P.S.: Azərbaycanlılar öz qəhrəman oğullarına olan məhəbbətlərini onların şəərəfinə ucaldılmış abidələrlə izhar etməyi sevirlər. Ölkənin irili-xırdalı bütün şəhərlərində belə xatirə kompleksləri mövcuddur.

Bu məsələdə Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babəkin bəxti elə də gətirməyib. Bakının gözəl meydanlarından birində xalq qəhrəmanına abidə ucaldılması nəzərdə tutulsa və abidənin modeli (cəsur Babək at belində) hazır olsa da, işlər sona çatdırılmayıb. Səbəbləri və bunun arxasında duran qüvvələri anlamaq asandır. Lakin xalq çoxdan başlanmış bu monumentin sona çatdırılması üçün səylərini birləşdirməlidir. Bununla bağlı bütün “dini tərəddüdlər” bir kənara qoyulmalıdır, çünki “Babək məsələsi” hansısa bir dinə etiqad deyil, bu, Azərbaycana etiqaddir.

Azərbaycan tarixini sevən və tədqiq edən, hər şeydən öncə isə bu ölkənin müasir dövrünü və xalqın idraki düşüncə tərzini anlamağa çalışan əcnəbi müşahidəçinin işi elə də asan deyildir. İki əsrdən bəri “Şimali Azərbaycan” əvvəlcə ağ çarların, sonra isə qırmızı çarların sərt rejimi altında yaşamış, mədəni və siyasi cəhətdən hüquqları tapdanan “Cənubi Azərbaycan” isə Tehranın əsarəti altındadır.

*Çox da fəryad etmə çırağım sönüb,
Qəbrin kəndərindən çox adam dönüb.*

Nizami Gəncəvi

QARABAĞ – “BARLI BAĞ”IN BƏLALI BƏXTİ

“Kara” kəlməsi müasir lüğətlərdə yalnız “qara” kimi tərcümə edilir, eləcə də “bağ” sözü ümumi şəkildə “bağ” kimi.

“Karabağ”la bağlı hər iki tərcümə variantı düzgün sayıla bilməz. Bu, 1989-cu ildən başlayan faciəvi hadisələr kimi bir çox anlaşılmazlıqlara xas olan tipik gerçəklidir.

Əvvəlcə “kara” sözünün izahından başlayaq: Azərbaycan dilində “kara” (orada hər şey, həmçinin dil də zərif və məlahətlidir) “qara” kimi işlədilir. Bu söz həmin kontekstdə rəng mənasını deyil, “barlı-bərəkətli” və ya “hörmətli” mənasını verir.

“Bağ” kəlməsi isə müəyyən bir bağ (üzüm bağı və s.) mənasını deyil, ümumi anlamda bağ mənasını verir. Həm barlı-bərəkətli, həm də mədəniyyəti yüksək inkişaf etmiş ərazi nəzərdə tutulur ki, Qarabağ da bu adın layiqli daşıyıcısıdır. Lakin beynəlxalq aləmdə “Karabagh” anlayışına geniş yer verildiyindən, biz də bu formadan istifadə edəcəyik.

Azərbaycanda, əsasən “Dağlıq Qarabağ” ifadəsindən daha geniş istifadə olunur.

Qarabağ problemi, inandırıcı görünməsə də, əslində, psixoloji məsələdir. Bu psixoloji problem ermənilərin amansız vəhşiliklər törədərək Xocalı şəhərini işğal etdiyi zaman yaranmışdır və iki əsrdən bəri ermənilərin vaxtaşırı millətçilik hissi ilə izah olunmalıdır. Həmin millətçilik ruhu erməni icması daxilində daşnak və hıçaklar, yaxud da başqa adlar altında fəaliyyət göstərən qruplaşmaların (ASALA) “de fakto” hakimiyyəti ilə keçirməsi ilə daha da güvvətləndi. Bununla yanaşı, qriqorian və protestant ermənilər arasında kimin “daha yaxşı” “hay” olması uğrunda bəzi mübarizəni də xatırlatmaq lazımdır.

DAMNATIO MEMORIAE (xatirənin lənətlənməsi): xatirələrin ermənisayağı silinməsi. Ermənilər işğal etdikləri bütün ərazilərdə Azərbaycan abidələrini məhv etmişlər. Yerli əhali isə öldürülür və ya qovulurdu. Beləliklə, heç nə əsl həqiqəti və tarixi keçmişə xatırlatmalı deyildi (foto 1994-cü ildə Azərbaycan ordusunun işğaldan azad etdiyi Horadiz qəsəbəsində çəkilmişdir).

Rusların dəstəyi ilə ermənilərin Qarabağda "qələbə" çalması uzun tarixçəsi vardır. Həmin tarixçənin zirvəsində isə "ASALA" dayanır. "ARMENIA" (1986) jurnalında dərc edilmiş bu foto təşkilatın əsl niyyətlərini bir dissertasiyadan da məzmunlu şəkildə əks etdirir.

İnternetdə beynəlxalq hüququ tapdalayaraq özünü müstəqil elan etmiş qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın "xarici işlər nazirliyinin" xətti ilə Qarabağın tarixinə dair izahlara rast gəlmək mümkündür. Sözün əsl mənasında, qanla yazılmış bu məlumatlarda deyilir ki, bu "respublika" "beynəlxalq hüququn fundamental normalarına uyğun olaraq, 1991-ci il sentyabrın 2-də elan olunmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq, respublika rəhbərliyi Qafqaz regionunda sabitliyi qoruyub saxlamaq məqsədi ilə davamlı şəkildə sülhməramlı (!) siyasət yürüdür".

Bu utanmazlığın ardınca isə "sülh siyasəti"nə, yəni Azərbaycan ərazilərinin işğalı və yerli əhəlinin kütləvi şəkildə yurd-yuvasından qovulmasına haqq qazandıran fikirlər yer alır:

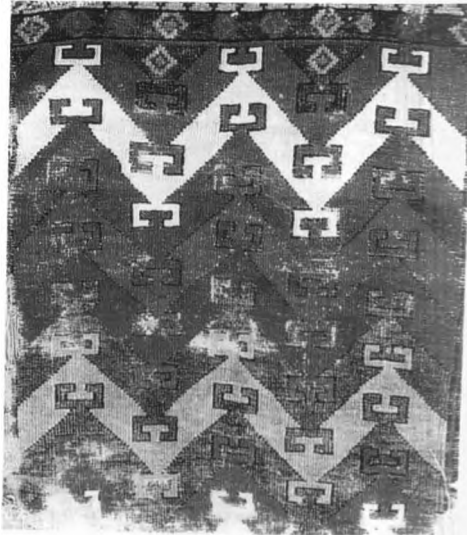
"Ən qədim dövrlərdən Dağlıq Qarabağ tarixi Ermənistanın bir vilayəti olmuşdur. Qədim mənbələrdə göstəriləyi kimi, onun şimal-şərq sərhədləri Kür çayı olmuşdur. Qədim erməni dövləti Urartuda (e.ə. XI-VI əsrlər) Arsax (Qarabağın çoxlu adlarından biri) Urtheke-Urthekeni adlanmışdır".

Urartunun niyə "erməni dövləti" olması yəqin ki, bir tapmaca olaraq qalacaqdır. İltisəqi dildə danışmış urartuluların Urartu dövləti dağıldıqdan xeyli sonra Balkanlardan Şərqi Anadoluya köç etmiş indogerma həyrlə heç bir bağılılığı yoxdur (sanki ispaniyalılar iddia edirlər ki, Meksikadakı Mayya səltənəti "qədim latın dövləti" olmuşdur. Bu da ona görə ki, həmin mədəniyyət süqut etdikdən sonra ispaniyalılar həmin ərazilərə gəlmişlər. Yaxud illir əsilli albanlar Avstriya və Bavariyaya qarşı ərazi iddiaları qaldırırlar, çünki qədim dövrlərdə həmin ərazilərdə illirlər hökəranlıq etmişlər).

Əgər urartuların digər xalqlarla yaxınlığı varsa, bu, tarixi davamlılıq prinsipi əsasında iltisafı dilə danışan türk xalqları ilə mümkündür.

Bundan əlavə, "türklərin" (Alp Arslanın başçılıq etdiyi səlcuqlar nəzərdə tutulur) ilk dəfə yalnız Malazgirt vuruşmasından sonra (1071-ci il) Anadoluya gəlməsi və azərbaycanlıların da elə həmin dövrdə "köçəri tayfalar" kimi hazırda yaşadıkları ərazilərdə məskunlaşması fərziyyəsinin tarixi baxımdan elmi dayağı yoxdur. Türklər və prototürklər min illər boyu Anadoluda, Qafqazda və təbii ki, Mərkəzi Asiyada yaşamışlar¹. Türk xalqlarının ən qədim dövrlərdən Anadoluda qoyduğu bünövrə üzərində yunan mədəniyyəti tərəqi etmişdir. Çatal Höyük, Göbəkli Təpə və həmçinin Qobustan buna inkarolunmaz maddi sübutlardır. Yunan Panteonu, eləcə də Afroditadan tutmuş Zevsə qədər allahlər Anadolu din-darlığından təşəkkül tapmış ən tutarlı nümunələrdən sayıla bilər.

Konya yaxınlığında yerləşən Akşəhər regionunda tapılmış və klassik öküz başı motivi əks olunmuş xalça fraqmenti. Ceyms Mellaartın ötən əsrin 60-cı illərində sensasiyalı tapıntıları aşkarladığı Çatal Höyük də bu regionda yerləşir. Türk xalçalarında bu günə kimi davamlılıq ənənəsinin isbatı olaraq bu naxışlara rast gəlmək mümkündür. C.Mellaart Çatal Höyükdə apardıdığı qazıntılar zamanı yaş e. ə. VI minilliyə çatan öküz üzərində insan təsviri aşkarladı. Bu tapıntı ilə türk xalqlarının düşmənləri, xüsusilə də Kiçik Asiya məkanında özünü mədəni imtiyazlarla təmin etmək istəyən bir sıra "avropalılar" məyus oldular. "Öküz üzərindəki Avropa"nın qədim rəqs təsvirləri kimi Avropa orijinallığı ilə əlaqəsi çox zəifdir. O, Çatal Höyük, Göbəkli Təpə və Qobustanın sərvətidir.

Ari köklü gəlmələr olan, Urartu və prototürk mədəniyyəti məkanına soxulan "ermənilərlə" bağlı vəziyyət isə başqa cürdür. Türksöylü xalqlar yüksək mədəniyyət yaratmış şumerlərə və digər qohum xalqlara qədər öz "pasport"larını təqdim edə bildiyi halda, haylar (ermənilər) Trakiyadan və ya başqa bir ərazidən gəlmişlər. Hər halda, onların bu ərazilərdə sonradan peyda olduqları bəllidir.

Digər fakt ondan ibarətdir ki, hayların heç zaman Qafqaz regionunda dövləti olmamışdır, baxmayaraq ki, eramızın IV-V əsrlərində qriqorian kilsəsinin dini və mədəni təsiri erməni diasporundan dolayı yolla ermənilərin məskunlaşdığı Şərqi Anadolu və Kilikiya sərhədlərindən kənara da yayıldı. Onların roma-lılar, farslar, ərəblər və bizanslıların itaətində olan yarımüstəqil knyazlıqları (məsələn, Ani) yalnız

1947-ci ildə rus arxeoloqu Sergey Rudenko tərəfindən Sibirin Altay bölgəsində Tumulus qəsəbəsində tapılmış Pazırık xalçası türk mədəniyyətinin ən qədim və əzəmətli şahidlərindən biridir. Toxunma tarixi e.ə. V əsr hesab edilən bu xalça skif (skiflərin türk-söylü xalq olması hirmənaltı şəkildə sübuta yetirilib) zadəgan-larından birinin dəfn edildiyi kurganda tapılmışdır. Xalça bilicisi Yan Benet² bu tapıntıni "dramatik zərbə" adlandırmış və öz ki-tabında məntiqi olaraq, bu sənət əsərinin "protoermənilər" (əəəba, bu haradan çıxdı?) tərəfindən toxunması³ barədə erməni fantaziya-larını alt-üst etmişdir. Eyni hal Qarabağ xalçalarına da aiddir. Şübhəsiz ki, Qarabağ ərazisində gözəl xalçalar toxuyan erməni əsilli xalçaçılar yaşamışdır. Lakin fundamental gerçəklik bundan ibarətdir ki, xalçaçılıq sənəti ümumiyyətlə türk ixtirasıdır və Azərbaycan köklü Qarabağ xalçalarının öz gözəlliyi ilə xüsusi çəkiliyə malik olması bu gerçəkliyi daha da güvvətləndirir. Xalça-larla bağlı bu haşiyə ermənilərin tarixi yazma mozaikasından kiçik bir misal idi və xatırlanması vacibdir.

və yalnız Kiçik Asiya ərazisində mövcud olmuşdur. Yeri gəlməşkən qeyd edək ki, Ani ermənipərəst mənbələrin iddia etdiyi kimi nə türklər, nə gürcülər, nə də monqollar tərəfindən deyil, 1319-cu ildə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində dağılmışdır.

"Transqafqaz Ermənistanı" kimi bütün ifadə və terminlər uydurmada başqa bir şey deyildir. Bu kontekstdə diqqətə çatdırılmalıdır ki, "Ermənistan" anlayışının "Amerika" anlayışı ilə oxşarlığı vardır: hər iki halda söhbət topoqrafik termindən gedir və həmin ərazinin hüdudları daxilində yaşayan xalq və tayfaların adını əks etdirmir. Eskimoslar və apaçilər də Birləşmiş Ştatların prezidenti kimi amerikalılardır. Eləcə də italyan, irland və ya çin mənşəli mühacirlər də katolik, buddist və ya heç bir dini mənsubiyyətindən asılı olmadan amerikalılardır.

Əslində, Ermənistan milli mənsubiyyəti əks etdirən termin deyil, Türkiyənin şərqində yerləşən coğrafi məkanın – yaylanın adıdır. Ermənistan yaylası tarixən çoxlu xalqların yaşadığı ərazi olmuşdur. Prototürk tayfaları həmin ərazidə hələ 10 min il bundan əvvəl yaşamışlar.

Ermənilər özlərini hay, dövlətlərini isə HAYASTANI HARANPETİTYUN adlandırırlar. E.ə. VI əsrdə Bal-kanlardan Ermənistan yaylasına köç etmiş haylar yanlış olaraq özlərini bu coğrafi məkanın ilk sakinləri hesab edirlər. Eyni zamanda, haylar Ermənistan yaylasında yaşayan xalqlar arasında heç zaman mütləq çoxluq təşkil etməyiblər.

Digər bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi: Erməni mənbələrində ermənilərin Nuh peyğəmbərin birbaşa varisləri olması barədə cəfəng rəvayətlər mövcuddur. Əgər kimsə Nuh peyğəmbərin varisidirsə, onda bu, yalnız bir xalq deyil, bütün bəşəriyyətdir.

Ermənistanın coğrafi ərazisinin tarixi və topoqrafiyası Strabonun "Coğrafiya" (Geographika) əsərinə

“istinad” etməklə təhrif edilir. Qeyri-qanuni “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın mətbuat xidməti iddia edir ki, yunan coğrafiyaşünası Kür çayını “Ermənistan və Albaniya arasında sərhəd” kimi göstərir. Bu iddia da düşünülmüş azdırma fəndidir. Strabonun həmin əsərinin 33-cü fəslində tamamilə başqa qeydlərə rast gəlirik: “Albaniya ərazisi ilə axıb gedən Kyros (Kür) və ona qovuşan digər çaylar bu ölkənin bərəkətli olmasına töhfə verirlər...” Buradan aşkar görünür ki, “sərhəd” ifadəsindən söz gedə bilməz və bunun əksi sübut olunur. Kür çayı Albaniya ərazisi ilə axıb gedir!

Təbii ki, Qarabağ ərazisində ermənilər yaşayıblar. Onlar Romada, Afinada, qədim Konstantinopolda, Venesiya yaxınlığında San Latsaro adasında, Kaliforniyada yaşamışlar və yaşamaqdadırlar. Lakin bununla həmin ərazilərə qarşı ərazi iddiası yaranmır.

Qarabağ e.ə. IV əsrdən bizim eranın VIII əsrinədək Azərbaycanın şimal hissəsində ən qədim dövlətin - Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşdur. Bir minillik sonra Səfəvilər dövründə olduğu kimi, həmin dövrlərdə də Qarabağın tərkibində olduğu dövlətlərin hökmdarları görkəmli Azərbaycan zadəgan sülalələri olmuşdur.

XANLIQLAR DÖVRÜ

Sacilər sülaləsinin Məhəmməd ibn Əbu-Sac və Əbu Musafir əl-Fəth kimi görkəmli nümayəndələri 929-cu ilədək Qarabağda hökumət etmişlər. Daha sonra Qarabağ Salarilər və Şəddadilər dövlətlərinin. XII-XIII əsrlərdə isə Eldəgizlər dövlətinin (1136-1225) tərkibində olmuşdur.

Sözsüz ki, həmin dövrlərdə erməni rahib və kəndliləri Qarabağda sərbəst məskunlaşma hüququna malik idilər. Bəlkə də hələ o zaman müsəlman hökmdarlar din siyasəti ilə bağlı kobud səhvlərə yol verdilər və qriqorianların, yəni ortodoks, monofizit ermənilərin addım-addım yerli Alban kilsəsini ələ keçirmələrinə və sonda yer üzündən silmələrinə diqqət yetirmədilər. Albaniya və Qarabağ ərazisində saysız-hesabsız alban-xristian tikililəri bu gün “erməni” kilsəsinin abidələri kimi qələmə verilir. Əslində isə, onlar Alban kilsələridir.

XIII əsrin monqol yürüşləri Qarabağı nəhəng PAX MONGOLICA dövrünün* bir hissəsinə çevirdi. Həmin dövr dünya tarixində ən mənfəətli səciyyələndirilən bölmədir. Əslində isə monqol hökuməti və mədəniyyətinin zirvə nöqtələrindən biri - “il-xan” hökumətlik rütbəsinin mənası “sülhsevər xan, dinc hökumətlik” kimi tərcümə olunur. Bu məqamda “xan” (və xanlıq) terminlərinin məşəyi barədə sual doğur. “Qu`an” hökumətlik titulu olub, ehtimal ki, ilk olaraq, Mərkəzi Asiyada yaşamış jujanlar (psevdo-avarlar), sonra isə türklər tərəfindən istifadə edilmişdir. Yenə bir sual meydana çıxır ki, türklər və monqollar.

* Monqol əmin-amanlığı - Qərbi müəlliflərinə məxsus bu anlayış Çingiz xanın hakimiyyəti dövründən etibarən, XIII-XIV əsrlərdə Monqol imperiyasında hökm sürən iqtisadi, sosial və mədəni sabitliyə nəzərən yaranmışdır.

daha doğrusu, prototürk və protomonqollar arasında birbaşa qohumluq əlaqəsi varmı? Xırdalıqlara varmadan qeyd edilməlidir ki, monqol dili qədim və sıx bağlarla türk dillərinə yaxın olmuşdur. Cəlairilər sülaləsinin (1396-1432) hakimiyyətdə olduğu dövrdə* monqol hökuməti Qarabağa elə də böyük ziyan vurmamışdır. Tac-ud-Din Hasan Busurqandan tutmuş II Hüseynə qədər bütün monqol hökumətləri müsəlmanlığı qəbul etmişdir. Sonrakı dövr isə yenidən tam olaraq türk sülalələrinin hakimiyyəti altına keçdi: Azərbaycanda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri hakimiyyətə gəldi. Qaraqoyunluların ilk hökuməti Qara Yusif 1408-ci ildə Əmir Teymurun oğlu Miranşahı məğlub edərək (həmin vuruşmada Miranşah öldürüldü) 1410-cu ildə öz dövlətini qurdu.

Klassik qoç heykəllərindən biri (Van bölgəsi). Qoç təsviri həm Qaraqoyunlu, həm də Ağqoyunlu dövlətinin bayrağında öz əksini tapmışdır. Qoç təsviri böyük qoyun sürülərinə malik bu tayfalarda hərəkət və qüdrət rəmzi sayılırdı.

Bu gün ermənilər Ermənistan ərazisindəki qoç təsvirli abidələri “türkmən abidələri” kimi qələmə verirlər. Məsələn, Türkmənistan Prezidenti Yerevana rəsmi səfərə gələrkən belə abidələrdən birinə baş çəkmiş və bu, tarixi türkmən abidəsinə baxış adı altında mətbuatda təntənə ilə qeyd edilmişdir. Qaraqoyunlular Baharlı tayfasından olmuşlar. Baharlılar türksoylu tayfa olmaqla, türk dilinin oğuz qrupuna mənsub idilər. Lakin hər türkdilli tayfa türkmən demək deyildir. Baharlı tayfası, əsasən, Van gölü ətrafında yaşamışdır. Azərbaycan Ensiklopediyasına** görə, baharlılar Azərbaycana və bugünkü Türkiyəyə digər türk tayfaları ilə birlikdə gəlmiş, zaman keçdikcə yerli türksoylu tayfalarla qaynaq-qarışmışdır. Qaraqoyunlu dövləti süqut etdikdən sonra baharlıların bir hissəsi Baburlar ilə birləşərək, Hindistanda Qol-konda*** dövləti yaratdı.

* Cəlairilər eyniadlı dövlətdə (1341-1431) hakim sülalə idi. Böyük Həsən - 1341-1356; II Hüseyn - 1424-1431-ci illərdə hökumətlik etmişdir.

** Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II c. Bakı, 1978, s.46-47.

*** Hindistanda mövcud olan dövlət: (512-1687). Paytaxtı Qolkonda şəhəri (xarabalıqları indiki Heydərabad şəhəri ətrafında)

Orta əsrlərdə hökmranlıq etmiş bir neçə Azərbaycan sülaləsi:

Sacilər sülaləsi (889-929)*

1. Məhəmməd ibn Əbu-Sac	889
2. Divdad ibn Məhəmməd	901
3. Yusif ibn Əbu-Sac	901
4. Əbu-Müsafir əl-Fəth	928-929

Rəvvadilər sülaləsi (təxm. 951-1071)**

1. Məhəmməd ibn Hüseyin	məlum deyil
2. I Hüseyin	təxm. 951
3. Əbül-Hicə I Məmlan	məlum deyil
4. Əbu Nəsr II Hüseyin	1000
5. Vəhsudan	1025
6. II Məmlan	1059-1071

Eldəgizlər sülaləsi (1137-1225)***

1. Şəmsəddin Eldəgiz	1137
2. Nüsrətəddin Pəhləvan Məhəmməd	1175
3. Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman	1186
4. Qutluq İnanç	1191
5. Nüsrətəddin Əbubəkr	1195
6. Müzəffərəddin Özbək	1210-1225

Müsafirilər sülaləsi (941-984)****

1. Mərzban ibn Məhəmməd	941
2. Cüstan	957
3. İbrahim	960-984

* Sacilər sülaləsi (837/879-941). Nümayəndələri: Əbu Sac Divdad (837-879), Məhəmməd Afşin (879-901), Yusif (901-919; 924-928), Səbuk (919-924), Divdad (928), Əbu Müsafir (928-929), Əbülfərəc (929-930), Vasif (930-932), Müflih (932-935), Baldu (935-937), Deysəm (937-941).

** Rəvvadilər sülaləsi (751/981-1117). Nümayəndələri: Rəvvad ibn Məsəna (751-795), Vəcnə (795-850), Məhəmməd (850-890), Yəhya (890-920), Hüseyin (920-952), Əbülhicə (952-988), Məmlan (988-1020), Vəhsudan (1020-1059), Məmlan ibn Vəhsudan (1059-1071), Əhməd Yəl (1107-1117).

*** Eldəgizlər və ya Eldənizlər sülaləsi (1136-1225/1240). Nümayəndələri: Atabəy Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Məhəmməd Cahən Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan (1186-1171), Əbubəkr (1171-1210), Özbək (1210-1225), Qızıl Arslan Xamuş (1225-1231), Nüsrəddin (1231-1240).

**** Müsafirilər və ya Salarilər sülaləsi (941-983). Nümayəndələri: Mərzban (941-949), Məhəmməd (949-950), Vəhsudan (950-951), Deysəm (951-952), Mərzban ibn Məhəmməd (952-957), Cüstan (957), Nasir (957-958), Vəhsudan ibn Məhəmməd (958-960), İbrahim (960-983).

Qaraqoyunlular sülaləsi (1380-1468)*

1. Qara Məhəmməd Durmuş	1380
2. Qara Yusif	1389-1400 və 1406
3. İsgəndər	1420
4. Cahənşah	1438
5. Həsənəli	1467-1468

Ağqoyunlular sülaləsi (1378-1508)**

1. Qara Yuluq Osman	1378
2. Həmzə	1435-1444
3. Əli	1435-1438
4. Cahəngir	1444
5. Uzun Həsən	1453
6. Xəlil	1478

Uzun Həsənin adı rəsmdəki medalyon üzərində ASSAM (HƏSƏN) BEGUS (BƏY) kimi qeyd edilmiş və ΓΟΒΑΙΟΣ (bir çox fars qəhrəmanlarının, məsələn, sərkərdə Mardoniusun atasının adı) ləqəbi ilə verilmişdir. O, həmçinin "Ο ΘΑΛΑΣΣΙΑΡΧΟΣ" – dənizlər və dünya hökmdarıdır.

* Qaraqoyunlu sülaləsi (1378/1410-1468/1469). Nümayəndələri: Bayram Xoca (1378-1380), Qara Məhəmməd (1380-1389), Qara Yusif (1389/1410-1420), Pərbudaq (1410-1418), İsgəndər (1420-1429), Əbu Səid (Timurlu) (1429-1431), İsgəndər (2) (1431-1436), Cahənşah (1436-1467), Hüseyinli (1467-1468), Həsənəli (1468-1469), Şah Mansur (1468).

** Ağqoyunlular sülaləsi (1370/1468-1501/1508). Nümayəndələri: Pəhləvan Bəy (1370-1388), Əlaəddin (1388-1392), Fəxrəddin (1392-1394), Qara Yuluq Osman (1394-1434), Əli Bəy (1434-1453), Uzun Həsən (1453-1478), Xəlil Mirzə (1478-1479), Sultan Yaqub (1479-1490), Baysunqur Mirzə (1490-1492), Rüstəm (1492-1497), Gödək Əhməd (1497), Murad (1497-1498), Məhəmməd (1498-1499), Əlvənd Mirzə (1499-1501), Zeynal (1501-1502), Həsən (1502-1503), Murad (1503-1508).

7. Yaqub	1478
8. Baysunqur	1490
9. Rüstəm	1493
10. Əhməd Gödək	1497
11. Murad	1497-1508
12. Əlvənd	1498-1504
13. Məhəmməd Mirzə	1498-1500

Həmin dövrdə Qarabağ birmənalı şəkildə Azərbaycana və ya İranın azərbaycanlı hökmdarlarına tabe idi. Elxanilər sülaləsinin hakimiyyətindən sonra Qaraqoyunlular Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldılar. Teymurilər tərəfindən sıxışdırılsalar da, onlar Qarabağda və Azərbaycanın əksər ərazilərində 1467-1468-ci illərdə - Ağqoyunlular tərəfindən süquta yetirilənə qədər - öz mövqelərini qoruya bildilər. 1501-ci ildə isə Səfəvilər dövləti yarandı və bununla da daha bir sırf azərbaycanlı sülaləsinin hökmlərlik dövrü başladı.

Ağqoyunluların ən məşhur nümayəndələri Uzun Həsən (1453-1478) və Əlvənd Mirzədir (1498). Uzun Həsən Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq, Venesiya üzərindən Avstriya hökmdarları ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı. Onun məqsədi Habsburqlar sülaləsindən olan hökmdarlarla Osmanlı sultanı II Mehmetə qarşı ittifaq (qısqaç* metodlu hücum ilə) yaratmaq idi. Hadisələrin gedişi və aradakı uzun məsafə bu layihənin gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Eyni zamanda, venesiyalıların osmanlılarla sərfəli işbirliyinə girməsi bütün ümidləri puç etdi. Lakın belə bir cəhdin göstərilməsi diqqətəlayiq hadisə idi.

Uzun Həsən - Papa V Nikolaus və imperator III Fridrixin müasiri, Venesiya doju Françesko Foscari (rəsm mütəəllifi Luici Bastiani, "Museo Correr", Venesiya). Osmanlılara qarşı daim müharibə aparsa da, İstanbul və "Dənizin gəlini" (səpoza del mare - Venesiyanın xalq arasında geniş yayılmış adı) arasında, eyni zamanda, gəlirli ticarət də gedirdi. Venesiyanın maliyyə maraqları xristianlığın müdafiəsindən yüksəkdə dayanırdı.

*Sixıcı alət.

Eyni vaxtda Qərbi Avropada ixtiralar və dəniz səyahətləri dövrü başlamışdı və dünya Lissabonla Madridin ayaqları altında idi. Şərqdə isə ruslar yavaş-yavaş öz ərazilərini genişləndirməkdə idilər.

Nəhəng ərazilərlə əhatələnmiş Şərqi Avropanın əhalisi, bəlkə də, yüzilliklər boyu dünyanın mənzərəsinin sürətlə dəyişdiyinin fərqiə varmamışdı. Avropa əlverişli coğrafi mövqeyi və iqlim şəraiti ilə Sibir, dənizlərə birbaşa çıxışı olmayan türk xalqları, çinlilər, tibetlilər və digər daha yüksək mədəniyyətə malik xalqlardan üstün imkanlara malik idi. Daxili dənizlərə və dünya okeanına çoxşaxəli çıxışı olan və uğurlu quruluşa malik "Avropa yarımada"sı koloniyalaşdırma və hakimiyyət genişləndirilməsinə böyük imkanlar açdı. Belə bir mövqə təkcə quru qoşunlarına deyil, dəniz donanmalarına, sonrakı əsrlərdə qırıcı və bombardmançı təyyarələrə gələcək və güc vəd edirdi.

Doj Leonardo Loredan (1501-1521, rəsm mütəəllifi italyan rəssamı Tintorellodur) və onun görkəmli müasiri I Şah İsmayıl (1501-1524, rəsm Florensiyada "Uffiziya" qalereyasında saxlanılır). Azərbaycanlı Şah İsmayıl 1753-cü ilə qədər hakimiyyətdə olmuş Səfəvilər sülaləsinin* ilk hökmdarı idi. Şiəliyi dövlət dini elan edən İsmayıl dünyanın böyük dinlərinin əhəmiyyətli simalarından birinə çevrilmişdi.

* Səfəvilər sülaləsi 1501-1736-cı illərdə hökmlərlik etmişdir.

Qafqazda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti başa çatdıqdan sonra Azərbaycan-İran Səfəvilər imperiyasının tərkibində Qarabağ bəylərbəyliyi dövrü başladı. Bu imperiyanın ilk hökmdarı Şah İsmayıl Səfəvi Uzun Həsənin nəvəsi olmaqla, həm də Ağqoyunluların hakimiyyətinə son qoyan şəxs idi. İsmayıl Azərbaycandan hücumə keçərək, İrani itaət altına aldı. Onun nəslindən olan hökmdarlar iki əsr ərzində İrana yeni intibah dövrü bəxş etdilər. Səfəvilər ana vətənləri Azərbaycanı dörd bəylərbəyliyə (Avropa təbirincə desək, hersoqluğa) böldülər: Şirvan, Gəncə (Qarabağ), Çuxur-Səd (İrəvan) və Təbriz.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi türkəsilli Ziyadoğlulara tapşırılmışdı. Hətta Qarabağı qısa müddətə ələ keçirən Azərbaycan-İran sülaləsi olan Qacarların dövründə də Ziyadoğlular öz mövqelərində qaldılar. Qarabağ xanlığı (1748-1805)* rusların əlinə keçəndə isə Qacarlar bunun qarşısını ala bilmədilər. Qacarlar əzab-əziyyətlə Şuşanı qısa müddətə tuta bilsələr də, İbrahim xanın imzaladığı Kürəkçay müqaviləsinə

Rus çarı I Aleksandr (1801-1825) Napoleon üzərində qələbədən sonra Prussiya kralı və Avstriya kəyserinin əhatəsində.

görə (14 may 1805-ci il) Qarabağ Rusiya çarlığının** tabeliyinə keçdi. Qeyd edək ki, həmin vaxt Qarabağ İranın tabeliyi altında deyildi və bir xanlıq kimi müstəqil siyasət yürüdürdü. Yalnız 1813-cü ildə uğursuz Güllüstan sülh müqaviləsindən sonra Qarabağ xanlığı möhürlü-sübutlu şəkildə rus çarına təhvil verildi.

O zaman barmaqla sayıla biləcək qədər Qarabağ ermənilərində böyük ümidlər baş qaldırdı, baxmayaraq ki, onlar həm Səfəvilərin, həm də Qacarların hakimiyyəti altında istənilən dini və vətəndaş azadlığına malik idilər. Onların bölgədə çoxalmaya istiqamətlənmiş hədəfi - müsəlman azəriləri məqsədli şəkildə qovmaq yolu ilə - Şuşanı ələ keçirmək idi.

*Qarabağ xanlığı 1747-1822-ci illərdə mövcud olmuşdur.

** Rusiyada çar hakimiyyəti 1917-ci ilin martına kimi mövcud olmuşdur. Sonuncu çar II Nikolay (1868-1918) martın 2-də taxtdan əl çəkdi. Həmin dövrdə Rusiya adı altında çar Rusiyası nəzərdə tutulur.

RUSİYANIN QARABAĞA ƏL ATMASI

Qarabağ əhalisinə qarşı erməni hücumuna ilk dəfə Sankt-Peterburqda II Yekaterinanın (1762-1796) və I Pavelin (1796-1801) sarayında "xeyir-dua" verildi. Ermənilərin havadarları Romanovları Qafqazda xristian Ermənistanının yaradılmasının vacibliyinə inandırıb bildirdilər. 1805-ci ildə bu yöndə "ilk nailiyyət" əldə olundu və paytaxtı əsası Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuş Şuşa (Pənahabad) şəhəri olan Qarabağ xanlığı, eləcə də Şəki və Şirvan çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Sisianov, Qudoviç və Kotlyarevski kimi generalların sayəsində azərbaycanlıların güclü müqavimətini qıran rus ordusu Təlş, Bakı, Gəncə, Quba və Dərbənd xanlıqlarını işğal etdi. 1826-cı ildə isə bu cərgəyə Naxçıvan və Çuxur-Səd (İrəvan) xanlıqları da əlavə olundu*.

Bu məqamda Ermənistan tarixindən bəhs etməyə, onun zəfər və uğursuzluqlarından, müxtəlif layihələrdə əsasında irəli sürükləri iddialar dünyasından söz açmağa ehtiyac yoxdur. Lakin Rusiyanın işğalından sonra Azərbaycan xanlıqlarında demografik vəziyyətlə bağlı tarixçi Nəsim Nəsilinin arxiv materialları əsasında dəqiq araşdırmalarına nəzər salaq:

"Kiçik Azərbaycan feodal dövləti olan Qarabağ xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçdi... Çar generalı Yermolovun 1823-cü ildə verdiyi sərəncama əsasən, əhalinin siyahıya alınması həyata keçirildi və Qarabağ xanlığı əhalisinin 22 faizi erməni, 78 faizi isə azərbaycanlı kimi qeydə alındı. Oxşar mənzərə azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunan qonşu İrəvan xanlığında da müşahidə edilirdi və burada əhalinin 43 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi".

Dərbənd XIX əsrdə. Nümunəvi Azərbaycan şəhəri olan Dərbənd 1813-cü il Güllüstan sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Rusiyanın pəncəsinə keçdi. Dağıstanda yerləşən "Dəmir-qapı" Dərbənd xanlığının mərkəzi şəhəri idi və müəyyən dövrlərdə, hətta Bakıdan xərac alırdı. Böyük Pyotrun zamanında başlayan və Güllüstan sülh müqaviləsinin imzalanması ilə həyata keçən qəshkarlıq Dərbəndin Azərbaycan-Dağıstan mənsubluğuna son qoydu. Lakin Qafqazı tam ruslaşdırmaq nə Pyotra, nə də onun xələflərinə nəsihət olundu.

*Çar Rusiyası Naxçıvanı 1827-ci ilin mayında, İrəvanı isə oktyabrda tutmuşdu.

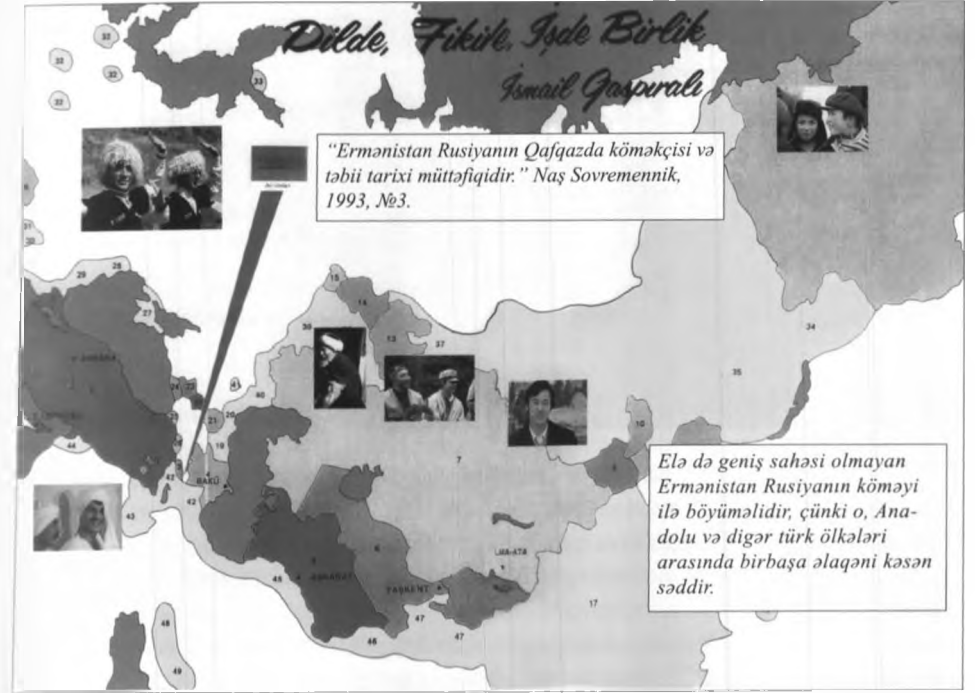
Bu gün Qərb dünyası bilmir ki, Ermənistanın paytaxtı Yerevan XIX əsrə kimi qətiyyətlə "erməni" şəhəri deyil, azərbaycanlı-müsləman əhalinin əksəriyyət təşkil etdiyi Azərbaycan şəhəri olmuşdur. Onilliklər boyu davam edən, erməni ailələrinin Rusiya tərəfindən hər vasitə ilə dəstəklənərək, İran və Osmanlı imperiyası ərazisindən köçürülməsi və məqsədli şəkildə türksoylu azərbaycanlıları əsarət altına salmaqla müşayiət olunan siyasət Qafqazda əhalinin demoqrafik vəziyyətində tamamilə fərqli mənzərə yaratdı. 1894-cü ildə Qafqaz canişinliyinin bir hissəsi olan İrəvan quberniyasının mərkəzi İrəvan şəhəri idi və bu quberniyada 289 min erməni ilə yanaşı, yarım əsrdən də artıq müddətdə Rusiyanın yürütdüyü uzaqədəfli ariləşdirmə və xristianlaşdırma siyasətinə baxmayaraq, hələ də 231 min müsəlman (azərbaycanlı, kürd və s.) yaşayırdı. 1894-cü ildə əhalisinin sayı 14566 nəfər olan İrəvan şəhərində 6 qriqorian və 1 rus-ortodoks kilsəsi olsa da, illərlə - uzunsürən ruslaşdırma və erməniləşdirmə cəhdlərinə rəğmənlə, şəhərdə beş məscid möminlərə xidmət edirdi.

Eyni fikirləri Qarabağa da aid etmək mümkündür. Həmin dövrə aid müxtəlif ensiklopediyalara (Brockhaus, Meyer və s.) müraciət edərkən, burada Qarabağın əhalisinin "əsasən türklərdən və ermənilərdən" ibarət olduğunu öyrənirik. 20 il ötəndən sonra isə Qarabağdakı demoqrafik mənzərə yenidən "hayların" xeyrinə köklü deformatsiyaya uğradı. Sözsüz ki, Osmanlı imperiyası və türk dünyası arasında Ermənistan adlı xristian "bufer zonasının" yaradılması uzun zaman Rusiya siyasətinin gündəliyində idi.

"1916-cı ildə keçirilən siyahıyaalmada Qarabağ əhalisinin (Şuşa və Gorus şəhərləri, Cavanşir, Zəngəzur, Qazax, Qaryaqın qəzalrı) 41,1 faizi (558 823 nəfər) erməni, 59,9 faizi isə azərbaycanlı kimi qeyd edilmişdir. Az sonra Paris sülh konfransının qərarlarına əsasən, Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi kimi göstərilirdi. Sovetlər hakimiyyətdə gəldikdən sonra Zəngəzur ermənilərin əlinə keçdi. Bu, 1920-ci ilin mart ayında ermənilərin başladığı işğalçı müharibədən əldə etdikləri qənimət idi. Məqsəd tam aydındır: süni olaraq "Orenburq vilayəti"nin yaradılması ilə Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarının tatar və başqırdlardan ayrı salınması kimi, Zəngəzurun da ölkənin əsas hissəsindən qoparılması Türkiyə türklərinin Şərqdəki digər türk xalqları ilə birbaşa əlaqəsini qırmağa xidmət edirdi"*¹⁰.

Xəritə rusların məqsədinin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə göstərir. Rusiyanın bütün cənub sərhədləri boyunca, necə deyərlər, "yumşaq qarınaltı" hissəsində və Sibirin nəhəng ərazilərində türksoylu xalqlar yaşayırdı. Həmin bu kəmərin, zəncirin cəmi bir yerdə zəif halqası mövcuddur. Bu da Naxçıvanla Azərbaycan arasında bir neçə kilometr uzunluğu olan ərazidən ibarətdir. Məhz bu əraziyə "çiv-paz" vurmaqla, ruslar Anadolunu türk xalqlarından ayrı salmağa müyəsşər olmuşlar. Moskvanın və "əmək müqaviləsi" əsasında ona işləyən ermənilərin siyasətinin açarı məhz bundan ibarətdir. Qarabağ və Qərbi

* Orenburq vilayəti 1934-cü il dekabrın 12-də Cənubi Uralın dağ ətəklərini əhatə edən torpaqlar əsasında təşkil edilmişdir. Rusiya Federasiyasının Volqaboyu Federal dairəsinə daxildir.

Azərbaycan torpaqlarının işğal böyük bir oyunun, sadəcə olaraq, başlanğıcıdır. Əgər dünya ictimaiyyəti bu problemə vaxtında düzgün qiymət verməzsə, sonra çox gec ola bilər.

QARABAĞA ERMƏNİLƏRİN MƏQSƏDLİ MƏSKUNLAŞMA AXINININ BAŞLANMASI

Təbii ki, Qarabağ öz sərvətləri və strateji əhəmiyyəti ilə uzun illərdən bəri nəhəng qonşusu Rusiyanın marağ dairəsində idi. Gürcüstan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra, rus birləşmələrinin Qafqazdakı komandanı, piyada qoşunları generalı knyaz Pavel Sisianov "Zati-aliləri, imperator Aleksandr Pavloviçin ona verdiyi səlahiyyətlə" inadkarlıq və güc tətbiq edərək, hədə-qorxu gəlməklə Qarabağın istila edilməsinə girişdi. Rusiya tərəfinin ultimatum və tələbləri qarşısında Qarabağ xanı İbrahim "Şuşinski" (müqavilənin mətnində onun adı artıq ruslaşdırılmış şəkildə əks olunub, əslində isə İbrahimxəlil xan Qarabağın azərbaycanlı xanı olmuşdur!) düşdüyü vəziyyətin ümitsizliyini nəzərə alaraq, hökmdarlıq hüquqlarından imtina etməyə və Azərbaycan xanlığı Qarabağı 1805-ci il mayın 14-də çar Rusiyasına "təhvil" verməyə razı oldu".

1806-cı ilin əvvəlində ruslar Bakıya tutmağa cəhd göstərsələr də, komandan P.D.Sisianov Bakı xanı Hüseynqulu xanla danışıqlar zamanı sərrast açılmış gülləyə tuş gəldi. Sui-qəsd Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tam işğalını qısa müddətə təxirə saldı.

Alçaldıcı müqavilə mətnindən bəlli olur ki, bu sənəd güclü hərbi təzyiç altında imzalanmış diktatordur. “Qadir Allahın adı ilə” giriş formulu və 10-cu maddədəki “Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır”* ifadələri istehza kimi səslənir. Bu gün olduğu kimi, o zaman da dövrün güclüləri unudurdular ki, tarixdə və siyasətdə “qətiyyə” və “əbədi” terminləri yoxdur.

Müqavilənin imzalanması Yelizavetpol dairəsində*, daha dəqiq desək, Kür çayına qovuşan Kürəkçayın sahilində həyata keçirildi. Yelizavetpol qədim Azərbaycan torpağı Gəncənin ruslaşdırılmış adıdır, hələ “müqavilə” imzalanmazdan qabaq ruslar tarixi gerçəkliklərə başqa dön geyindirmək üçün əlüstü bu qədim ərazinin adını dəyişdirmişdilər. Gəncə artıq çar I Aleksandrın xanımının adını daşıyırdı. Rusiyada monarxiya devrildikdən sonra Gəncənin adının** “Yelizavetpol” dan “Kirovabad”a dəyişdirilməsi Qafqaz tarixinin ən acı ironiyalarından biridir. Bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilmiş bu mutasiya şəhərə bədnam sovet cəlladlarından biri S.M.Kirovun (əsl soyadı Kostrikov) adını “bəxş” etdi. Kirov isə 1934-cü ildə digər həmfikirliyi ilə Stalin terrorunun qurbanı oldu. Həmin günlərin təbirincə desək, “əksinqilabçı agentlər tərəfindən qətlə yetirildi”. Bu gün məlumdur ki, həmin “əksinqilabçı agentlər” Stalinin özü və əlaltılarıdır.

Gəncə islam dünyasında elm-təhsil mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı, eyni zamanda, islami universitet şəhəri idi. Şəhər ruslar tərəfindən işğal olunana kimi burada nə erməni, nə də slavyan mənşəli əhali yaşamırdı. Şəhərin əhalisi yalnız “tatar”lardan ibarət olmuşdur. Azərbaycanlıları nəzərdə tutan təhqiramiz “tatar” ifadəsi isə onları rusların barbar hesab etdikləri tatarlarla bir cərgəyə qoymaq cəhdi idi.

*Müqavilənin tam mətni ilə tanış olmaq üçün bax: http://az.wikipedia.org/wiki/Kürəkçay_müqaviləsi.

** Gəncə 1804-cü ilin yanvarında çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Yelizavetpol adlandırılmışdı. 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması elan edildikdən 18 gün sonra, iyunun ortalarında hökumət Yelizavetpola gəlmişdi. Hökumətin 30 iyul tarixli qərarı ilə şəhərin tarixi adı bərpa edilmişdir. 1935-ci ildə Gəncənin adı yenidən dəyişdirilərək Kirovabad adlandırılmışdı. 1989-cu il dekabrın 30-da şəhərin tarixi adı ikinci dəfə özünə qaytarıldı.

Kürəkçay müqaviləsindən sonra rusların böyük oyunu başlaya bilərdi. Ruslar mümkün qədər çox erməni ailəsini Qarabağa köçürməyə başladı və hər vaxtlə Anadolu ilə Asiya arasında qeyri-türksoylu sakinlərdən ibarət sədd yaratmağa çalışdılar. Bu plan sankt-peterburqlu imperialistlərin İranla növbəti müharibələrindən sonra daha uğurla reallaşdı.

Yelizavetpoldan sonra işğalçılıq siyasəti ardıcıl və yüksələn xətlə davam etdirildi, Gümrü tutuldu və Aleksandropol adlandırıldı. Beləliklə, addəyişmələr sonra da davam etdi. Stalinqrad, Leninqrad, Vorosilovqrad, Karl Marks Ştadt və s. kimi nümunələr göstərmək olar.

Ruslar Bakıya daxil ola bilsələr də, bu zaman Napoleon çar Rusiyasını kökündən silkələdiyi üçün qısamüddətli də olsa, ləngimə yarandı. 1812-ci ildə Sankt-Peterburqun imzalamağa məcbur olduğu Buxarest sülh sazişi osmanlılara (dolayısı ilə də azərbaycanlılara) azömrü atəşkəs imkanı verdi.

Cəmi bir il sonra – 1813-cü ildə ruslar yenidən Qafqaz cəbhəsində hücumə keçdilər. İranda taxt-tac üstündə daxili çəkişmələrdən məharətlə yararlanan ruslar İran ordusu üzərində qələbə çaldılar və imzalanmış Gülistan sülh sazişinin şərtlərinə əsasən, Şimali Azərbaycan Rusiyanın pəncəsinə keçdi. Azərbaycanın cənub xanlıqları isə 1779-cu ildən Qacarlar sülaləsinin* (onlar Azərbaycan əsilli idi) hakimiyyətdə olduğu İranın tərkibinə keçdi.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan ikiye bölündü və ölkənin müqəddəratı yaxın onilliklər üçün həll olundu. Bu əsnada Rusiya firsətdən istifadə edərək, Dağıstanı və Çeçenistanı işğal etdi. Bəlkə də bu addımı ilə Sankt-Peterburq başından yuxarı məqsədə əl atdı, çünki Rusiya barəsində heç nə bilmək istəməyən çeçen xalqının qətiyyətlili müqaviməti bu gün də davam etməkdədir. Əslində, Rusiyanın rəhmi ilə meydana gələn və bu gün də onun ətəyindən yapışıb yaşayan Ermənistan istisna olmaqla, Rusiyanın təsirindən azad olmaq istəyi bütün Qafqaz regionuna şamil edilə bilər. Azərbaycan 1991-ci ildən yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etmişdir. Cənubla yenidən birləşmənin nə zaman baş verəcəyi və bunun ümumiyyətlə mümkün olacağını yalnız gələcək göstərəcəkdir.

Aleksey Petroviç Yermolov (1772-1861) – rus sarkardası. Polşa və Napoleonə qarşı müharibələrdə iştirak etmişdir. Qəddar sərtliyi sayəsində Yermolov 1816-cı ildə Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı mənsəbinə qədər yüksələ bildi. Bütün müharibə cinayətkarları kimi, Yermolov da öz əməllərinə belə haqq qazandırır: onun vəzifəsi Qafqazın vəhşi dağlı xalqlarına sülh gətirmək olmuşdur. Memuarlarında bu barədə yazır: “Mənim qənaətim bundan ibarət idi ki, insanlara sevgi və səxavət hissləri ilə Qafqazın adət-ənənələrinə amansız yanaşmaq olmaz.” Onun fəlsəfəsi: çarın tapşırığı əsasında Qafqaz xalqlarını itaət altına almaq, lazım gələrsə, onları yer üzündən silmək. Bu siyasət və zor tətbiqi ilə hökmranlıq Moskvanın müasir rəhbərlərinin dövründə də öz mahiyyətini itirməmişdir.

* Qacarlar sülaləsi 1795-1925-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

Knyaz Sisianovun nisbətən mülayim idarəçilik dövrünün ardınca canişinliyə general Aleksey Yermolov keçdi. O, guya ki, Çingiz xanın nəslindən olduğunu iddia edərək, bu nəslə layiq olmağa çalışırdı. Yermolov öz əməlləri ilə Qafqaz xalqlarının həmin vaxtdan bəri rus qəsbkarlarına qarşı bəslədiyi dərin nifrətin ilk toxumlarını səpənlərdən biridir. O vaxt Güllüstan sülh müqaviləsinin mətnindəki anlaşılmazlığın olması bəhanəsi ilə İran və çar Rusiyası arasında növbəti müharibə başlandı. Bu dəfə isə əsas söhbət Azərbaycanın Qarabağ və Çuxur-Səd (İrəvan) xanlıqları*, xüsusilə də Göyçə gölü ətrafı ərazilərdən gedirdi. Bu halda da tarix təfərrüatları ilə təkrarlanmaqdadır, belə ki, Ermənistan ötən əsrin doxsanıncı illərində Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçı müharibə zamanı Göyçə gölüə yaxın Azərbaycanın Qarabağla sərhəd xətti arasındakı dəhliz ərazisini (Kəlbəcər) ələ keçirdi. Lakin Lənkəran hadisəsindən sonra Yermolovun hərbiçili taleyinə möhür vuruldu və “Qafqaz aslanı” çarın yanında gözdən düşdü**. Əsgərləri isə son anadək ona sədaqətlərini qoruyub saxladılar. Deyilənə görə, Tiflisin küçələrində hələ heç zaman kişilər Yermolovla

vida mərasimindəki qədər göz yaşları tökməmişdilər. Diqqətəlayiq haldır ki, Yermolovun yaxın dostları arasında “Hərbi və sülh” əsərinin müəllifi Lev Tolstoy da var idi***.

Çar dövrünün ən parlaq (və ən qəddar!) generallarından İvan Fyodoroviç Paskeviç¹³, İrəvan qrafı, Varşava knyazı, general-feldmarşal. Paskeviç Rusiya taxt-tacı xeyrinə Qafqaz regionunun işğalı uğurla yekunlaşdırdı. O, Varşava knyazı adını Yermolov kimi rusların əsarəti altına düşmək istəməyən polyaklara qarşı amansız rəftarına görə almışdı. “Yerevanski” ləqəbi rusların Qafqazda heç kimə rəhm etmədən istilasına görə verilmişdi. Bu zaman İrəvanı Ermənistanla qarışdırmaq düzgün olmazdı, çünki o vaxt İrəvan hələ əsl Azərbaycan şəhəri idi.

* 1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edilmişdir. //K.Şükürov. Türkmənçay – 1828. Bakı, 2006.

** Müəllif “Lənkəran hadisəsi” ilə nəyi nəzərdə tutduğunu açıqlamır. Ona görə də əlavə faktlar əsasında bu məsələnin mahiyyətinin müəyyən edilməsinə ehtiyac yaranır. Lənkəran ilə bağlı epizoda A.P.Yermolov xatirələrində xüsusi yer ayırmışdır. Onun yazdığına görə, general-adyutant knyaz A.S.Menşikov (1787-1869) çar I Nikolayın (1825-1855) taxta çıxmasını şaha bildirmək bəhanəsi ilə təşkil edilən İran elçiyi zamanı torpaqların hüdüdləndirilməsi haqqında danışıqlar aparmalı, bu işi mümkün olduqca başa çatdırmalı idi. O, Lənkəran xanlığının yarım günlük hissəsinin güzəştə gedilməsi tapşırığını da almışdı. Yermolov isə özünün 1817-ci il İran elçiyindən bəri həmin güzəştin əleyhinə olmuş, bu dəfə də mövqeyini əsaslandırmağa çalışmışdı. Beləliklə, çar hökumətinin yuxarı dairələrində belə bir fikir yaranmışdı ki, İranla bütün narazılıqların səbəbkarı Yermolovun inadkarlığıdır. Bunları şərh edən Yermolov yazır: “Bir sözlə, məna olan etimadın azaldığını görməyə başladım”. //Зписки А.П.Ермолова. 1798-1826. М., 1991, с. 418-419. Yermolovun vəzifədə olduğu dövrdə komendant mayor İlyinskiyin özbaşınalığı nəticəsində Lənkəran xanlığında vəziyyət ağırlaşdı. Mir Həsən xan 1826-cı il iyun ayının 18-də İrana qaçdı. Lənkəran xanlığı ləğv edilərək əyalətə çevrildi. Yermolovun I Nikolayın yanında etibarını itirməsinə bir sıra digər səbəblər də var idi. Yermolovun dekabristlərə hüsn-rəğbət bəslədiyi bildirilir. 1826-cı ildə yeni rus-İran müharibəsinin başlanması, Şimali Azərbaycan torpaqlarını “ümum-müsəlman üsyanı”nın bürüməsi, İran qoşunlarının Şəmkirə qədər irəliləməsi və Tiflisi zərbə altına alması Yermolovun sükutunu daha da sürətləndirdi. // Потто В.А. Кавказская война. Т.3. Ермоловское время. Ставрополь, 1994, с. 648-666.

*** Qafqazda çar Rusiyasına arxalanan az miqdarda ermənilər istisna olmaqla, bütün yerli xalqlar arasında Yermolov ən qəddar baş komandanlardan biri kimi tanınmışdır.

Paskeviç Qafqazdakı rus qoşunları üzərində komandanlığı qəbul edərkən, cəbhə xəttində vəziyyət ruslar üçün heç də ürəkəçən deyildi. Qacar şahzadəsi Abbas Mirzə (1783-1833) Gəncəni (Yelizavetpol/Kirovabad) ruslardan təmizləmiş və Qarabağın Rusiyadan asılılığını müvəqqəti dayandırmışdı. Bunu “azad etmək” kəlməsi ilə ifadə etmək yersiz olardı, hər halda, Qacarla qarabağlılar həmişə, həm də qan qardaşları idilər.

Lakin tezliklə hadisələr başqa məcrada inkişaf etməyə başladı: ruslar 1827-ci ilin yazında yenidən yaradılmış Eçmiədzin xanlığını işğal etdilər. Həmin xanlıqda ermənilər xırda azlıq halında yaşayırdılar. Xanlıq və onun mərkəzinin adı xalq etimologiyasında “üç müəzzin” (və ya “üç kilsə”) anlamına gəlir. Sonra isə Gəncə və Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində yerləşən Lənkəran şəhəri ruslar tərəfindən istila edildi.

1828-ci il fevralın 11-də rusların İran dövlətinə diktə etdiyi Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Çuxur-Səd (İrəvan) və Naxçıvan xanlıqları çar Rusiyasının tabeliyinə keçdi.

İranda məskunlaşmış “hayların” həyat şəraiti onların ziyanına dəyişdi. Səriştəli tacir kimi tanınan ermənilər bütün dünyaya səpələnmiş diaspor sayəsində geniş şəbəkəyə malik idi və “fars” xalqlarının satışı ilə gəlirli ticarət edirdi. Əslində isə, bu xalqların oksəriyyəti Təbrizdə və ya Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində toxunurdu. Lakin bu günə kimi nə satıcılar, nə də alıcılar bu məsələnin dərinliyinə getmirlər (onlar üçün hansısa Təbriz xalçası “fars” sayılır, baxmayaraq ki, düzgün olaraq “Azərbaycan” adlanmalıdır). Türkmənçay sülh sazişindən sonra İran erməniləri üçün üfudə yeni perspektivlərin işartısı görünməyə başladı.

Həm Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi (1828), həm də Osmanlı dövləti və Rusiya arasında imzalanmış Ədimə sülh sazişində (1829) ermənilərin Şimali Azərbaycana köçməsinə əsaslandıran bəndlər nəzərdə tutulurdu*.

Həmin bəndlər Qarabağ və indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların mütləq çoxluğuna son qoymağa, regionun etnik tərkibini güclü deformasiyaya uğratmağa xidmət edirdi. Çoxsaylı erməni ailəsi xristian rusların (ermənilər onları da aldatmağa ümid edirdilər) təbəəsi kimi yaşamağa üstünlük verdilər. Bu, elə bir simbioz həyatdır ki, bundan parazitini, yoxsa daşıyıcı orqanizmin daha çox bəhrələndiyi indiyə kimi bəlli deyildir.

İrandan kütləvi köçürülmə prosesini təşviq etmək üçün Rusiya təbliğat maşını işə saldı. 1828-ci ildən etibarən İranda səpələnmiş halda yaşayan yüz minlərlə erməni çar Rusiyasının işğalı altında olan Şimali Azərbaycana köçürüldü. İlk dövrlərdə hər şey sakit ötüşdü, çünki azərbaycanlıların qədim dövrlərdən böyük dəyər verdiyi ənənəvi qonaqpərvərlik və yadlara qarşı səmimi münasibət burada da özünü göstərdi. Lakin çarizmin səhnələşdirdiyi bu yadelli zəhlətökənlik gec-tez münafiqlərə səbəb olmalı idi.

İ.N.Şavrov¹⁴ 1911-ci ildə Qafqazdakı “yeni” ölkələr barədə məlumat verərək yazır: “Təkcə 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonra, 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya İrandan 40 min və Türkiyədən

* Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsindən çıxarış: “Şah həzrətləri... Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına bəsbütün və tam bağışlanma əta edir... Bundan başqa, o, məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq, öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumətin və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınar mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verir. Daşınmaz mülkə gəliddə isə, onun satılması və ya onun haqqında könüllü sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir”.

"Yeni təyin edilmiş Qriqori Sergeyeviç Qolitsin (1838-1907) canişinlik səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən, orada 1894-cü ildəki kimi, yüz minlərlə köçkün deyil, 1897-ci ildə artıq 900 000 yeni gəlmə yerləşdirmişdik. Onların əksəriyyəti ermənilərdən ibarət idi. Ermənistanın bugünkü əhalisinin cüzi bir hissəsi oranın yerli əhalisidir, əksəriyyəti isə bizim tərəfimizdən oraya köçürülmüşdür. Heç bir torpağa sahib olmayan mühacir ermənilər saxtalaşdırılmış sənədlərlə geniş xəzinə torpaqları ələ keçirdilər" – Şavrovun əsərindən.

84 min 600 erməni əhali köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisinin sayı cüzi idi.

Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axalkələk qəzalarında yerləşdirdik, onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatinə artıq dövlət torpağı ayrılmış, müsəlmanlardan 2 milyon rubldan artıq

məbləğdə xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ, Xanlar və Şəmkir rayonları nəzərdə tutulur – müəllif.) və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır. Ermənilərin Anadoludan axını 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. Yalnız Qars regionunda 50 000 erməni və 40 000 yunan məskunlaşdırdıq. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi**.

Mənzərəni bütövləşdirmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, ruslar gəlmə erməniləri yerli azərbaycanlı əhalinin hesabına xüsusilə münasib qiymətlərə torpaq sahələri ilə təmin edirdilər**. Bütün bunlar obyektiv şahid ifadələri idi: "Ermənilərin çox hissəsi müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşdırılmışdır. [...] Köçürülənlər [...] müsəlmanları sıxışdıraraq, onları torpaq çatışmazlığında günahkar hesab edirlər [...] Biz [...] həmçinin müsəlmanları necə inandıracağımız barədə çox düşündük ki, onları indiki sıxıntılarla (çətinliklərlə) barışdırmaq və inandırmaq ki, bu, uzunmüddətli olmayacaq və ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqları həmişəlik zəbt edəcəkləri barədə onların (müsəlmanların) təşvişini aradan qaldırmaq**".

* Müəllif həmin əsərdə həmçinin yazır ki, XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziya da yaşayan 1,3 milyon ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı.

** Köçkünlərə mühüm imtiyazlar da verildi: onlar 6 il müddətində vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edildi, onlara İrəvandan alınan təminat hesabına vəsait verildi və i. a.

Yavaş-yavaş baş qaldırmaqda olan faciənin arxasında ermənilərin Qafqaz, Qara dəniz və Şərqi Anadoludan Kilikiyaya, Aralıq dənizi sahillərində uzanan "Böyük Ermənistan" (20-ci illərdə özlərinin "böyük ideya"* adlı fantazmaqoriyalarnı gerçəkləşdirməyə can atan yunanlar kimi) xülyasını gerçəkləşdirmək məqsədi dururdu. Erməni liderləri bu güllünə yolda yüz minlərlə, milyonlarla müsəlmanın qurban getməsinə göz qırpmadan razı oldular. Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ kimi Azərbaycan mahalları, eləcə də Gürcüstan ermənilərin üstünlük verdiyi hədəf nöqtələri idi. Bir neçə onillik keçdikdən sonra isə Ərzurumda, 1918-ci ildə isə işğal etdikləri Bakıda kütləvi qətləmlər törədildilər.

Azərbaycan xanlıqlarına gəldikdə isə, ermənilərin böyük dostu Kristofer Uolker (Christopher Walker) azərilərin həmin qədim ərazilərində ermənilərin zor gücünə kök salmasını belə təsvir edir: "İrəvan və Naxçıvan xanlıqları tezliklə Rusiya çarlığı tərkibində "bir növ Ermənistan" çevrildi**".

1991-94-cü illərdə Qarabağ və Qərbi Azərbaycan Ermənistan tərəfindən işğal olunarkən törədilmiş vəhşiliklərin protoqu 1905-ci ildə həyata keçirilmişdi. Həmin vaxt ermənilər Azərbaycanda müsəlmanlara qarşı qırğınlar törədirdilər. Azərbaycan üzərində ağırlığı ələ almaq istəyən ermənilərdən şərqli olaraq, müsəlman əhalinin nə ruslar arasında dayağı, nə də silah-sursatı var idi. Həmin dəhşətli günlərdən bir mənzərə: qətlə yetirilmiş müsəlmanların meyitləri Bakıdakı məscidlərdən birinin önündə yuyulma mərasimi üçün düzülüşdür.

Eyni fikirlər Qarabağa da aiddir. Uolker daha da uzağa gedərək, Tiflisdə qriqorian dini rəhbəri, baş yepiskop Nerses Aştaraketsi (sonradan katolik oldu) "millətçi erməni nailiyyətlərinin bayraqdarı" kimi göylərə qaldırdı. Ruslar tərəfindən güclü dəstək alan ermənilərin Azərbaycana məqsədyönlü şəkildə

* Μεγάλη Ιδέα (böyük ideya) – qədim yunan mədəniyyətinin yayıldığı bütün torpaqlarda "Böyük Yunanistan" yaratmaq xülyasında olan yunan millətçilərinin 1922-ci ilədək əldə rəhbər tutduğu şüar.

Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət diyarıdır. Mömünə xatın türbəsi isə bütün dünyada tanınır. Ermənilərin məqsədi zorakı siyasətin köməyi ilə riyakar arzularına yetişmək idi, həmin siyasət Naxçıvandakı azərbaycanlıların həyatını ağırlaşdırmağa yönəlmişdi. Bu siyasət Zəngəzur mahalının, eləcə də, müvafiqi olaraq Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsi ilə nəticələnirdi.

axını azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından qovulmasının başlanğıcı oldu və bu proses ötən əsrin 90-cı illərində öz zirvə nöqtəsinə yetişdi.

Faktları bundan da aydın və anlaşıqlı şəkildə təsvir etmək mümkün deyil... Əgər hansısa bir azərbaycanlı K.Uolkerin təbirincə desək, “millətçi nailiyyətlərin bayraqları” kimi təqdim olunsaydı, həmin şəxsi irqçi-millətçi-imperialist meyillərə görə mühakimə edilirdi.

1905-ci il hadisələri ilk dəfə barıt çəlləyinə od vurdu. İqtisadçılar ilk olaraq Bakıda başladı. Bakıda neft bumunun təsiri altında normal cəmiyyətlə yanaşı möhtəkir, alverçi və macərə axtaranlardan ibarət qarışıq bir qrup yaranmışdı. Bu qrupu Alyaska və ya Kaliforniyada qızılaxtaranlarla da müqayisə etmək olardı. Fərq isə ondan ibarət idi ki, Bakıda əhali “qara qızılı” varlanmaq üçün deyil, adi güzəranını təmin

Belə cəfəng materialların əks olunduğu kitablar İtaliyada, xüsusən də San Latsaro (San Lazzaro) adasındakı rahiblər tərəfindən turistlərə sınırdır. Həmin rahiblərin türklərə minnətdar olmağa kifayət qədər əsasları var*.

* Qriqorian ermənilər tərəfindən daim təqib olunan katolik ermənilər (mehitaristlər – rəhbərləri Sivaslı Mehitarın (1676-1749) adından) Osmanlı hökmdarlarının himayəsində olmuşlar. Erməni türqətləri arasında gedən mübarizəyə davam gətirməyən mehitaristlər Venesiya şəhəri yaxınlığındakı Lan Latsaro (San Lazzaro degli Armeni) adasına köçmüşlər.

etmək üçün “axtarırdı”. ABŞ-da de-fakto yer üzündən silinmiş, yalnız zooparklara bənzər xüsusi “qoruqlarda” saxlanan hindu qəbilələrinin acı taleyi azərbaycanlıları da gözləyirdi. Ermənilər təcridcən Azərbaycanda, xüsusilə də Bakıda kök salmağa başladılar, həlledici dövlət qurumlarındakı və iqtisadi mövqelərdəki havadarları sayəsində Bakının ermənilər tərəfindən de-yure tutulması da əl çatacaq qədər yaxınlıqda idi. Lazım gələrsə, kifayət qədər “tarixçi” də tapılacaqdı ki, Nuh peyğəmbərin gəmisini Ağrı dağına endiyi vaxtdan bəri Bakı qədim erməni torpağı olmuşdur.

Erməni araqızıdıranların xoşagəlməz “tatar” yarlığı yapışdırılmış azərbaycanlılara qarşı davamlı təxribatları və qardaşının intiqamını almaq istəyən Muxtar Babayevin soyuqqanlılıqla qətlə yetirilməsi partlayışı törədən qılgıncı oldu. 1905-ci il fevralın 19-da (martın 4-də) qəzəbli azərbaycanlılar erməni məhəlləsinə hücum çəkildilər. İqtisad zamanı bir neçə erməni öldürüldü, bu zaman şəhərin komendantı knyaz Nakaşidze yerindən tərpənmədi və əsgərlərini kazarmalardan çıxarmadı. Həmişə olduğu kimi, erməni təbliğatçıları önlərin sayını şişirdərək, 1500 nəfərin öldürüldüyünü ələmə car çəkməyə başladılar. Lakin həmin vaxt Bakıda hadisələrin canlı şahidi olmuş Avstriya-Macarıstan imperiyasının vitse-konsulunun Vyanaya göndərdiyi obyektiv hesabatlarında¹⁸ belə bir fakta rast gəlinmir. 1905-ci ilin noyabr ayında baş vermiş hadisələrlə bağlı onun tərəfindən yazılmış hesabatlar isə uydurma məlumatları dünyaya yayan ermənilərin yalanlarını ifşa edir.

Çox güman ki, erməni lobbisinin getdikcə güclənən təsir dairəsi və onun tərəfindən ermənilərin Bakıya kütləvi köçməsinin təşkil edilməsi, onların həm maddi baxımdan, həm də sayca yerli əhalini sıxışdırması ruslar üçün təhlükəyə çevrilməkdə idi. Avstriya-Macarıstan imperiyasının Bakıdakı konsulu Emil Qoldlust yazırdı: “Şayiələr gəzir ki, polis əhalini gizlicə ermənilərə qarşı hücum və soyğunçuluğa təhrik edir”¹⁹.

“Transqafqaz erməniləri” anlayışı tezliklə Qafqazın yerli xalqları arasında bir kabusə çevrildi və müəyyən vaxtlarda ruslar tərəfindən də təhlükə mənbəyi kimi qəbul edilməyə başladı. İntellektual səviyyəli ermənilər münasib həyat şəraitinin hökm sürdüyü, çoxşaxəli texniki və mədəni mühitin mövcud olduğu Bakı və Tiflisdə məskunlaşmışdılar. İrəvandakı erməni azlığı isə iqtisadi və ictimai-siyasi cəhətdən geridə qalırdı. Bu səbəbdən də Bakı və Tiflisdəki (xüsusilə Bakıdakı) ermənilərə əyalətlərdə yaşayan müxtəlif təbəqəli ermənilər də qoşulmağa başladılar.

Rusiyanın mötəbər zadəgan ailələrindən birinin nümayəndəsi, qraf İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov* (1837-1916) 1905-ci ildə Qafqaza canişin təyin olunduqdan sonra çıxılmaz vəziyyətə üz-üzə gəldi. İran və Osmanlı imperiyasından erməni köçkünlərin arasıkəsilmədən Qafqaza axını “tatarlar” tərəfindən rəğbətlə qarşılana bilməzdi, çünki hər yeni gələn erməni ilə yerli əhali öz torpağını, mal-mülkünü itirməli

* Çar II Nikolay (1894-1917) 1905-ci ildə Qafqazda canişinliyi yenidən bərpa etmiş, İ.İ.Vorontsov-Daşkov 1905-1915-ci illərdə canişin olmuşdu.

olurdu. Yüksək təhsilə malik və tolerant qraf Vorontsov-Daşkov yeni təyinatının ilk dövrlərində daşnaklardan biri knyaz Nakaşidzeni qətlə yetirdi. Bu qətl vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bakıdan başlayan iğtişələr Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağı da əhatə etmişdi. Həmin ərazilərdə dövlət tərəfindən böyük imtiyazlar alan ermənilər azərbaycanlıların torpaqlarını qəsb edir, bazarları ələ keçirirdilər.

Naxçıvan və Zəngəzurun öz əzəli torpağında azlığa çevrilmək təhlükəsi altında olan yerli əhalisi imkanları daxilində ermənilərin bu ərazilərdə kök salmasının öhdəsindən gəlməyə çalışırdılar. Qarabağda da eyni vəziyyət mövcud idi. Zəngəzurun sonrakı taleyi göstərdi ki, bütün cəhdlər puça çıxdı. Naxçıvanı isə vaxtında xilas etmək mümkün oldu. Qarabağda ermənilər o dərəcədə əl-qol açmışdılar ki, bir ovuc gəlmə adamın yaşadığı Şuşa şəhərində 1905-ci ildə ermənilərlə yerli əhalinin nisbəti bərabərləşmişdi.

1905-ci ildə erməni yaraqlılarının törətdiyi dağıntuların miqyasını Şuşa şəhərində çəkilmiş fotodan aydın görmək mümkündür. Dağıntular İkinci Dünya müharibəsinə aid film və fotomateriallardakı görüntüləri xatırladır. Tarix boyu ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan və buraya köçmüş ermənilərə daim tolerant münasibətin göstərildiyi qədim Şuşa şəhəri bu gün Ermənistan Respublikasının 1991-ci ildən* etibarən işğal etməyə başladığı Azərbaycan əraziləri tərkibindədir. Bu gün həmin şəhərdə bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Azərbaycanlıların hamısı istisnasız olaraq ya qətlə yetirildi, ya da məcburi köçkün kimi öz yurd-yuvasını tərk etməli oldu.

Gəlmələr Şuşanın ən gözəl guşələrində məskunlaşmış və havadarları tərəfindən silah-sursatla təmin olunduqlarından, azərbaycanlı əhalidən hərbi cəhətdən daha üstün imkanlara malik idilər. 1905-ci ilin sentyabr ayının ortalarında açıq döyüşlər başlayanda küçə atışmalarında azərbaycanlılar ermənilərdən iki dəfə çox itki verdilər. Bunun da səbəbi qəsbkarların daha yaxşı silahlanması və maliyyə imkanlarına malik olmasında idi.

Bakıda 1905-ci ilin sentyabr hadisələrinin davamı noyabr ayında baş verdi. Vaxtilə bir erməninin belə yaşamadığı ərazilərə ermənilər dalğa-dalğa axışmağa başladılar. Təkcə 1907-1909-cu illərdə beş yüz min erməni o vaxt Rusiyanın tərkibində olan Qars qəzasına, eləcə də İrəvan, Yelizavetpol, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağa köçürüldülər. Ermənilər bu ərazilərə həvəslə köçürüldülər, çünki ruslar tərəfindən böyük imtiyazlar əldə edirdilər. Anadolu ilə Şərqlə arasında xristian dövlətinin yaradılması üzərində gərgin iş gedirdi.

* Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə ilk basqınları 1980-ci illərin sonlarından başlayır. 1990-cı ilin yanvarında Naxçıvan MR-in Kərki, avqustda Qazaxın Bağanis Ayrıım kəndləri işğal olundu. 1991-ci ilin sonlarından işğal aktları geniş miqyas almağa başladı.

Avrasiyanın xəritəsinə nəzər salsaq, çar Rusiyası tərəfindən Ermənistanın güclənməsinə ciddi marağın əsl məqsədini dərk etmək mümkündür. Əvvəllər Balkanlardan, indi isə Berlindən başlayan türk xalqlarının yayılma coğrafiyası Rusiyanın bütün cənub sərhədlərindən keçməklə Sibirə qədər uzanır. Hər tərəf türksoylu xalqların yaşadığı ərazilərdir. Həmin zolaq üzərində cəmi bir yerdə qırılma var və həmin ərazi Ermənistandan ibarətdir. Ermənistan türk ölkələrinin bir-biri ilə sıx bağlanmış ardıcıl zəncirini qıran yad ünsürdür. Yalnız bu, Rusiya məqsədlərinin gerçək gücüdür, istər çar, istər kommunist, istərsə Putin tərəfindən olsun. Yoxsa, Ankara bütün türksoylu xalqlarla birbaşa bağlantıya malik ola bilər!

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ, OKTYABR İNQİLABI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YARADILMASI VƏ QARABAĞ ÜÇÜN NƏTİCƏLƏR

Proloq

Qarabağın faciəsi Balkanlardan başladı. Prelüd: 1912-14-cü illər Balkan müharibəsi. 1912-ci ilin yayında Rusiyanın himayədarlığı ilə çernoqoriyalılar, albanlar, bolqarlar, yunanlar və serblər ərazilərindən türkləri qovmaq üçün Balkan İttifaqı adı altında birləşdilər. 1912-ci il oktyabrın 8-də çernoqoriyalı könüllülər Novibazar sancağına daxil oldular, bir gün sonra isə digər müttəfiqlər osmanlılara qarşı müharibə elan etdilər. Müttəfiqlərin ordusu 700 000 əsgərdən ibarət olduğu halda, Nazim Paşa onlara qarşı 325 000 əsgərdən ibarət pis silahlanmış ordu çıxara bildi. Həmin müharibədə də ermənilərin əli olduğunu Trotski özü etiraf edirdi. Bu barədə sonra bəhs edəcəyik. Ədimə bolqarlar tərəfindən mühasirəyə alındı və işğal edildi. Şəhər yalnız ikinci Balkan müharibəsi zamanı (1913-cü il) Ənvər Paşa tərəfindən geri alındı. Yunanlar Makedoniyalı İsgəndərin saldıdığı və yarım minillikdən artıq bir dövrdə Osmanlı hökmranlığı altında türk, yunan, slavyan və yəhudilərin dinc şəraitdə yaşadığı Selanik (bu gün Tsaloniki) şəhərini ələ keçirdilər. Babı Alinin (Osmanlı səltənətinə verilən ad) Balkanlarda yaratdığı kosmopolit ab-havadan əsər-əlamət də qalmalı deyildi: şəhərdəki türk və bolqarlar qovuldu, 1496-cı ildə katolik krallarından qaçıb canını qurtarmış və bu şəhərdə məskunlaşmış yəhudi əhalisi isə İkinci Dünya müharibəsində Hitlerin irqçi siyasətinin qurbanına çevrildi.

Balkan müharibələri ərzində çar Rusiyası Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərindəki zəifliyindən yararlanmaq qərarına gəldi və bu məqsədlə ermənilərdən türklərə tərəf yönəlmiş nizənin ucluğu kimi istifadə etməyə başladı. Bu dəfə məqsəd Osmanlı dövlətinin içərilərinə qədər irəliləmək və daxili struktura həlledici zərbə endirməkdən ibarət idi. Ermənilərin məskunlaşdığı və heç birində əhalinin əksəriyyət təşkil etmədiyi 6 vilayət ləğv edilməli və onların yerində iki inzibati rayon yaradılmalı idi. Bununla da Şərqi Anadolunun Osmanlı dövlətindən qoparılması cəhdi gerçəkləşməli idi.

Qədim Urartu dövlətinin mərkəzi Van şəhərinin qala istehkamları. Ermənilər buradan 1915-ci ildə rus qoşunlarının hücumu zamanı Osmanlı ordusunun cəbhə xəttinin arxasına keçərək xəyanət etdilər və türklərə arxa cəbhədən hücumla başladılar. Məqsəd Vanı Qafqaz, Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında təşəkkül tapmalı olan "Böyük Ermənistanın" ərazilərinə daxil etməkdir.

İndoneziyada xidmət etmiş Hollandiya müstəmləkəsi zabiti Luis van Vestenenk şəhərin müdafiəsini təşkil etməli idi. Optik yanılma məqsədi ilə norveçli mayor Yan Hoff onunla birgə rəhbərliyə təyin edildi. Lakin ilk fürsət düşən kimi Yan Hoff Vandan əkilib aradan çıxdı.

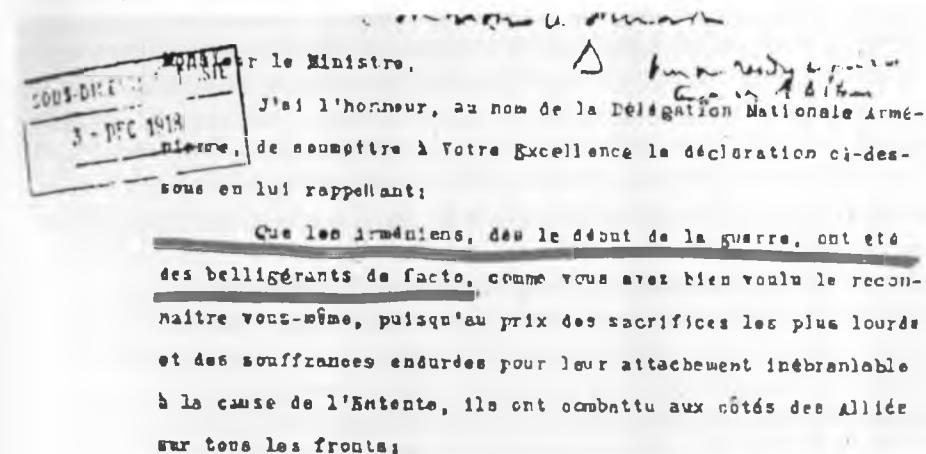
Qərb dövlətləri və Rusiyanın (1914-cü ilin yanvarı) isbat edilmiş utanmaz rəftarı və Osmanlı dövlətinə qarşı müstəmləkəçilik niyyətlərini açıq-aşkar büruzə vermələri təzəcə hakimiyyətə gəlmiş "gənc türkləri" Birinci Dünya müharibəsində Dördlər İttifaqının (Avstriya-Macarıstan, Almaniya və Bolqarıstan) üzvünə çevrilməyə vadar etdi. Birinci Dünya müharibəsinə səbəb olan Serbiyanın emansipasiya ideyaları erməni rəhbərlərinin fəaliyyət taktikasına çox oxşayır. Belqradada yaradılmış "Qara əlin"* cinayətkar əməlləri ilə ermənilərin törətdiyi cinayətlərin dəst-xətti də eyniyyət təşkil edir.

Hər halda, rus-erməni alyansının "parçalama planı" gerçəkləşmədi və Sevr sülh müqaviləsi kimi, reallaşmadan tarixin qara səhifələrində yox oldu. Rusiyanın protektoratı altında Azərbaycan xanlıqlarından tutmuş Şərqi Türkiyənin dərinliklərinə, Qara dənizdən Kilikiyaya qədər əraziləri əhatə etməli olan "xristian" "Böyük Ermənistanı" yaratmaq barədə rus-erməni xülyaları gerçəklənməmiş qaldı.

1915-ci il mayın 17-də, beş həftə sürən ağır döyüşlərdən sonra Van rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Arxa cəbhədən ruslarla əlbirlik edən və türklərə qəfil həmlələr endirən ermənilər olmasaydı, şəhəri tutmaq, bəlkə də, mümkün olmayacaqdı. Şəhərdə ermənilərin ilk iğtiş və üsyanları 1915-ci ilin martında başladı. Erməni araqızıdıranları münasib fürsətin yetişdiyini görərək, Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun hücumlarını dəf etməklə məşğul olan Osmanlı ordusunun arxasında vətəndaş müharibəsi səhnələşdirildilər. Vanın yaxınlığında Seve adlı yerdə ucaldılmış abidə kompleksi ermənilərin əməllərini xatırladır. Van gölünün yuxarısında qətlə yetirilmiş 6000 müsəlmanın sümükləri geniş yarpaqlarda aşkarlandı. Erməni diasporunun rəhbəri Boqoş Nubar Fransanın xarici işlər naziri Pişona ünvanladığı məktubunda

* "Qara əl" (serbca Црна Рука) - Belqradada serb zabitləri tərəfindən yaradılmış qisasçı qruplaşma. Böyük Serbiya ideyasının tərəfdarları olan zabitlərin 1914-cü ildə Sarayevoda törədilmiş sui-qəsdə də əlləri olmuşdur.

ermənilərin Birinci Dünya müharibəsi başlayan ilk günlərdən özünü "de-facto müharibə aparən millət" kimi gördüyünü belə ifadə etmişdir: "... Que les Arméniens dès le debut de la guerra, ont été des belligérants de-facto"²⁰. Bu, Şərqi Anadolunun əhalisi - türklər, kürdlər, assur və nestorianlar üçün fəlakətli nəticələnmişdi.

Mühacirətdə yaşayan ermənilərin de-facto prezidenti Boqoş Nubarın Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı həlledici əhəmiyyətə malik məktubdan bir parça. Həmin məktubda o, öz xalqını birmənalı şəkildə "müharibə aparən millət" kimi göstərir. Məktubun Parisdə Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olduğu tarix: 3 dekabr 1918-ci il.

Həmin günlərin dəhşətləri Qarabağdan da yan ötmədi. Cəbhə xəttində irəliləyən rusların ardınca əyalətlərə soxulan erməni yaraqlıları silahsız dinc əhaliyə (əli silah tutanlar cəbhədə idi) işgəncə verir və hətta öz rəftarları ilə rus zabitlərində də ikrah hissi oyadırdılar. Bu barədə yetərinə tarixi məlumatlar var, sadəcə olaraq, Dixon-Yansonun əsərini və rus zabitlərinin hesabatlarını gözədən keçirmək kifayətdir.

Erməni hərbi birləşmələrinin törətdiyi vəhşiliklərdən cana doymuş və qəzəblənmiş ruslar 1915-ci ilin dekabrında bu birləşmələri ləğv etdilər. Bunun nəticəsi daha ağır oldu, çünki indiyədək rusların nəzarəti altında olan erməni birləşmələri artıq nəzarətsiz yaraqlı dəstələr halında müsəlman əhaliyə divan tutmağa başladı. Əzrurum ruslar tərəfindən işğal olunduqdan sonra ermənilərin yerli dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklər rus zabitləri arasında böyük hiddətlə qarşılandı.

“QAFQAZ TABAŞİR DAİRƏSİ”

Böyük alman yazıçısı Bertold Brext, ondan öncə isə Klavud bu mövzuya* müraciət etmişdir. Bu qədim əfsanə Ermənistan-Azərbaycan faciəsinə müqəvva üzərinə biçilmiş geyim kimi uyğun gəlir. Qısaca məzmun: iki ana bir övlad üstündə mübarizə aparır. Məsələyə məhkəmədə baxılır. Qadınlardan hər biri uşağın onun övladı olduğunu iddia edir. Çəkişmə zirvə nöqtəsinə çatır və tərəflər böyük bir faciə ilə üz-üzə qalırlar. Çıxılmaz vəziyyətə düşən hakim hansı tərəfin haqlı olması barədə qərar çıxarmaqda tərəddüd edir. Ən son anda analardan biri uşağın sağ qalması və rifahı naminə öz iddialarından imtina edir.

Bu isə ədalət mühakiməsini yerinə yetirən hakimin doğru qərar çıxarmasına kömək edir, uşağdan imtina etməyə məcbur olmuş qadının əsl ana olduğu aydınlaşır.

Bu əsəri oxuyanların gözü önündə qeyri-ixtiyari olaraq Qafqaz faciəsinin səhnələri canlanır. Rusiyada bolşevik inqilabından sonra ermənilər və azərbaycanlılar arasında böhran pik nöqtəyə çatarkən, Qafqazdakı hər üç qüvvə (azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər) çar mirasından mümkün qədər böyük pay əldə etməyə çalışırdılar. Bu zaman yeni yaranan dövlətlərin haqiqi əraziləri barədə reallıqlar üzə çıxdı: öz tarixləri boyu Qafqaz ərazisində h e ç z a m a n müstəqil dövləti olmamış və yığcam halda yaşadıkları Tiflis və Bakı kimi şəhərlərdə üstünlüyü ələ almağa can atan ermənilərin öz dövlətlərini yaratmaq üçün cəmi 400 km² ərazisi var idi. İndi Ermənistanın “əbədi paytaxtı” kimi qələmə verilən İrəvan şəhəri əslində eyniadlı Azərbaycan xanlığının mərkəzi şəhəri idi.

İrəvan, güman ki, eramızın VII əsərində salınmış, türk-Azərbaycan və fars hökmdarları tərəfindən bir-biri ilə əvəz etməklə idarə olunmuşdur. Nə bu şəhərin tarixinin, nə də sakinlərinin (bir ovuc erməni tacir və sənətkar istisna olmaqla) “Ermənistan”la heç bir əlaqəsi olmamışdır.

1582-ci ildə Rəşad Paşanın rəhbərlik

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın məscidlərindən biri. Hazırda monoetnik dövlətə çevrilmiş Ermənistanda bütün müsəlman abidələri kimi, məscidlər də yerlə-yeksan edilmişdir.

* Alman yazıçısı Bertold Brext (1898-1956) “Ayuşburq tabaşir dairəsi” əsərində eyni övlad üstündə mübahisə aparən iki qadın haqqında əfsanəyə müraciət etmişdir. Mübahisənin mürəkkəbliyini görəndə hakim tabaşirli dairə çəkməsi barədə göstəriş verir. Uşaq həmin dairə içərisində dayanır və mübahisə edənlər uşağı öz tərəfinə çəkməli olurlar. Hakimin sözlərinə görə, kim uşağı qüvvətlə özünə tərəf çəkə bilsə, deməli, onun analıq hissi daha güclüdür. Uşağın əsl anası son anda övladına xətər toxundurmadan uşağın əlini buraxır və hakim də övladına qıymayan qadının əsl ana olduğunu elan edir.

etdiyi Osmanlı ordusu şəhəri tutdu və burada nəhəng qala istehkamları inşa etdirdi, az sonra isə iranlılar yenidən “öz” İrəvanlarını geri aldılar. 1679-cu ildə mübahisə obyektinə güclü zəlzələ nəticəsində tanınmaz hala düşdü. Azərbaycanlıların gərgin zəhməti şəhərin dirçəlməsinə imkan yaratdı. İrəvan yenidən çiçəklənməyə başladı və hətta 1804-cü il iyulun 15-də burada general Sisyanovun rəhbərlik etdiyi çar nümayəndə heyəti və Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran təmsilçiləri arasında görüş keçirildi. İki il sonra general Qudoviçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları şəhəri tutmaq istəsə də, buna müyəssər ola bilmədi. Şəhər müdafiəçilərinin iradəsini qırmaq 1827-ci il oktyabrın 19-da “İrəvanski” ləqəbli general Paskeviçə qismət oldu.

1828-ci il fevralın 22-də imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, İrəvan çar Rusiyasının tabeliyinə keçdi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qafqaza erməni köçü daha böyük vüsət aldı. Ermənilər Rusiya təbəəsi kimi şüa qacarların hakimiyyəti altında olduqlarından daha geniş imtiyazlara ümid bəsləyirdilər.

Ermənilərin hələ XIX əsrin sonunda kütləvi şəkildə köçürülməsinə baxmayaraq, İrəvan qəzasında çoxluğu yəni də türk-müsəlman əhalisi təşkil edirdi (1897-ci il siyahıyaalmasına görə, bu qəzada əhalinin 127 072 nəfəri, yəni cəmi 38,5 faizi ermənilərdən ibarət olmuşdur!)*.

1897-ci həyata keçirilmiş həmin “ilk ümumrusiya xalq siyahıyaalması”nda Qarabağda da azərbaycanlılar əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişdir, ermənilərlə nisbət 53:45 olmuşdur, əhalinin 2 faizi isə ruslar, yunanlar və almanlardan ibarət idi.

1918-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan öz dövlət müstəqilliyini elan edərkən, Azərbaycan dinc birləşməyə ümidi ilə könüllü şəkildə keçmiş İrəvan xanlığından (VII əsrdə əsası qoyulandan bura ermənilərə məxsus olmamışdır) Ermənistanın xeyrinə imtina etdi**.

Çünki həmin “Ermənistan Respublikası”nın tarixi gerçəkləyə nəzərən məntiqi olaraq heç paytaxtı belə yox idi. 1918-ci il mayın 29-da – müstəqilliyini elan etdikdən bir gün sonra Azərbaycan Respublikası könüllü olaraq İrəvanı öz siyasi mərkəzlərini yarada bilmək üçün ermənilərə hədiyyə etdi. Yeni ölkə qədim müsəlman vilayətləri – İrəvan və Eçmiədzin əraziləri hesabına təşəkkül tapdı. Hər iki vilayətin ümumi əhalisi 400 min nəfərdən çox deyildi.

Erməni tərəfi bu alicənab hərəkətə dəhşətli reaksiya nümayiş etdirdi. Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirəndən sonra məqsədlili və mütəşəkkil şəkildə azərbaycanlılar öz yurd-yuvalarından didərgin salındı, kütləvi deportasiya prosesi İkinci Dünya müharibəsindən sonra, 1945-1948-ci illərdə növbəti zirvə nöqtəsinə çatdı...

* İrəvan qəzası və digər ərazilərdə 1897-ci il siyahıyaalmasının nəticələrini bu ünvandan əldə etmək mümkündür: http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=566 Mənbə: Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. (Губернские итоги). Т.Т.51-89. С.-Петербург: 1903-1905.

** İrəvanın Ermənistanı gəzəst edilməsi haqqında tarixi sənədlər haqqında daha ətraflı bax: Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Bakı, 1998, Azərbaycan Respublikası. Документы и материалы (1918-1920). Баку, 1998.

Ötən əsrin 90-cı illərində isə azərbaycanlılar son nəfərinədək indiki Ermənistan ərazisindən qovuldular. “Qafqaz tabaşir dairəsi” bununla da hələ tam bağlanmır.

Ana könüllü olaraq öz övladından imtina etdi. Bəs sülhü, haqq-ədaləti bərpa edəcək hakim haradadır? Rus monarxiyasının süqutundan (1917) sonra əvvəlcə sabitsizlik, hərbi və siyasi boşluq şəraiti hökm sürürdü, həmin dövr müəyyən dərəcədə 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu ilə müqayisə edilə bilər. Həmin vaxt yeganə mütəşəkkil qurum olan, mənfur ideologiyanın düşkünü, yaraqlı dəstələrə malik və hər yerdə öz mənfəətini güdən daşnakların ulduzu parladı. Daşnakların əsas güc mərkəzləri İrəvanda deyil, Tiflis və Bakıda yerləşirdi. Ermənilər bir parça torpaq olan İrəvana əhəmiyyət vermirdilər, onlar başqa məqsədlərə can atırdılar. Xüsusilə onlar Bakıya və Azərbaycanın neft yataqlarına böyük tamah salmışdılar.

Azərbaycan və onun paytaxtı Bakıda sovet hakimiyyətinin nişanələrindən biri: bu abidə kompleksini yaradan heykəltaras Azərbaycanı erməniləşdirmək cəhdlərindən və bu yolda heç bir cinayətdən çəkinməyən Stepan Şaumyanın, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi “26 komissarın” törətdiyi haqsızlıqlardan bixəbər olmuşdur. Hazırda Ermənistanında elə bir yer yoxdur ki, orada S.Şaumyanın xatirəsi əziz tutulmasın. Çünki əqidə və məqsədlər dəyişməz olaraq qalmışdır (Foto Sovet İttifaqı dağılmazdan əvvəl çəkilmişdir).

Rusiyada kommunistlər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra, daşnaklar öz məqsədləri naminə bir an belə tərəddüd etmədən onlarla əlbir oldular. Bakıda kiçik bolşevik qrupu (Bakı Xalq Komissarları Soveti) hakimiyyəti ələ keçirdi və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin rəhbəri məhz qatı millətçi Stepan Şaumyan oldu. Bolşeviklər və ermənilərin Azərbaycan şəhəri Bakıda törətdiklərini sözlə ifadə etmək çətindir. Təcavüzkarların məqsədi yerli türk-müsəlman əhalini məhv etmək, Azərbaycanın təbii sərvətləri hesabına güclü erməni dövlətçiliyi yaratmaq idi*. İrəvan və tarix boyu heç zaman erməni əhalinin əksəriyyət təşkil etmədiyi Anadolu bu siyasi dairənin maraq mərkəzində dayanmırdı. Məqsəd amansızlıqla və çəkinmədən yeni faktların yaradılmasından ibarət idi. Lazım gələrsə, Bakının Adəm və Həvvanın vaxtından, ən azı, Nuh peyğəmbərin dövründən erməni məskəni olması barədə sənəd-sübutlar da “tapılacaqdı”.

Ermənipərəst mənbələr ermənilərin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınları açıq şəkildə və utanmadan etiraf edirlər. Nə qədər insan bu qırğınların qurbanı oldu? “Ermənilər öz qəddarlıqlarına görə tatarları (azərbaycanlıları. – Red) çox-çox arxada qoyurdular”²¹ – bu cümlə K.Uolker kimi ermənipərəst müəllifin qələminin məhsuludur. Bu cümlənin mənası çox aydındır, çünki onlar törətdikləri cinayətləri yaxşı bilirlər. Nə qədər insanın birləşmiş erməni və bolşevik qüvvələrinin amansızlığının qurbanı olduğu dəqiq bilinmir. Dəqiq rəqəmləri müəyyənəşdirmək mümkün olmasa da, öldürülmüş insanların sayının minlərlə olduğu

* Yerli ermənipərəst siyasi qüvvələr, habelə 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının baş naziri olmuş Aleksandr Xatisyan da S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetini “Erməni Sovet Hökuməti” kimi qiymətləndirirdilər.

bəllidir. Erməni daşnakları Bakı ilə yanaşı Quba, Şamaxı, Lənkəran və digər ərazilərdə də qırğınlar törətdilər. Haqlı sual verilə bilər ki, erməni daşnaklarının Bakıda nə işi vardı və məqsədləri nə idi? Təbii ki, məqsədləri Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda can atdıqları kimi, burada da hakimiyyəti ələ keçirmək idi. Azərbaycanlıların hansı təhlükələrlə üzləşdiyini iki sənəd bariz şəkildə göstərir. 1918-ci il fevralın 19-da bədnam Andranik de-facto “ermənilərin baş naziri” kimi qəbul olunan Boqoş Nubara göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Düşmənin üzərimizə hücumu keçməyə başlayıb. Bizim 12 000 nəfər silahlımız var və əgər Fransa bizə kömək göstərsə, martın 15-dək bu sayı 25 000-ə çatdırırıq”²².

Şaumyan kimi, Andranik Ozanyan (1865-1927) da erməni tarixinin “müqəddəsi”, daha doğrusu səcdəgahı sayılır. Görünür, qana həris türk qatili olması ermənilərin ona sevgisini daha da artırır. Qara dənizdən Aralıq dənizindəkə uzanan “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirmək yolunda Ərzurumun çar qoşunları tərəfindən işğalında yaxından iştirak etdi. Onun quldur dəstələri şəhərdə dinc əhaliyə qarşı elə vəhşiliklər törədirdi ki, bir çox rus zabiti ikrahlı ondan üz döndərdi. Sonradan o, bolşeviklərlə əməkdaşlığa girişdi. Yeni qurulmuş Ermənistan Respublikasında planları puç olduqdan sonra ABŞ-a mühacirət etdi. Burada böyük pul vəsaitlərinin toplanması ilə məşğul oldu. Ermənistan müstəqil elan edildikdən sonra Andranik milli qəhrəman elan olundu və onun naşi Parisdən İrəvana gətirildi. Onun Ərzurumda və digər ərazilərdəki qəddarlıqları varislərinin Qərbi Azərbaycandakı cinayətləri üçün bir məktəb idi.

Bir neçə həftə sonra, ermənilərin və bolşeviklərin Bakıda törətdiyi qətliamların ardınca, 1918-ci il aprelın 7-də Ke d’Orseyo (Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin yerləşdiyi bina) ünvanlanmış məlumatda yazılır: “Bakıda sakitlikdir. Ermənilər öz nüfuzlarını qoruyub saxladılar, buradakı aviasiya məktəbi artıq bolşeviklərin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir”²³.

Boqoş Nubanın Fransanın xarici işlər naziri S.Pişona ünvanladığı məktubun tam mətni*:

“Cənab Nazir,

Erməni milli nümayəndə heyəti adından aşağıdakıları xatırladan bəyanatı Zati-alilərinizin nəzərinə çatdırmağı özümə şərəf sayıram: yaxşı bildiyiniz kimi, müharibənin əvvəlindən ermənilər de-facto vurulan tərəf olmuşlar, Siz özünüz etiraf etmişdiniz ki, ermənilər Antanta işinə yenilməz sədaqətlərinə görə ağır itkilər vermiş və əzab çəkmişlər, onlar bütün cəbhələrdə Antanta tərəfində vuruşmuşlar:

- Fransada onlar ilk günlərdən Xarici Legiona könüllü qismində daxil olaraq, fransız bayrağı altında şöhrət qazanmışlar;
- Fələstində və Suriyada Respublika hökumətinin xahişi ilə Milli Nümayəndə Heyəti tərəfindən səfərbər edilmiş erməni könüllüləri fransız qoşun kontingentinin böyük hissəsini təşkil edərək, general Allenbinin qazandığı qələbələrdə mühüm rol oynamışlar və bu haqda sonuncu və onların fransalı komandirləri rəsmi bəyanat vermişlər;

* “Ermənistan milli nümayəndə heyəti”nin (“Délégation Nationale Arménienne”) başçısı Boqoş Nubanın məktubundan. 20 noyabr 1918-ci il, iş nömrəsi: E 311. 3 dekabr 1918-ci ildə Ke d’Orseyo (Fransa Xarici İşlər Nazirliyi) daxil olmuşdur.

• Qafqazda rus imperiyası ordusunun tərkibində vuruşan 150.000 ermənidən əlavə, 40.000 nəfər könüllü erməni vilayətlərinin bir qisminin azad olunmasında iştirak etmişlər və yalnız onlar bütün Qafqaz xalqları arasında öz komandirləri Andronikin və Nazarbekovun başçılığı altında bolşeviklərin geriyyəyə çəkildiyi vaxtdan başlayaraq sülh müqaviləsinin imzalanmasına qədər türk ordularına müqavimət göstərmişlər”.

Andranik öz "sevimliləri"nin əhatəsində.

Zati-aliləri, Xarici İşlər Naziri Cənab S. Pişona.

Cənab nazir, Sizə yüksək ehtiramımı bir daha ifadə etməyə icazə verin.

Sədr: Boqoş Nubar

Qarabağın kölgəsində Bakının işğalının ermənilər üçün necə əhəmiyyətli olması Parisdəki erməni nümayəndə heyətinin hazırladığı 1918-ci il 17 sentyabr tarixli "Situation au Caucase" adlı informasiya buraxılışında öz əksini tapmışdır: "Erməni Bakısı (!) böyük qurbanlar

verdi və ingilislər galanə kimi bir neçə ay türklərin hücumlarını dəf edə bildi. Neft buruqları xilas edildi, türklər tərəfindən hələ işğal edilməmiş ərazilərdə ermənilərin əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir".

Daha sonra isə əsl mətləb gəlir: "Ermənilər tərəfindən törədilmiş qırğınlar barədə şayiələr yalan və əsassızdır. Onlar düşmənlərimizin uydurmasıdır. Hətta indinin özündə də yeni qırğınlardan sonra ermənilər tatar və türkləri mühafizə edir və barışıq üçün səy göstərirlər." (Bunu öz üslublarında indiyə kimi göstərməkdədirlər...) Eyni sənəddə İrəvanda yerləşən "Dro" könüllülər birləşməsinin rəhbəri Nazarbekov və Naxçıvanda tüğyan edən "general" Andranik barədə də məlumatlar yer alır. Hər ikisi Alagöz-Culfa dəmir yolu xəttini nəzarətdə saxlayırdı.

*"Türklər Aleksandropoldan 8000 ermənini qovub çıxardılar. Onlar Yelizavetpolda erməniləri tərksilah etdilər, lakin Qarabağ regionunu tuta bilmədilər. Türklər Göyçay və Şamaxı ermənilərini də tərksilah edəndən sonra həmin ermənilər Bakıya qaçdılar"*²⁴.

Bu cümlələrin aydın ifadə tərzinə söz ola bilməz. Ermənilər Qarabağa onlara məxsus miras torpaq, Bakıya isə gələcək paytaxtları kimi baxırdılar. Özlərinin başladığı müharibə zamanı Bakıya qaçan hər bir erməni Azərbaycanın paytaxtında onların üstünlüyü ələ almasına yol açırdı.

1918-ci il iyunun 4-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikaları və Osmanlı dövləti arasında Batum sülh müqaviləsi bağlandı. Naxçıvan və Qarabağ həmin müqavilədə Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi kimi göstərildi. Osmanlı dövləti hər üç Qafqaz respublikasının müstəqilliyini rəsmən tanıyan ilk dövlət oldu.

İNGİLİSLƏR AZƏRBAYCANDA (1918-ci ilin dekabrı – 1919-cu ilin avqustu)

1918-ci ilin oktyabrında Osmanlı hökuməti Antanta dövlətləri ilə atəşkəs bağlamağa məcbur oldu. Lakin Almaniyanın Kompyendə, Avstriya-Macarıstanın isə Padovada alçaldıcı qeyd-şərtsiz təslimindən az sonra, Mudros sülh danışıqlarında müttəfiqlərdən fərqli olaraq, Osmanlı müvəkkillər böyük uğur əldə etdilər. Osmanlı qoşunları Qafqazı tərk etməyə məcbur olsa da, geniş fəaliyyət sərbəstliyini və hətta hərbi qüvvələrini saxlaya bildi. Hərbi qüvvələrin ləğv olunmaması öz bəhrəsini tezliklə verdi, çünki türklər az keçmədən erməni və yunanlara qarşı iki cəbhədə müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldılar.

Çini fiqurlar Lord Kerzon və xanımını Hindistanın vitse-kral cütlüyü kimi əks etdirir. Lakin dünyada ən tez sınıan və məhv olan şüşə, çini və hakimiyətdir: Lord Kerzon Hindistanı tərk edib Londonda Xarici İşlər Nazirliyində Avstriya-Macarıstan imperiyasına, Osmanlı dövlətinə və dolayısı ilə Azərbaycana qarşı fəlakət torunu hörməkdə davam edərkən, artıq hər şey sona çatmaqda idi. 1918-ci ilin "qalibləri" uduzan tərəf oldu, az keçmədən İngiltərə öz əvvəlki əraziləri ilə müqayisədə cırdan dövlətə çevrildi.

Böyük Britaniya imperiyası 1918-ci il hadisələri zamanı hərbi və siyasi cəhətdən boşluq vəziyyətinə düşmüş Xəzər dənizi regionuna daxil olmaq səylərini gücləndirdi. Bu məsələdə aparıcı rolu Hindistanın sabiq vitse-kralı Lord Kerzon Kedleston oynayırdı. Baxmayaraq ki, tarixin qatırı artıq başqa istiqamətdə hərəkət edirdi, o, ən böyük arzusunun - Britaniya və Hindistan arasında "quru körpüsü" yaratmaqdan əl çəkmək istəmirdi. İran, Əfqanıstan, Türkiyə və Azərbaycan Londonun fiqurları olmalı idi.

Lord Kerzon kimiləri qüdrətli imperiya barədə xülyalarla yaşayırdılar. Lakin İngiltərə Azərbaycanla bağlı heç bir humanitar məqsəd güdmürdü. Şan-şöhrəti getmiş imperiyanın məqsədi Azərbaycan neftinə çıxış əldə etmək, eyni zamanda, Londonun planlarını pozan Sovet hakimiyyətinin əl-qol açmasına imkan verməmək idi. "Zirək və qabiliyyətli, lakin tez özündən çıxan"²⁵ Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında bolşevik-erməni vəhşilikləri ingilis ordusunun Bakıya girməsinə səbəblərdən sayıla bilər.

1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər davam edən ingilis işğalı müddətində onlarla yerli əhali arasında müəyyən dərəcədə mülayim münasibətlər yarandı. İngilislərin ermənilərə qarşı rəğbəti tezliklə yox oldu. Baxmayaraq ki, ingilislər siyasi səbəblərdən (ermənilər Birinci Dünya müharibəsində An-

1914-cü ildə Bakıda böyük iğtişaşlar təşkil edən və buna görə barəsində üç il həbs hökmü çıxarılan S.Şaumyanın məhkəmə aktından.

tanta tərəfindən vuruşan xalq idi.) və müharibə vaxtı onlar tərəfindən təbliğati aparılan "şəhid taleyi" nə* görə erməniləri özlərinə yaxın hesab edirdilər. Lakin ən qısa bir vaxtda bu mövqe tamamilə yalınış olduğunu göstərdi.

İngilis qoşunlarının Bakıya yeridilməsinin ilkin məqsədlərindən biri də "ağ" general Denikini və eləcə də gənc Transqafqaz respublikalarını bolşeviklərə qarşı mübarizədə dəstəkləmək idi. Lakin sonuncu ilə bağlı niyyət çar imperiyasının bərpasını arzulayan Denikin məqsədləri ilə üst-üstə düşmürdü. Denikin 1920-ci ildə qəti şəkildə məğlubiyyətə uğradıldı və mühacirət etməli oldu.

Bu əsnada Bakı bolşevik-erməni ağalığından sonra təcridən özünə gəlməkdə idi və ingilis rəhbərliyi də hadisələri yavaş-yavaş düzgün qiymətləndirirdi. Bunun səbəblərindən biri kimi günahsız insanların qanını tökən və həmin qan izinin Balkan müharibələrindən (1912, o zaman müxbir kimi orada olmuş Leon Trotski onun barəsində ifşaedici məlumatlar yazmışdı) İran, Van, Ərzincan, Ərzurum, Naxçıvan və Qarabağa qədər uzanmasında erməni "generalı" Andranikin əməlləri də az rol oynamadı.

Andranik öz yaraqlı dəstələri ilə Şuşa şəhərini işğal etmək istəyərkən, general Tomson onu tutduğu mövqedən uzaqlaşdırdı. İngilislər qısa müddətdə qayda-qanun yaratmağa nail oldular. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 15-də doktor Xosrov bəy Sultanovu Qarabağın general-qubernatoru təyin etdi. Bu qərar ilk baxışdan "qeyri-demokratik" görünə bilər. Lakin regionda bir əsrdən artıq yaşı olan "qaydalara" tam uyğun gəlirdi: ruslar demək olar ki, yalnız azərbaycanlılardan ibarət olan yerli əhalidən

* Böyük Britaniyanın Müharibə Təbliğati Bürosu (War Propaganda Bureau) tərəfindən Birinci Dünya müharibəsi zamanı sifariş edilmiş, Lord Ceyms Brays (Bryce) və Arnold Toynbinin (Toynbee) müəllifi olduğu "Mavi kitab" - ingilislərin rəqibi olan Osmanlı dövlətinin imicinə zərər vurmaq üçün "erməni soyqırımı" barədə uydurma məlumatların əks olunduğu təbliğat əsəri nəzərdə tutulur.

ermənilərin kütləvi şəkildə bu ərazilərə köçürülməsinə razı olub-olmadığını bir dəfə də olsun soruşmadılar. Azərbaycanlılar gözləri baxa-baxa öz doğma torpaqlarında təcridən azlığa çevrildilər. Artıq vaxt yetmişdi və legitim Azərbaycan hökuməti öz legitim nümayəndəsini Qarabağda rəhbər mövqeyə təyin etdi. Ermənilər hələ də Qarabağda əhalinin əsas hissəsini təşkil etmirdi. Bu, növbəti onilliklərdə gerçəkləşməli idi və bu zaman planda təkə Qarabağ deyil, eyni zamanda, Bakı da dayanırdı. ABŞ prezidenti Vilsonun cızdığı "Böyük Ermənistan" xəritəsinə də nəzər salarkən dərhal aydın olur ki, həmin ərazidə əhalinin əksəriyyəti əsla ermənilərdən ibarət ola bilməzdi. Nəzərdə tutulan həmin torpaqlarda türklər, kürdlər, gürcülər, çərkəzlər və başqa xalqlarla yanaşı, erməni xalqı da yaşamışdır və heç bir vilyayətdə əhalinin əsas hissəsi ermənilərdən ibarət deyildi!

Erməni istilacıları Azərbaycan hökumətinin təyinatı ilə razılığa bilməzdilər. 1919-cu il yanvarın 19-da, "Qarabağ ermənilərinin 4-cü qurultayı" keçirildi və qurultay Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasından qətiyyətlə imtina etdi. Ermənilərin qədim Azərbaycan şəhəri və Qarabağda azərbaycanlıların ən sıx yaşadığı Şuşa şəhərində toplaşmasına və belə qərarlar qəbul etməsinə istehza və tənqidçilikdən başqa ad vermək mümkün deyildir.

Qarabağ xanlığında 1785-ci ildə kəsilmiş və xanın adı həkk olunmuş gümüş sikkə. Aydındır ki, yalnız suverenliyə malik olanlar öz pullarını buraxmaq qüdrətinə malikdirlər.

SSRİ-də 1989-cu il yanvarın 12-də keçirilmiş ümumittifaq siyahıyaalması nəticələri bunu bir daha sübut edir: Şuşada 16 767 azərbaycanlı və 290 erməni yaşayırdı!²⁶ Ermənilərin düşünülmüş şəkildə qurultay keçirmək üçün Şuşanı seçmələrinin məqsədi aydındır. Şuşa Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı kimi Pənahəli xan Cavanşir (1693-1762) tərəfindən 1750-ci illərdə salınmış, mədəni və siyasi mərkəzə çevrilmişdi. Sözsüz ki, 1919-cu ildə erməni qəsbkarları bu strateji məntəqəni ələ keçirmək üçün planlar hazırlayırdı və münasib fürsəti yetişməyini gözləyirdilər.

Xosrov bəy Sultanov yeni təyin olunduğu vəzifəsində özünü doğrultduqdan sonra, Antanta silahlı birləşmələrinin Qafqazdakı komandanı general Tomson 1919-cu il aprelin 3-də onu Qarabağın general-qubernatoru kimi tanıdı.

Polkovnik Şattlvortun (Shuttleworth) 1919-cu ilin aprelində keçirilən 5-ci "Qarabağ ermənilərinin milli konqresi"ndə tərəflər arasında barışıq yaratmaq cəhdi alınmadı. Aprelin 23-də konqres nümayəndələri onun təklifinə imtina cavabı verdilər. Yalnız 6-cı qurultay müəyyən dərəcədə anlaşma yaratdı. Danışıqlara başlamaq yenidən gündəlik plana daxil edildi. Gərgin müzakirələrdən sonra tarixi qərar

qəbul edildi və dörd ay sonra erməni əhalisinin əksəriyyəti bu qərarla razılaşdı. 1919-cu ilin avqustunda onların təmsilçiləri Qarabağın Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi olmasını yekdilliklə bəyan etdilər. Bəllidir ki, erməni araqızısdıranları yalnız taktiki səbəblərdən bu məsələyə razılıq verdilər.

Hər halda, Qarabağın erməni əhalisi əbədi radikalları heç də həmişə qətiyyətlə dəstəkləməirdi. İnsanlar hər şeydən öncə əmin-amanlıq və firavanlıq arzusunda idilər. Bir çoxunun geniş imkanı, hətta Bakıda ticarət mağazaları var idi. Ermənilərin əksəriyyəti, sadəcə olaraq, yaxşı yaşamaq istəyirdi və bu da şübhəsiz ki, azərbaycanlılarla ən mükəmməl şəkildə həyata keçirdi.

KULMİNASİYA NÖQTƏSİ: AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİK ƏLDƏ EDİR, QARABAĞ İSƏ YENİDƏN DAŞNAKLARIN QURBANINA ÇEVİRİLİR

1920-ci il yanvarın 11-də Antanta Şurası və Millətlər Birliyi Azərbaycanla Gürcüstanın, az sonra isə Ermənistanın de-facto müstəqilliyini rəsmən tanıdığı elan etdi. Mübahisəli ərazi iddiaları dinc yolla hüquqi baza əsasında həll edilməli idi.²⁷

Ermənistanla bağlı qərar bəlkə də zamanından əvvəl qəbul olunmuşdu, çünki 1920-ci il martın 22-də bütün Azərbaycan öz ənənəvi Novruz bayramını qeyd edərkən, Qarabağda məkrli plan əsasında erməni iğtişəsləri baş qaldırdı. Eyni zamanda, erməni silahlıları Zəngəzur qəzasına (Qarabağ kimi, burada da ermənilər tarix boyu heç yarımasılı dövlətçiliyə belə malik olmamışdır) hücum etdilər. Ermənilərin arasıkəsilmədən apardığı müharibə (1918-1920) nəticəsində azı 115 kənd dağıdıldı. Təkcə Zəngəzurdə 7000 azərbaycanlı qətlə yetirildi, 50 000 müsəlman öz ev-eşiyini tərk etməli oldu.

1920-ci ilin mart-iyul aylarında daşnaqlar Qarabağda (xüsusilə Şuşada), eləcə də Naxçıvan, Ordubad, Xankəndi, Tərtər, Əskəran və Gəncədə çoxlu sayda dinc əhalini qətlə yetirdilər.

Həmin dövrdə Naxçıvan istisna olmaqla, əksər ərazilərin azərbaycanlı əhalisi öz torpaqlarından didərgin salındı, ötən əsrin 90-cı illərində isə Ermənistandan və Azərbaycanın qərbindən ümumilikdə bir milyon dinc əhali deportasiya edildi, minlərlə insan qəsbkarlar tərəfindən qətlə yetirildi.

Qarabağ ermənilərinin 1920-ci il aprelin 4-də keçirilən 8-ci qurultayı Azərbaycanın tabelik barədə

Həmin günlərin tanınmış daşnaqlarından ibarət qrup: protestant missionerlər sayəsində yüksək intellektual səviyyəyə malik daşnaqlar, əslində, həyata keçirdiklərindən də güclü terrorist potensiala malik idilər.

çağırışını tam rədd etdi və silahlı mübarizəyə çağırdı. Nəticələr isə faciəvi oldu.

Nə üçün ermənilərin 6-cı qurultayda Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasını qəbul edib, 8-ci qurultayda bu mövqedən imtina etmələrini başa düşmək çox asandır. Çünki bolşevik Rusiyasının möhkəmlənməsi və sovet imperialistlərinin Azərbaycana gözlənilən hərbi müdaxiləsi Azərbaycan Respublikası tərkibində qalmaqı lüzumsuz edirdi. Ruslar ermənilərə kömək etməli idilər... Fərqi yoxdur, istər ağ çar olsun, istərsə də qırmızı çar!

Pənahəli xan tərəfindən bünövrəsi qoyulandan Azərbaycanın Qarabağ xanlığının mədəniyyətinin döyünən ürəyinə çevrilən Şuşa şəhəri öz strateji mövqeyi və səfəli təbiətinə görə, uzun müddət erməni tamahkarlarının hədəfində idi. Zirəkliklə reallaşdırılmış köçürülmə nəticəsində ermənilər Şuşanın strateji hissələrində, xüsusilə də yuxarı məhəlləsində məskunlaşmışdılar. 1920-ci il martın 22-dən aprelin 13-dək davam edən döyüşlərdə şəhərin böyük hissəsi yanıb kül oldu. Ən qəribə məqamlardan biri isə ermənilərin verdiyi tələfat barədə uydurduğu rəqəmlərdir: döyüşlərdə azı 20 000 (!) erməni öldürülmüşdür. Həmin illərdə Şuşanın 20 000-dən bir az çox əhalisi var idi, ermənilər isə şəhər sakinlərinin çox az bir hissəsini təşkil edirdi. SSRİ dövründə Sovet Ensiklopediyasında (1978-ci il) Şuşa rayonunun əhalisinin 91,7 faizi azərbaycanlılar göstərilirdi. 1992-ci il mayın 8-dən sonra bir nəfər azərbaycanlı sakinin (əsir və girovları çıxmaq şərtilə) Şuşa şəhərində yaşamadığını xatırlatmağa isə heç lüzum yoxdur.

1920-ci ilin mart ayında ermənilər Qarabağda üsyanla bir vaxtda Zəngəzura da hücum etdilər. Bu qədim Azərbaycan mahalının işğalı ilə Naxçıvanın Azərbaycanın əsas hissəsi ilə birbaşa əlaqəsi kəsildi. Dünyada öz sülhsevərliyinə görə başı olmanın bəlalər çəkmiş bir neçə xalq varsa, onlardan biri də azərbaycanlılardır.

Lakin erməni həmlələrinin qarşısı uğurla alındı. Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı general-mayor Həbib bəy Səlimovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan ordusu Şuşa üsyanını yatırdı və aprelin sonunadək Zəngəzurdə yenidən Azərbaycan bayrağı dalğalandı. 1920-ci il aprelin 26-da ermənilər atəşkəs təklifi ilə razılaşdılar.

Lakin bu zəfər rus ordusunun Bakını tutması ilə öz parlaq dəyərini itirdi. Sovetlərin sözü ilə oturduran müxalifətin təzyiqi altında Azərbaycan hökuməti istefa verməli oldu.

Azərbaycanın bütün silahlı qüvvələri həmin günlərdə qərb cəbhəsində - Qarabağ, Zəngəzur və təhlükədə olan Naxçıvanda vuruşurdu. Ölkənin şimal sərhədlərini qoruyacaq hərbi qüvvə çox az idi. Həmin vaxt Azərbaycanın 40 000 hərbcidən ibarət ordusundan cəmi 2000 nəfərdən ibarət qarnizon Rusiya ilə sərhəddə, 38 000 hərbcisi ermənilərlə döyüş cəbhəsində idi.

“MÜQƏDDƏS” ÜÇLÜYÜN KÖLGƏSİNDƏ: STALİN, MİKROYAN VƏ KİROV

1920-ci il aprelin 27-də ağılasıgmaz hadisələr baş verdi: bolşevik ordusu Azərbaycan ərazisinə hərbi təcavüz etdi. Bir gün sonra təkcə ölkənin suverenliyi ləğv edilmədi, eyni zamanda, müqavimət göstərəcəyi ehtimal edilən şəxslər aradan götürüldü. Onların arasında fəhlə-kəndlilər də var idi, burjua təbəqəsi də. ən əsası isə, ziyalı təbəqəsi bolşeviklər üçün təhlükə mənbəyi idi. Sanki edam zamanı bədənin həm başı, həm də üzvləri vurulurdu. Çox az sayda insan mühacirət edib canını salamat qurtara bildi.

Sürətlə irəliləyən XI Qızıl Orduya qarşı müqavimət göstərmək mümkün deyildi. Hərbi təcavüzdən cəmi bir gün sonra bolşeviklər hökuməti tam ələ aldılar. Bütün bunlar əvvəlcədən hazırlanmış planın tərkib hissələri idi. Yaxın onilliklərdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası mövcud olmalı idi ki, onun adında zərrə qədər də reallıq əks olunmurdu: “sosializm” və demokratik əsaslarla seçilən “sovet”dən söhbət gedə bilməzdi, eləcə də, əslində, ümumxalq hakimiyyəti anlamına gələn “respublika” da aldadıcı fənd idi. “Azərbaycan” məfhumu da özünü doğrultmurdu, çünki ölkədə hakimiyyət bolşevik - əsasən, rus və erməni aparat işçilərinin əlində idi.

Sovet Azərbaycanında Xalq Komissarları Sovetinin rəhbəri, azərbaycanlı Nəriman Nərimanov (həm də tanınmış yazıçı idi) 1925-ci ildə Moskvada zəhərlənib öldürüldükdən sonra, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, demək olar ki, bütün birinci katibləri (bir növ sovetlərin Azərbaycandakı canişinləri) ruslar, ermənilər, ya da gürcülər olmuşdur. Yalnız 1933-cü ildə azərbaycanlı Mircəfər Bağirov (1895-1953) Moskvanın mərhəməti sayəsində bu pilləyə yüksələ bildi.

Dominant sovet hakimiyyəti ilə müqayisədə Ermənistan regionda minimum rola malik ölkə olsa da, ruslar ondan məharətlə istifadə etməyi bilirdilər. Məsələn, ruslar 1919-cu ildə Ermənistanın Gürcüstan və Azərbaycan arasında imzalanmış müdafiə paktına qoşulmasının qarşısını aldılar. “Xristian” alyansı bir gecədə öz əhəmiyyətini itirdi, çünki Kreml ağalarının siyasəti başqa idi. Buna görə də “Tiflis bəyan-naməsi” elə əvvəlcədən icra olunmayan dəyərsiz kağız parçasına çevrildi. Çar rejimi dağıldıqdan cəmi iki il sonra rusların ayağı yenidən Qafqazın kənarında idi. (1989-cu ildən sonra bu ssenari xırdalıqlarına qədər təkrarlandı).

Yatmazdan qabaq oğlunu kötəkləyən və ömrünün son günlərini Tiflisin kimsəsizlər sığınacağında keçirən müflisləşmiş bir gürcü ayağının oğlu olan İosif Vissarionoviç Cuqaşvilinin (1879-1953) Azərbaycan və Qarabağla bağlı rolunu tam şəkildə dərk etmək mümkün deyildir.

Fakt bundan ibarətdir ki, ruhani seminariyasında təhsil almış İosif Cuqaşvili gənc yaşlarında inqilabçıya çevrildi və Bakıda yaşadığı dövr bu yöndə həlledici rol oynadı. O, Bakıda olarkən hətta “nəyin bahasına

olursa-olsun, menşeviklərlə birləşməyin zəruriliyini”²⁸ iddia edirdi və Stalin təxəllüsünü də bu şəhərdə qəbul etdi, məqalələrini ilk dəfə bu təxəllüslə imzalamağa başladı. Silahdaşlarının onun dönməz və polad iradəli olması barədə rəyləri Cuqaşvilini məmnun etmişdi. Məcəzi mənada desək, “Stalin” Bakıda “doğulmuşdur”. Qarabağın taleyi üçün bu şəxsin həlledici rolu hələ qabaqda idi.

M.Ə.Rəsulzadə hətta bir müddət Moskvada RSFSR Millətlər Komissarlığında (mətbuat müvəkkili vəzifəsində) çalışdı. O, Rusiyadan qaçmağa müvəffəq oldu, alman rəhbərliyi ilə təmasa girdi, lakin az sonra onların məqsədini və siyasi xəttini qəbul etməyərək, məyus halda onlardan üz döndərdi. Almaniyadan Türkiyəyə gedən M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi Ankarada dissident həyatı sürdü. Bütün ömrü boyu Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çalışan Rəsulzadə 1955-ci ildə Ankarada vəfat etdi.

Millətlər Komissarlığının işçisi kimi Rəsulzadə Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması üçün əlindən gələni etdi. Bu, təkcə soydaş sevgisi deyil, eyni zamanda, onun real siyasi vəziyyətə verdiyi qiymət idi.

Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi idi və ölkə tarixinin başibəlalı ciyərparası ilə bağlı qızğın müzakirələr bir nəticəyə aparıb çıxarmalı idi. Stalin “politbüro”nun, bəlkə də, yeganə üzvü idi ki, Qafqazdakı vəziyyəti və qarşılıqlı münasibətləri şəxsi təcrübəsindən gözəl bilirdi. O vaxt Anastas Mikoyanın rolu və mövqeyi onun bütün varlığı kimi özünü tam şəkildə büruzə vermirdi. Lakin həmin vaxt Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəbul etməsi bəllidir.

Gənc Cuqaşvili Bakıda olarkən 1905-ci ildə həbsdə də yatmışdır. Azərbaycan Respublikası parlamentinin (Milli Şura)* gələcək sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə onu həbsdən azad etdirdi. Bakının görkəmli ziyalılarından olan və geniş əlaqələrə malik M.Ə.Rəsulzadə bunu etməyə nail oldu. Stalin də bu yaxşılığın əvəzini çıxmağı bacardı: Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyulduqdan sonra Rəsulzadə həbs edildi və Stalin onu azadlığa çıxartdı.

* 1918-ci il mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclasında (Tiflis şəhəri) yaradılmışdı.

Sovet Rusiyası ingilis və fransızları Qafqazdan uzaq saxlamaqda və onların təsir dairəsini məhdudlaşdırmaqda maraqlı idi. Fransada formalaşmış güclü erməni diasporu Parisə böyük təzyiqlər göstərmək iqtidarında idi (və bu gün də belədir). Bunun səbəbi müəyyən qədər fransızların Kilikiyada məğlubiyyətə düşməsi və ermənilərə verdikləri vədləri yerinə yetirə bilməmələri, rüsvayçılıqla həmin əraziləri tərk etməyə məcbur olmaları ilə də izah edilə bilər. Yüz minlərlə erməni onlarla bərabər könüllü seçilmiş mühacirətə (türklər onları ölkəni tərk etməyə çağırırsalar da, bir nəticə hasil olmadı) – Fransaya, yaxud Suriyaya (o vaxt fransız müstəmləkəsi idi) üz tutdular. Bununla da, fransızlar ən azı, nəzəri cəhətdən yerinə yetirilməmiş vədin əvəzini çıxmalı idilər.

Bolşeviklər ehtiyatı əldən vermədilər, əvvəlcə azərbaycanlılarla ermənilər arasında vasitəçi donuna girdilər. 1920-ci ilin iyul ayında Zəngəzur, Şuşa, Xankəndi, Gəncə və digər yerlərdə baş verən qanlı döyüşlərdən sonra İrəvanda daşnak hökuməti Naxçıvan, Zəngəzur və ən əsası Qarabağda partizan müharibəsinə keçmək barədə gizli sərəncam verdi. Bu müharibə nəticəsində əhali qorxu içində saxlanmalı, lakin bu, o qədər nəzərə alınmayacaq dərəcədə olmalı idi ki, rəsmi qurumları hərəkətə keçməyə vadar etməsin.

Bir müddət bu fəaliyyətə göz yumulsa da, bolşeviklər Qarabağda və ardınca isə İrəvanda daşnakların hakimiyyətini devirdilər və 1920-ci ilin noyabr ayının ortalarında Ermənistanı da ələ keçirdilər. Təbii ki, dəyişməz strateji məqsədlərle.

Yüksək çinli bir neçə bolşevikin öz partiya yoldaşlarına ünvanladığı məktublardan birində yazılır: "Haqqında mübahisə gedən və artıq Sovet Azərbaycanının tərkib hissəsi olan Zəngəzur və Qarabağ ərazilərinə gəldikdə isə, tam qətiyyətlə bildiririk ki, həmin ərazilərin haraya aid olması barədə müzakirələr yolverilməzdir və onların yeri Azərbaycanın tərkibindədir. Culfa və Naxçıvan əraziləri də tamamilə müsəlmanların məskunlaşdığı bölgələrdir və onlar da Azərbaycanın tərkib hissəsidir".

Bu tələbnamə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov, RSFSR Mərkəzi Komitəsinin üzvü Mdivani, Anastas Mikoyan, xarici işlər komissarı Çiçerin və yoldaş Georgi "Serqo" Orconikidze tərəfindən imzalanmışdı. Orconikidzenin Lenin, Stalin və Çiçerinə ünvanladığı məktublarındakı qeydlər xüsusilə maraqlıdır. O, Qarabağ və Zəngəzurun Bakıya bağlı olduğu halda iqtisadi əhəmiyyətə malik olacağını vurğulayır.

İnsanı heyrətə gətirəcək ən kəskin fikirlər isə Anastas Mikoyanın 1919-cu il mayın 22-də V.İ.Leninə ünvanladığı məruzəsindədir: "Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün özlərinin dolanacaq mənbəyindən – Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç bir əlaqələri olmayan İrəvanla bağlanmaq demək olardı. Erməni kəndliləri də özlərinin beşinci qurultayında Sovet Azərbaycanını tanımağı və ona qoşulmağı qərara almışlar"*.

* Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС - ЦПА ИМЛ, ф.461, оп.1, ед.хр.4525, л.1.

Məhz Anastas Mikoyan kimi birisinin Azərbaycanın mənafeyinə uyğun fikir səsləndirməsinə inanmaq yalnız və cəfəngdir. Hiyləgər olduğu qədər də fanatik kommunist olan Mikoyanın məqsədi daha yüksək hədəfə istiqamətlənmişdi. Soydaşlarının Bakı ilə bağlılığını vurğulamaqla, onun xəyalı paytaxtı Bakı olan "Böyük Ermənistanın" gerçəkləşdirilməsində idi. Böyük iddialara malik bir siyasətçi kiçik İrəvan əyaləti ilə hansı ümdə amallara yetişə biləcəkdə? Stalinin müti qulu, karyeraçı Mikoyan (xalq ərzaq komissarı qismində milyonlarla insanın aclıqdan ölməsində birbaşa cavabdeh şəxs idi) bu məsələdə də güzəştə getmək fikrində deyildi. Onun məqsədi şəxsiz ki, Qafqazda tarixdə heç zaman mövcud olmamış Şərqi Ermənistan dövlətinin yaradılması idi. Ona görə də Qarabağ-Bakı bağlılığı önə çəkiliirdi.

Azərbaycan tarixçisi Nəsim Nəsimli öz araşdırmalarında sovet hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı müfəssəl məlumat verir. İndi isə Stalinin rolu barədə. Qarabağ məsələsi 1921-ci il iyulun 4-5-də kommunistlərin (RK(b)P MK) Qafqaz bürosunun iclasında müzakirə edildi. Bir səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərara görə, Qarabağ Sovet Azərbaycanının tərkibində qalmalı deyildi. Problemin "təcili olmasından" dolayı bu barədə məlumat iclasda de-fakto yekun qərar qəbul edilmədən Moskvaya ötürüldü. Qərar: Azərbaycan "Dağlıq Qarabağ"dan imtina etməlidir. Bakı isə bunu haqlı olaraq qətiyyətlə rədd edirdi. Ertəsi gün gərgin müzakirələrdən sonra Azərbaycan siyasi bürosunun rəhbəri N.Nərimanov öz iradəsini qəbul etdirə bildi: Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qalır. "Regional muxtariyyət" barədə hələ danışıqlar aparılmalıdır.

Heç bir tərəf muxtariyyət tərəfdarı deyildi. Bir tərəf Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini (anşlüs) istəyir, digər tərəf isə onu Azərbaycanın bir parçası kimi görürdü.

Müqavimət düz iki il sürdü, sonda "Qafqaz plenumu" Azərbaycanı məcbur etdi ki, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti"ni təsis etmək məqsədi ilə 1923-cü ilin iyun ayından qüvvəyə minən inzibati islahatı həyata keçirsin*.

Bu qərarın icrası üçün Moskvadan bədnam Sergey Kirov Azərbaycana göndərildi. Kirov məqsədləri naminə insanları repressiyaya məruz qoymaqdan çəkinməyən insan idi. Bir neçə həftə sonra, 1923-cü ilin iyun ayında Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında" fərman dərc etdirdi*.

Ona xas, soyuqqanlı məram bundan ibarət idi:

* Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ muxtariyyət verilməsinə dair sənədlər haqqında. Вак: К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку, 1989.

Kirovun abidəsi sökülür... Bütün dövrlərin bütün oyuncaq siyasətçilərinin başına gələn tipik tale. Şaumyan və digərləri kimi, Kirov da Azərbaycanın kəsməkaşlı tarix yaddaşına ən mənfi fiqur olaraq yazılmışdır. O, həlledici 1918-1920-ci illərdə təkcə Azərbaycanın müstəqilliyinin məhv edilməsi planının "memarlarından" deyil, həm də vətəninin azadlığı uğrunda müharibə aparan azərbaycanlıların aradan götürülməsində xüsusilə fərqlənən şəxslərdən biri idi. O da tipik bir haldır ki, Kirov illər sonra öz himayədarı Stalinin mərhəmətindən məhrum oldu və sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Lakin stalinçilər onun "xatirəsini" əziz tutdular. Bakıda Kirovun heykəltəraş Pinkas Sabsayın müəllifi olduğu nəhəng abidəsi ucaldıldı, qədim Azərbaycan şahəri Gəncənin adı 1935-ci ildə Kirovabadla əvəz olundu (Kemnitz Karl Marks-Ştadt, Königsberg Kaliningradla əvəz olunan kimi). Lakin ən gec soyuyan xalqın qəzəbidir. Azərbaycan müstəqilliyə qovuşan kimi, xalq yuxarıların tapşırığı əsasında həyata keçirilən şəxsiyyətə pərəstişə son qoydu.

1. Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri nə qədər pis və zərərli olarsa, bu, Moskva üçün bir o qədər əlverişlidir. Tərəflərin çəkişməsi üçün Qarabağdan yaxşı vasitə ələ düşə bilməzdi.
2. Moskva tərəflər arasında "vasitəçi" rolunu öz üzərinə götürə və öz maraqlarına uyğun şəkildə tərəflərə təsir göstərə bilərdi (Kreml və Minsk qrupu bunu indi də reallaşdırmaqdadır).
3. "Qafqazlı" Stalin ("avstriyalı" Hitlerin sahib olduğu keyfiyyətlərlə) öz regionuna Berlindəki rəqibi kimi oxşar hisslər bəsləyirdi: etinasızlıq və hətta nifrət.
4. Stalinin Bakıya və azərbaycanlılara hansısa müsbət duyğular bəsləməsini isə onun öz vicdanının öhdəsinə buraxmaq...

Bir Tanrı bilir ki, onun gördüyü tədbirlər başqa reallıqlardan xəbər verirdi. Onun sərəncamlarına nəzər salaraq: Lavrenti Pavloviç Beriya Gürcüstanda ən yüksək vəzifəli polis məmuru (1921-1931-ci illər) təyin edildi. O, 1931-1936-cı illərdə Gürcüstan və Transqafqazda partiya katibi qismində Stalinin xidmətində oldu. Stalin onun əvvəllər müsavətçi və daşnaklarla əlaqələrinin olduğunu bildirdi³⁰ və Beriyanın özündən əvvəl və sonra heç kəsin cəhd göstərmədiyi dərəcədə azgınlıqla hökmranlıq etməsindən məmnun idi. Beriyanın digər bir radikal Anastas Mikoyanla yaxın yoldaşlığı da qeyd edilməlidir və bu cütlük qocalmaqda olan diktatora məhvedici zərbələr endirməkdən çəkinmirdi.

Belə bir dramatik şəraitdə azərbaycanlıların Qarabağ üzərində legitim hüquqlarını necə qoruyub saxladıqları heyrət doğurur.

Oktyabr inqilabı başlayandan və Birinci Dünya müharibəsi sona çatandan sonra qələbə qazancaqlarına güvənən ermənilər yeni müharibəyə başladılar. Sanki Şərqi Anadoluda törətdikəri dəhşətli qırğınlar kifayət etməmişdi. Erməni ərazi iddiaları Gürcüstan və Azərbaycanla müharibəyə gətirib çıxardı. Üstün hərbi qüvvəyə malik olmaları sayəsində ermənilər Zəngəzuru tutdular. Onların uğurunun sirri: təkcə Moskvadan hər cür dəstək gəlmirdi, həmçinin Osmanlı dövlətini çökdürməyə çalışan ABŞ-dan protestant sektalar fanatik ermənilərə işğalçı müharibə aparmaq üçün pul və silah yardımı göstərirdilər. Bolqarıstan və ya Suriya nə qədər ermənilərə məxsusdursa, Zəngəzur da bir o qədər erməni torpağıdır. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, burada da erməni diasporu mövcud idi, lakin onların əzəli torpağı deyildi.

Zəngəzurun işğalı Naxçıvanı Azərbaycanın əsas hissəsindən ayırı saldı. Sülh müqavilələrində iştirak edən türk müvəkillərinin sayəsində Türkiyə və Naxçıvan arasında 11 km-lik sərhəd zolağı mövcuddur. Həmin sərhəd xətti blokada şəraitində olan Naxçıvan azərbaycanlılarının ağır günlərində həyat damarına çevrildi. 1921-ci il martın 16-da imzalanmış Moskva müqaviləsində Naxçıvanın sərhədləri müəyyənləşdirildi. O zaman türk ordusu mübahisəli ərazidən bir şort altında çıxmağa razı oldu ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilsin və belə olaraq qalsın*.

Bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra, ruslar Qarabağ üzərində inzibati-amirlik hüququnu istədikləri kimi həll etdilər və var gücləri ilə ermənilərin köçürülməsini dəstəklədilər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu köçürülmə fəaliyyətinin və Ermənistanı gücləndirməyin əsas məqsədlərindən biri də Türkiyənin Şərqdəki digər türk xalqları ilə quru yolunu kəsmək idi.

Bu məsələnin sovetlər üçün nə dərəcədə prioritet olduğunu Stalinin bu gün çoxlarının bilmədiyi ultimativ tələbindən görmək olar: İkinci Dünya müharibəsi başa çatan kimi, Sovet İttifaqı Qars və ətraf ərazilərin

* Bax: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Bakı, 1999.

Sovet İttifaqına birləşdirilməsi və Dardanel boğazında sovet hərbi bazalarının yaradılması tələbi ilə çıxış etdi. Təbii ki, Türkiyə bu tələbi qətiyyətlə rədd etdi və SSRİ-nin müttəfiqləri tərəddüdsüz şəkildə Ankaranın mövqeyini dəstəklədi. Artıq işartıları görünən “soyuq müharibə”nin qızışmasına yol açıldı. Bütün bunlar, həmçinin rusların Mustafa Kamal Atatürkdən böyük məyusluğu ilə əlaqədardır, çünki Moskva onu tezliklə yerini kommunist əqidəli birinə verməli olan müvəqqəti görüntü hesab edirdi. Stalin Çan Kay-Şiyə (Maonun sələfi) olduğu kimi, Atatürkə verdiyi qiymətdə də yanılırdı.

Sovet rejiminin antitürk əhval-ruhiyyəsinin arxasında daldalanan ermənilər 1946, 1961, 1965 və 1975-ci illərdə Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq üçün Moskvanı hərəkətə gətirməyə cəhd göstərdilər.

2500 erməninin Azərbaycan rəhbərliyinin Qarabağa “diqqətsiz yanaşmasına” görə şikayət ərizəsi azərbaycanlılara qarşı əsl təxribat idi. Dolayısı ilə Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinə də eyham vurulurdu.

İki il sonra – 1965-ci ilin aprel ayında daha bir məkrli addım atıldı. Bunun əksi barədə yetərinə məlumatlı olsa da (rus arxivləri bu barədə sənəd və materiallarla doludur), Moskva “Ermənilərə qarşı törədilmiş soyqırımının 50-ci ildönümü”nün qeyd olunması barədə qərar qəbul etdi. Moskva bütün ittifaq ərazisində qədim “parçala və hökm sür” (divide et impera) prinsipini həyata keçirirdisə, ermənilər də bu şansdan məharətlə yararlanaraq, İrəvanda yaşayan on minlərlə azərbaycanlı (gəlmə onlar deyil, ermənilər idi) repressiyaya məruz qoydu. Yalnız ordunun işə qarışması şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsini acı sonluqdan qorudu. Təzyiqlər insanların yeni köç dalğasına yol açdı.

Bu hadisələri Bakı iğtişahları (1989) və ermənilərin Azərbaycanda yığcam yaşadıkları ərazilərdən köçmələri ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. İrəvan nə ermənilər tərəfindən əsas qoyulmuş şəhər idi, nə də tarix boyu ermənilər şəhər sakinlərinin əksəriyyətini təşkil etmişdilər. Yalnız müntəzəm şəkildə ermənilərin şəhərdə maskunlaşdırılması və azərbaycanlıların deportasiyası demoqrafik mənzərədə tam dəyişiklik yaratmışdı. Bakıda isə müəyyən dövrlərdə görüntü belə idi ki, sanki ermənilər kütləvi axınla şəhərdə üstünlüyü öz əllərinə almaq istəyirdilər. Bolşeviklərin köməyi ilə əllərində kifayət qədər hakimiyyət cəmləmişdi və məqsəd də Bakını Qafqazda yaranacaq “Böyük Ermənistan”ın mərkəzi şəhərinə çevirmək idi.

1966 və 1967-ci illərdə İrəvan Moskva və Bakıya təzyiqlərini gücləndirdi. Yenə də diqqət mərkəzində “anşlüs” dayanırdı. Qafqazda sevinən üçüncü tərəf olmağa adət etmiş sovet rejimi (Gürcüstan, Çexenistan və Dağıstanda da belə idi) ermənilərin iddialarından imtina etdi. Bu məsələni İrəvan və Bakı öz arasında həll etməli idi. Bununla da, Moskva yaxasını kənara çəkdi, lakin o, bu məsələnin həll etmək iqtidarında olmadığını görürdü.

Ermənistan da Kremlin açıq-aşkar zəif iradəsini sezirdi. 1984 və 1985-ci illərdə Azərbaycana qarşı yeni səlib yürüşləri başlandı. Əvvəlcə ermənilər Qazax rayonunun 1700 ha sahəsini, bir il sonra isə Laçın rayonuna məxsus 40 ha sahəni, az sonra Gədəbəyin və Qazağın torpaq ərazilərini tutdular. Həmin ərazilər çox kiçik olsa da, iqtisadi və strateji cəhətdən böyük dəyərə malik idi. Erməni dairələrinin Moskvada böyük nüfuzu belə cinayət aktlarının gurultu salmadan reallaşmasını təmin etdi. Bakıda (gələcək erməni paytaxtı?) ermənilər getdikcə güclənsələr də, vəziyyət hələ nəzarət altında idi, lakin təhlükə yaxınlaşmaqdaydı. Barıt çəlliyini partladacaq birçə qığılcım, kiçik bir hadisə yetərli idi.

Yenə də “cəmi” bir neçə hektarlıq torpaq ermənilərin hədəfinə tuş gəldi. Bu dəfə erməni hökuməti azərbaycanlıların müqəddəs hesab etdikləri övliya türbəsinin yerləşdiyi qəbiristanı ləğv etdi və onun yerində fabrikin tikintisi başlandı. Bu, “dünyəvi” kommunist rəhbərlərin nəzərində bəlkə də əhəmiyyətsiz, azərbaycanlılar üçün isə müqəddəs ocağın dağıdılması hadisəsi idi.

Noyabrın 21-də Gəncədə iğtişahlar baş qaldırdı. Ermənilər bir sovet əsgərinin həlak olduğu bu hadisəyə “qırğın” adı verdilər. Hadisələri ört-basdır etmək üçün sovet informasiya vasitələri bu barədə heç bir məlumat yaymadı.

İnternetdəki erməni mənbələrinə görə, Sumqayıt hadisələrində iştirak edən bir azərbaycanlı* noyabrın 18-də edam cəzasına məhkum olunmuşdur. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, erməni mənbələri iğtişahdan qətləməyi məharətlə bacarmışlar.

Məhkəmənin dəlil-sübut və motivlər olmadan çıxardığı tələm-tələsik hökm (əsl cinayətkar ermənilər arasında axtarılmalı idi) Bakıda böyük etirazlara səbəb oldu. Uzun illərdən bəri ermənipərəst rəhbərlərə, getdikcə sayı artmaqda olan təkəbbürlü ermənilərə qarşı etimadsızlıq və qəzəb yüksək həddə çatdı.

Həmin vaxta qədər hər iki xalq arasında mülayim münasibətlər mövcud idi. Hətta indi də 30 000-dən artıq erməni qadını azərbaycanlılarla xoşbəxt ailə həyatı sürməkdədir. Azərbaycanlılarda ermənilərə qarşı milli nifrət hissi yoxdur, çünki bu məsələdə söhbət xalqdan getmir. Bakı nümayişləri də erməni xalqına qarşı deyil, İrəvandaqı militan hökumət və onu mühacirətdən (San-Fransiskodan tutmuş Sidneyə kimi) dəstəkləyən fanatik dairələrə qarşı yönəlmişdi. Bəs, əslində Sumqayıtda nə baş vermişdi?

Sumqayıtda bu qüvvələr xüsusilə çirkin rol oynadılar. Qriqoryan adlı biri “təxribatçı agent” qismində ortaya çıxdı və azərbaycanlılar arasından olan bir ovuc narkotik vasitə aludəçisi ilə ermənilərin evlərini

* Sumqayıt hadisələri Azərbaycan əleyhinə hazırlanmış məqsədyönlü plan idi. Cinayətkar qrupa başçılıq edib, 5 erməni öldürən və 6 erməni qadını zorlamaqda ittiham edilən Eduard Qriqoryan 12 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Hadisələrdə yalnız adı hallanan azərbaycanlı Əhməd Əhmədov barəsində isə ölüm hökmü çıxarılmış və elə həmin gün icra olunmuşdu. Daha ətraflı bax: З.Буниятов. Почему Сумгаит? (ситуационный анализ)//История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с.355-363.

talan etməyə başladı. Sözsüz ki, jurnalist və reportyorlar hadisə yerində əvvəlcədən mövqə tutmuşdular və bu hücumları mümkün qədər yüksək səviyyədə kameraların yaddaşına köçürdülər. Məqsəd isə tam aydın idi. Dünya ictimaiyyətinə azərbaycanlılar qanıçən və azğın bir xalq kimi göstərilməli idi. Necə ola bilər ki, “əbədi sülhsevər ermənilər” bu kimi qəddar insanlarla bir torpaqda, bir damın altında yaşasınlar? Əməliyyatın nəticəsi araşızdıranlar üçün uğurlu oldu. Bütün dünyada telekanallar Sumqayıt hadisələri barədə xəbər verdi. “Qətliam” brendi ermənilərin xeyrinə dillər əzbəri oldu. Azərbaycana qarşı bu ilk zərbə psixoloji müharibə sahəsində mərz daşı idi. Azərbaycan isə yağış altında köməksiz və tək qalmışdı.

Moskvada çıxarılmış ədalətsiz (azərbaycanlılar bunu belə qəbul edirdilər) hökmdən bir neçə həftə sonra, hər gün yarım milyona yaxın insan küçələrə nümayiş çıxdı. 1990-cı il yanvarın 19-da sovet ordusu bir daha Bakıya daxil oldu, özü ilə ölüm və dağıntılar gətirdi.”

“AXİRƏTDƏN MƏKTUBLAR” – XOCALI

Gənc Fyodor Mixayloviç Dostoyevski Petraşevski dərəcəsinə qoşulduğuna görə, Sibirdə dörd illik katorqa cəzasına məhkum edildi. Sonra yeni hakimiyyətə gəlmiş çar II Aleksandrın mərhəməti sayəsində bəraət alaraq, Sankt-Peterburqa geri döndü. Dostoyevski sürgün dövrünə aid dəhşətli xatirələrini əks etdirən məşhur “Axirətdən məktublar” romanını çap etdirdi. Digər görkəmli şəxsiyyətlərin də həbs olunduqdan sonra azadlığa qovuşmaq imkanları var idi. “Lenin” təxəllüslü Ulyanov, “Stalin” təxəllüslü Cuqaşvili həbsxanadan qaçmağa nail olmuşdu. Həbs şəraiti nə qədər ağır olsa da, həbsdən qurtulmağa ümid heç vaxt qırılmırdı.

Lakin Stalin dövründə kommunistlərin həbs düşərgələrində saxlanma şəraiti o dərəcədə dözülməz hala gətirildi ki, intihardan başqa heç nə məhbusları “azadlığa” aparmırdı. Lakin həmin ağır-acı dövrə müstəsna hallara da rast gəlmək olurdu. Aleksandr Soljenitsin QULAQ-da 8 illik həbsdən sağ-salamat çıxdı. Stalinin ölümündən sonra yazıçıya bəraət və xaricə səfər etmək icazəsi verildi.

Bizim zamanımızda isə nə dostoyevskilərə, nə də soljenitsinlərə rast gəlmək mümkündür, çünki müasir cəlladlar oradan kimsəni sağ çıxmağa qoymurlar.

Lakin cəsur müxbir, fotoqraf və operatorlar müasir terror hadisələrini kameranın yaddaşına köçürərək dünyaya çatdırı bilirlər.

Xocalı Qarabağda baş vermiş saysız-hesabsız cinayətlər və insanların didərgin salınması halları arasında xüsusi yerə malikdir.

Xocalı soyqırımını (25-26 fevral 1992-ci il) zamanı şəhərin səkkiz yüzdən artıq dinc sakinini - əksəriyyəti vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və meyitlər tanınmaz hala salınmışdır – həlak oldu. Cəsur jurnalistlər

tərəfindən bu hadisələr inkar olunmaz şəkildə sənədləşdirilmişdir. Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının əsgərləri pul, içki və qadınlar müqabilində erməni sifarişçilərinin cinayətlərində birgə iştirak etdilər.

Faciədən sonra “Krasnaya Zvezda”, “İzvestiya”, “Moskovskiy Novosti” və hətta “Financial Times”ın Moskvadakı müxbiri Con Lloyd bu barədə ətraflı məlumat verdilər. Vaşinqtonda yüksək rütbəli məmurlardan birinin fikri: “Burada gördüklərimiz əllərinə keçən hər bir kəndin sisteməlik şəkildə dağıdırılmasıdır. Bu, vandalizmdir.”

“Human Rights Watch” Xocalı faciəsini “Bu vaxtdək münaqişə zamanı ən dəhşətli qətliam” kimi dəyərləndirdi.

Faktlarla sübuta yetirilmişdir ki, qətliamda erməni yaraqlıları ilə yanaşı, sovet ordusunun zabıt və əsgərləri də iştirak etmişdir. MDB Silahlı Qüvvələrinin komandanı, marşal Yevqeni Şapoşnikov məsələnin mahiyyəti məlum olan kimi, 366-cı motoatıcı alayın Qarabağdan və Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd zolağından çıxarılması barədə sərəncam verdi. Labüd qərarın ardınca hərbi istintaq silsiləsi dururdu.

"Qarabağ münaqişəsi artıq çoxdan Qafqazın hüduqlarından kənara çıxmışdır. "Öz müqəddəratını təyin etmə" anlayışının yozumundakı cəfəngiyat dəhşətlidir. Öz dövlətçiliyini qurmaq iddiasında olan milli azlığın ilk hüququ kimi anlaşılır və əslində, milli azlıqların mədəniyyətini qorumağa deyil, yeni insan qırğınları törətməyə və insanlar arasında yeni uçurumlar yaratmağa xidmət edir. Hər necə olsa da, bütün azərbaycanlı və kürdlər ölkədən deportasiya edildikdən sonra Ermənistanda onsuz da milli azlıqlarla bağlı problem yoxdur..."
V.Canəşia. "Komsomolskaya pravda"

Alayın çıxarılmasına Ermənistan Respublikasının prezidenti Levon Ter-Petrosyanın münasibəti" belə idi ki, bu, "düşünülməmiş addım"dır. Regionda sabitliyi qorumaq üçün vacib tədbirlər görülməzsə, bu, "böyük müharibənin başlanmasına" bir işarə kimi anlaşıla bilər. Əslində isə, həmin müharibə artıq gedirdi.

BARISSIZ SAVAŞ

Münaqişənin çox sadə səbəbi var: Qonşu dövlətlər hesabına Ermənistanın ərazilərini genişləndirmək. Bunun üçün İrəvana Qarabağdan işə yarayan millətçilər gərək idi. Münaqişə başlayan ərzədə SSRİ-də həyata keçirilmiş 1989-cu il siyahıyaalması natiçələrinə görə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində əhalinin 186 100 nəfəri erməni (73,5 faiz) və 47 500 nəfəri (25,3 faiz) azərbaycanlı idi (Hüquqi statusuna görə, onların hamısı azərbaycanlı sayılırdı, çünki Azərbaycan vətəndaşları idilər).

1989-cu ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Soveti milli və beynəlxalq hüququ tapdalayaraq, Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi. XX əsr tarixindən oxşar faktlar mövcuddur: Hitler tərəfindən Avstriyanın (1938) və Memellandın (çünki "almanlar" "almanlarla" bir yerdə yaşamalıdılar) Almaniyaya birləşdirilməsi, Sukarno tərəfindən Portuqaliya Timorunun İndoneziyaya ("indoneziyalılar" "indoneziyalılarla" bir yerdə olmalı idilər) birləşdirilməsi. Bütün bu zorakılıq aktları faciəvi axar aldı. Nəticə isə hər yerdə eyni idi: saysız-hesabsız insanlar həlak oldu, ardınca "status-kvo"... hər şeyi dəyişməz saxlamaq.

1938-ci ildə Avstriyanın Almaniyaya birləşdirilməsi ilə əlaqədar keçirilmiş referendumda əhalinin 99 faizinin "anşlüs tərəfdarı" olması natiçələrə əl gəzdirdiyinə dəlalət edir. Eyni hal Qarabağda da təkrarlandı. Referendumun təşkilatçıları Stalinin seçki metodlarını da kölgədə buraxdılar: əhalinin 82,2 faizinin iştirak etdiyi referendumda seçicilərin 99,89 faizi Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasına səs verdi. Bu rəqəmlərin saxta olması gün kimi aydındır. Heç cür inanmaq mümkün deyil ki, Qarabağın əhalisinin dördübdəbir hissəsini təşkil edən azərbaycanlılar muxtar vilayətin Ermənistana birləşdirilməsinə səs vermiş olsunlar. Əslində isə, onlar səsvermədə heç iştirak etmədilər. Həmçinin böyük əminliklə hesab etmək olar ki, Qarabağ erməniləri içərisində bir çoxu İrəvana tabe olmaqda maraqlı deyildi, çünki həyat şəraiti, gələcək şanslar və azərbaycanlılar tərəfindən onlara qarşı bəslənən loyallıq yüksək səviyyədə idi. Azərbaycanlıları arxayın və laqeyd həyat tərzinə görə tənqid etmək mümkündür, lakin onlar qətiyyətlə qəddarlıqda ittiham edilə bilməzlər. Qonşu xalqların zərərinə millətçilik hissi isə bu xalqa yaddır.

Qarabağ münaqişəsinin formal tarixi isə 1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovetinin sessiyası ilə başladı. Deputatlar Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə çıxış etdilər. Qəbul edilmiş qərar eyni zamanda İrəvana və Moskvaya Ali Sovetə göndərildi. Paralel olaraq vilayətin azərbaycanlı əhalisinə qarşı tərxiatlar həyata keçirildi, müsəlman qəbiristanlığının "təyinatı dəyişdirilərək", yerində fabrik tikintisi qərarı müsəlman əhali arasında ciddi narazılığa səbəb oldu.

1988-ci il iyunun 13-də Bakı erməni deputatların tələbinə rədd cavabı verdi. İki gün sonra İrəvan birləşmə təşəbbüsünü alqışladı və razılıq almaq üçün Moskvaya müraciət qəbul etdi.

Moskva belə bir ciddi məqamda vacib olan addımı atdı: Ali Sovet SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsində təsbit olunmuş müddəalardan (müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz) çıxış edərək, İrəvanın müraciətini rədd etdi. Qarabağda vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini görən Moskva münaqişəyə təkrar müdaxilə edərək, ermənilərin “milli şura”sını ləğv etdi və vilayətdə sabitlik müvəqqəti bərpa olundu.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Dağlıq Qarabağ üzrə Təşkilat Komitəsinin sədri Viktor Polyaniçkonun “Ermənistan SSR-dən 1988 və 1990-cı illərdə qovulmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsi” barədə göstərişi İrəvan tərəfindən açıq-aşkar etirazla qarşılandı və Moskvanın ünvanına əcaib dəlil-sübutlarla ittihamlar yağdırılmağa başladı³⁶. Haqlı sual: niyə Ermənistanından qaçmağa məcbur olmuş azərbaycanlı köçkünlər mövcud idi? Niyə Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların Azərbaycanın suveren ərazisində yerləşməsi İrəvanı narahat etməli idi?

İrəvan artıq terrorun sınaqdan çıxmış metodlarına əl atdı. Daşnaklar, onların törəmələri olan ASALA, AML və digərləri öz ənənələrinə sadıq şəkildə azərbaycanlılara qarşı sui-qəsd və qırğınlar törətməklə əhalini qorxu içində saxlamağa başladı. 1989-cu il sentyabrın 16-da Tbilisi-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən avtobus, bir az sonra Xəlfəli çayı üzərində körpü, 1990-cı ilin fevral ayında isə Yevlax-Laçın marşrutu ilə hərəkət edən avtobus partladı... Əhali arasında qəzəbi şiddətləndirməyə xidmət edən bu terror aktlarının siyahısı kifayət qədər uzundur. 1992-ci ilin fevral ayında isə münaqişənin gedişində ən dəhşətli hadisə - Xocalı əhalisinin soyqırımı törədildi.

Həmin vaxt SSRİ artıq tarixə çevrilmişdi. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında” bəyannamə qəbul etdi. Bir neçə gün sonra isə - sentyabrın 2-də erməni separatçıları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan etdilər. İrəvan bu hadisələri belə şərh edirdi: “Azərbaycan Sovet İttifaqından, Qarabağ isə Ermənistandan ayrıldı”. İfadənin qərəzi göz qabağındadır, axı Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir.

1992-ci il sentyabrın 20-də qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” BMT və MDB-yə, eləcə də bir çox dünya ölkələrinə müstəqilliyinin tanınması üçün müraciət etdi. Sözsüz ki, bu müraciət uğur qazanmadı (erməni qaynaqlarında müraciət edilməsi qeyd olunur, lakin ona mənfi cavabın verilməsi göstərilir).

Təbii ki, İrəvan BMT-nin (işlək olmasa da, hüquqi qüvvəyə malik) işğalçılara qarşı qəbul etdiyi qətnamələri xatırlamağı sevmir. Təkcə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikasının” müstəqilliyini tanımaqla bağlı müraciəti rədd edilmədi, Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il 30 aprel tarixli 822 saylı

qətnaməsi ilə Kəlbəcər rayonunun işğal olunmasını və iyulun 29-da (853 sayılı qətnamə) Ağdamın işğalını pislədi. Həmin qətnamələrdən sonra Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının və Horadiz qəsəbəsinin zəbt olunmasını pisləyən qətnamələr (874 və 884) qəbul edildi. Bundan əlavə, BMT Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı hücumları və Azərbaycan ərazisinin işğalını dayandıрмаğı təkidlə tələb edirdi.

BMT-nin qətnamələrində aydın şəkildə Ermənistan Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünü tanımağa çağırılır və güc tətbiqi pislənirdi.

Ermənistanın bu sənədlərə etinasız yanaşmasını vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Ermənistan ABŞ-dakı erməni lobbisinin pulla və müxtəlif vasitələrlə ələ aldığı senatorlar və yüksək rütbəli məmurlara arxayın idi, onlar da öhdələrinə düşən vəzifəni yerinə yetirirdilər.

İrəvan hakimiyyəti hazırda vaxt qazanmaq və münaqişəni unudurmaq taktikasını seçmişdir. Dünyada baş verən cari hadisələr (2001-ci il 11 sentyabr hadisələri, Əfqanıstan, Yaxın Şərq) Qarabağdakı erməni vəhşiliklərini arxa plana keçirməli, “faktik gerçəkliyin normativ gücü” və “fait accompli”^{*} burulğanında yox olmalı idi. Lakin bu, heç vaxt baş verməyəcəkdir.

Qarabağ münaqişəsinə qayıdaq: Ermənilər Laçın dəhlizi daxil olmaqla bütün rayonu, Kəlbəcəri, Ağdamı və Dağlıq Qarabağa aidiyyəti olmayan digər Azərbaycan rayonlarını zəbt etdilər. Ermənilərin təbirincə desək, bu, müdafiə oluna bilən sərhədlər yaratmaqla təhlükəsizlik problemini çözmək yolu idi³⁷.

Dağlıq Qarabağın “təhlükəsizliyini” təmin etmək üçün görülən tədbirlərə vilayətin azərbaycanlı əhalisinin öz torpaqlarından didərgin salınması və Azərbaycanın ümumilikdə 20 faiz torpağını istila etmək də daxil idi.

* Fransız mənşəli bu anlayışın beynəlxalq hüquqda mənası “ləğvi mümkün olmayan fakt” kimi verilir (hərfi tərcüməsi: icra edilmiş gerçəklik).

ERMƏNİSTANA QANUNSUZ SİLAH ÖTÜRÜLMƏSİ BARƏDƏ MƏLUMATLAR

Böyük rus yazıçısı Nikolay Vasilyeviç Qoqol ömrünün son illərini onu məhvə sürükləyən ruhi sarsıntılar içərisində keçirmişdir. O, dahiyənə “Ölü canlar” romanında özünü istehza və grotesk çalarlı bədii əsərlərin mahir ustası kimi sübut etmişdir. Bu əsərin oxucusu Sovet imperiyası da daxil olmaqla, bütün dövrlərin zorakı hakimiyyətlərinin sonunu gözü önündə canlandırma bilər: acı istehza və grotesk.

Bədbəxtlikdən, bu keyfiyyətlərə korrupsiya və zorakılıq da əlavə olundu. Çeçenistan və Qarabağ hadisələrinə nəzər salanda, bu iblis dairəsinin necə yarandığını görmək mümkündür. Çeçenistanda baş verənlər nə qədər dəhşətli olsa da, Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü öldürülən və qətlə yetirilən insanların sayına, eləcə də dağıntıların həcminə görə müqayisə olunmaz əndazədə baş vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının baş katibi Kofi Annan. 1997-ci ildə keçirilmiş görüşdə erməni təcavüzünün pislənməsi və Ermənistanla Azərbaycan arasında gərgin münasibətlərin dinc yolla həlli ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Sovet və ya rus hərbi qüvvələrinin (keçmiş? sağ qalmış? məhvədimə?) rolunu nəzərdə tutsaq, sözsüz ki, Azərbaycanla Çeçenistan arasında paralel hallara rast gəlinə bilər. Ağ, qırmızı və ya qan-qırmızı imperiyalar arasında nə fərq var ki? Zahirən fərqli təsir bağışlasalar da, mahiyyətləri eynidir.

Bütün inamsızlığa baxmayaraq, Rusiyanın Ermənistan qanunsuz silah verməsi ilə bağlı Rusiya parlament komissiyası sədrinin rəsmi hesabatı mövcuddur.

1993-1996-cı illərdə Rusiyadan Ermənistan qanunsuz silah və hərbi sursat ixracı bu gün də davam etməkdədir, lakin üstüörtülü şəkildə. Azərbaycan hökuməti Rusiyaya və MDB ölkələri rəhbərlərinin toplantıları çərçivəsində (xüsusilə də 1999-cu ildə keçirilmiş toplantıda) bu qanunsuz hərəkətlərə qarşı dəfələrlə rəsmi etirazını bildirmişdir. Korrupsiya və “şərikli təsərrüfat” Rusiyanın həlledici dairələrində o qədər geniş yayılıb ki, bu cinayətin belə tezliklə kökünün kəsilməyinə güman yoxdur.

Rusiya Dövlət Dumasının müdafiə məsələləri komissiyasının sədri, general-leytenant Lev Roxlinin qanunsuz silah alveri faktını aşkarlaması və bu fakta qarşı mübarizəsi diqqətəlayiqdir.

Lev Roxlin 1997-ci il aprelin 2-də Rusiya Dövlət Dumasında hesabatında aşağıdakı əsas məqamlara xüsusi yer ayırdı:

1. *Zaqafqaziyaya silah ixracı məsələsində Rusiyanın ayrı-seçkilik siyasəti həddən ziyadə təhlükəlidir. Bu siyasət müəyyən ölkələrə üstünlük verir və bununla da müharibə təhlükəsini artırır. Bu zaman unudulur ki, Rusiya da Ermənistan və Azərbaycanla birgə dövlət quruluşunun varisləridir.*
2. *Rusiya bir sıra Qafqaz ölkələri (Azərbaycan və Gürcüstan nəzərdə tutulur – müəllif) ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa az maraq göstərir.*
3. *Ermənistan qanunsuz silah ötürülməsi gədikcə nəzarətdən çıxır. Bu proses “mafiya” strukturlarının fəal iştirakı ilə gedir.*
4. *Rusiyanın silahlı qüvvələri müntəzəm olaraq talan və qarət edilir. Ölkənin müdafiə sistemi özünü məhv dərəcəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür anarxiya hallarına qarşı qəti tədbirlərin görülməsi vacibdir.*

Lev Roxlin hesab etmirdi ki, bu mafioz təcrübədən yararlananlar təkcə ermənilərdir. Lakin xaricdə yaşayan zəngin və fanatik soydaşlarının (əsasən ABŞ, Fransa, Avstraliya və s.) böyük maliyyə dəstəyi hesabına, ilk növbədə, ermənilər belə bir imkandan istifadə edirdilər.

Bu səbəbdən də o, Ermənistan qanunsuz silah satışı nəzərdə tutaraq, “ayrı-ayrılıqda hər bir halı sənədlərlə sübut etməyə hazır olduğunu” bəyan etmişdi. Ermənistan verilmiş silahın əsas hissəsi vaxtilə Ermənistan yerləşən 7-ci sovet ordusuna məxsus idi. Roxlinə görə, Qafqazdakı rus qoşunları 1993-1996-cı illər ərzində ermənilərə böyük həcmdə silah və hərbi texnika vermişdi. Bütün bu hallar qeyri-qanuni və dövlətlərarası razılaşmalar olmadan həyata keçirilmişdi.

Hesabatın sonunda isə “qara bazar”da satılmış silahların siyahısı verilir. Ermənilərin əltəti, Xankəndidə (Stepanakert) olan general-mayor Stepanyanın ümumi rəhbərliyi altında silah-sursat Aktyubinsk, Volqaqrad (tank və mərmilər), İrkutsk, Sverdlovsk və Perm (artilleriya) regionundan Ermənistan qanunsuz silah ötürüldü. Təkcə nəqliyyat xərcləri astronomik həddə çatmışdı və bu zaman hava donanmasından da istifadə edilirdi.

“Xahiş edirəm, diqqət yetirin: “R-17” modeli üçün partlayıcı başlıqlı 24 ədəd əməliyyat taktiki raketləri kifayətdir ki, Bakı şəhəri yerlə-yeksan edilsin. Erməni hərbi kadrları lazımı təlimləri Kapustin Yar hərbi bazasında keçmişdir”.

Bu işlərin arxasında kim dayanırdı?

Aydın ki, bu işlərin müdafiə naziri Pavel Qraçovun məlumatı olmadan gerçəkləşə bilməzdi.

Boris Yeltsinin prezidentliyi dövründə Rusiyanın müdafiə naziri Pavel Sergeyeviç Qraçov olmuşdur. Partiya işində və orduadakı karyerasından sonra Qraçov şan-şöhrətin zirvəsinə Boris Yeltsinin böhranlı günlərində çatdı. Həmin vaxt B.Yeltsin siyasi səhnədə “olum, ya ölüm” savaşında idi və Qraçov sıxışdırılan tərəfə qahmar çıxdı. Yeltsin isə, istər-istəməz, bu yaxşılığın əvəzini verməli idi. Qraçov karyerasının “zenit” nöqtəsinə 1993-cü ildə müəllifi olduğu “hərbi doktrina” ilə (bu doktrinada ipə-sapa yatmayan ölkələrə qarşı “nüvə təhdidi” ilə yanaşı, “nüvə zərbəsini ilk endirmə hüququ” vacib hesab olunurdu) yetişdi. Həmçinin 1993-cü ildə Qraçov, çox güman ki, baş qərargahın rəisi Mixail Kolesnikovla əlbir şəkildə qeyri-qanuni gəliirlərini maksimum həddə çatdırdı.

Yenə də həmin vaxtda milis rəisi Vladimir Kolesnikov “qeyri-qanuni miqrantların” nüfuzunun getdikcə artmasına və cinayət əməllərinə görə həyəcan təbili çalır. Lev Roxlin üçün sadə sual yaranır: silahların Ermənistanı ötürülməsini kim əmr etmişdi və kimə nələr məlum idi?

Yeltsin Qraçovu tutduğu vəzifədən azad etmək iqtidarında olandan sonra 1996-cı il iyulu 15-də İqor Rodinovu müdafiə naziri təyin etməsi Ermənistanı qanunsuz silah ötürülməsinə təsir göstərmədi. Cinayətkarlar qanun pozuntularını gizli şəkildə həyata keçirməyə başladılar və daha ehtiyatla davranırdılar.

Qraçovun abır-həyədan necə uzaq olduğunu Lev Roxlinin onunla Ermənistanın müdafiə naziri Serj Sarkisyan (!) arasındakı yazışmalardan gətirdiyi sitatlar göstərir.

Orada deyilir: “Əziz Pavel Sergeyeviç, hərbi nəqliyyat vasitələrimizin təmiri zamanı yaranmış çətinlikləri nəzərə alaraq, əlavədə göstərilmiş ehtiyat hissələrinin alınmasına razılıq verməyinizi rica edirəm. Ödəməyəyinə zəmanət verirəm”.

Qraçovun 1993-cü il 4 noyabr tarixli cavabı: “Satışa nəzərdə tutulduğu kimi icazə verirəm”.

Lev Roxlin parlament komissiyasında haqlı sual səsləndirdi: “Necə mümkündür ki, bu satışlardan əldə edilən gəlirdən bir rubl da Rusiya ordusuna çatmayıb? Bəlkə kimlərləsə nağd hesablaşmalar aparıb, yaxud da məbləğlər xarici banklardakı hesablara köçürülüb?”

INCERTI SUNT EXITUS BELLI³⁸... (Müharibənin nəticələri məlum deyildir)

İrəvan Siseronun bu kəlamının mahiyyətini ən acı şəkildə duyan tərəfdir. Birbaşa döyüşlərin dayanandırılması və 1994-cü ilin may ayında əldə edilmiş atəşkəs rejimindən sonra taleyin təcavüzkarların üzünə gülməsi təəssüratı yaranıbdir. Hətta şüə İran və təbii ki, Rusiya da Hayastanın mövqeyini dəstəkləməkdədir. Eyni zamanda “quyruğun iti buladığı” və təşkilatlanmış, nəhəng maliyyə gücünə malik erməni lobbisinin Vaşinqtonun xarici siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi ABŞ-ın da bu sırada adı çəkiləməlidir. Bu alyansın əcaib motivlərini anlamaq çox asandır: İran üçün Xəzər hövzəsində nüfuz və ərazi iddiaları, zəngin neft və qaz yataqları önəmlidir. Eyni mövqeyi Rusiya da paylaşır, hərçənd ki, Moskva üçün Rusiyanın cənubundakı “pantürkü yarımqitəsinin” bölünməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xatırladığımız kimi, ABŞ rüsvət, qətl və şantajdan çəkinməyən ölkədaxili erməni təzyiqlərini təsirdən xilas ola bilmir. Azərbaycanın yeganə (potensial) dostu isə hələ ki, irəli durmur. Bəlkə də bu, Türkiyəyə qarşı onillərdən bəri davam edən erməni təbliğat məşinının bəhrəsidir. Ankara çox güman ki, yenidən erməni təbliğat məşinının atəş xəttinə düşməmək üçün İrəvana qarşı nəsə etməkdən ehtiyatlanır. Yeri gəlmişkən, “yenidən” nə deməkdir? Bu iftiralar sultan Əbdülhəmidin dövründən başlanmışdır. Bu problemin yaranmasında Ankaranın günahları da az deyil, çünki ölkədaxili siyasətdən qaynaqlanan və dardüşüncəli səbəblərdən ermənilər türklərin öz düşərgəsində sultan-xəlifəyə (o, 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində iştirakına heç cür yol verməzdi) böyük məmnuniyyətlə qara yaxırdılar. Ona görə də Türkiyənin düşmənlərinə Əbdülhəmidə “erməni cəlladı” kimi təqdim etmək çox asan başa gəldi. İndi Türkiyə üçün bu faciəvi drama müdaxilə etmək çox çətindir. Tarixdə hər zaman tarixi saxtalaşdıranlar cəzalandırılır... Bu, təkcə İrəvana aid deyildir. Ən ağrılısı isə odur ki, bu dram əsərində azərbaycanlılar günahsız qurbanlardır.

BİR MÜHARİBƏ CİNAYƏTİNİN XRONOLOGİYASI*

1987-ci il, avqust

Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası 100 000 imza toplayır. Ərizədə Qarabağ və Naxçıvanın (!) Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi tələb olunur.

1988-ci il, yanvar

Ermənistanın (həmin respublikanın bütün ərazisindəki ermənilər gəlmədirlər!) başladığı terror nəticəsində azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarını tərk edərək, Azərbaycana pənah gətirirlər.

* Azərbaycan Respublikasında da Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi xronikasının tərtibi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bax: Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər). Bakı, 2005 və b.

Eyni zamanda, Sumqayıtda da iğtişəşlər yaranır, ardınca ermənilər Bakını və digər əraziləri tərk etməyə başlayır. Buna əsas səbəb isə Qarabağda münaqişənin getdikcə qızışması olur. Ermənilərin Bakını tərk etməsi ilə şəhərdə təxribat halları səngiyir.

1988-ci il, fevral

İrəvan və Xankəndidə (bolşevik Stepan Şaumyanın şəərəfinə bu şəhər Stepanakert də adlanır) Qarabağın Ermənistanla “yenidən birləşməsi” üçün kütləvi nümayişlər başlayır.

1988-ci il, 20 fevral

DQMV Xalq Deputatları Sovetinin XX növbədənkənar sessiyasında “DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət haqqında” qərar qəbul edilir. Təbii ki, Xalq Deputatları Sovetinin azərbaycanlı deputatları sessiyanın işindən kənar qalırlar.

1988-ci il, 24-29 fevral

Əskəranda iki gənc azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Gərginliyi artıran bu hadisə mitinq və nümayişlərlə nəticələnir. Ayın sonunda isə Sumqayıt şəhərində 26 erməni və 6 azərbaycanlı iğtişəşlərin qurbanı olur. Bu iğtişəşlərin birmənalı şəkildə ermənilər tərəfindən səhnələşdirilməsi barədə yuxarıda bəhs etmişik.

1988-ci il, mart

Ağrı (Ararat) dağının şimal bölgələrində və İrəvanda azərbaycanlı əhali incidilir və onlara qarşı hücumlar təşkil olunur.

1988-ci il, 24 mart

Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi Arkadi Volskini Qarabağda Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edir.

1988-ci il, 12 iyun

DQMV Xalq Deputatları Soveti Dağlıq Qarabağın Azərbaycan dövlətinin tərkibindən çıxması barədə qərar qəbul edir.

1988-ci il, 13 iyun

Azərbaycan SSR Ali Soveti bu qərarı Konstitusiyaya zidd olduğuna görə qətiyyətlə rədd edir.

1988-ci il, 15 iyun

Ermənistan SSR Ali Soveti Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi (miatsum) qərarını alqışlayır.

1988-ci il, 18 iyul

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin növbədənkənar və geniştərkibli iclasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi olması təsdiqlənir. Bu zaman Moskva SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinin müddələrinə (müttəfiq respublikanın razılığı olmadan onun sərhədlərinin dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü) rəhbər tutulur.

1988-ci il, 4 noyabr –3 dekabr

Ermənilər tərəfindən Qarabağda müsəlman abidələrinin məhv edilməsinə etiraz olaraq, yüz minlərlə insan Bakıda nümayişə çıxır. İlk etirazlar Azərbaycan “Sovet Sosialist Respublikası” adı altında başlasada, tezliklə nümayiş meydanlarında Azərbaycanın müstəqillik dövrünün mirası olan üçrəngli bayraq dalğalanmağa başlayır. Bakıda Sovet İttifaqına qarşı müstəqillik mübarizəsi alovlanır.

1989-cu il, 12 yanvar

Bakının etirazlarına baxmayaraq, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti “Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərar qəbul edir. Ermənilərin pulla satın alınmış “dostu” A.Volskinin başçılığı ilə Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradılır. Azərbaycan hadisələrinin bu cür inkişafına etiraz edir.

1989-cu il, 13 iyun

Xankəndi (Stepanakert) şəhərinin 14 000-dən artıq azərbaycanlı əhalisi Sovetlərin köməyi ilə şəhərdən qovulur. Beləliklə, Sovetlərin himayəsi altında Qarabağın öz əzəli əhalisindən “təmizlənməsinə” start verilir.

1989-cu il, 7 iyul

Azərbaycanlılar yaşayan Kərkicahan kəndi ermənilər tərəfindən yerlə-yeksan edilir.

1989-cu il, 16 iyul

Nəhayət ki, Bakıda “Xalq Cəbhəsi” formalaşır.

1989-cu il, avqust

Vəziyyətin gərginliyini nəzərə alan Xalq Cəbhəsi Ermənistanla qarşı embarqo tətbiq etməyə çağırır. Erməni diasporunun (xüsusilə ABŞ-dakı) maliyyə mənbələrindən Ermənistanla axan subsidiyalar bu embarqonun təsirini zəiflətsə də, bu addım erməni təcavüzkarlarını ciddi narahat edir. Onlar öz xalqının ağır güzəran sürməsinə baxmayaraq, bütün maliyyə vəsaitini silah-sursat idxalına yönəldirlər.

1989-cu il, sentyabr

Ermənilərin maliyyə axınına baxmayaraq, Moskvanın reallıq hissini qoruyub saxladığı təəssüratı yaranır. Kremldə Ali Sovet Azərbaycanın Qarabağ üzərində suverenliyini birmənalı şəkildə tanıyan qətnamə qəbul edir.

1989-cu il, 28 noyabr

Daşnakların dəmir və avtomobil yollarına saysız-hesabsız hücumlarından sonra Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsi Moskva tərəfindən ləğv edilir və vilayətdə asayişin qorunması tamamilə Azərbaycan SSR orqanlarına həvalə olunur. Ali Sovet vəziyyətə nəzarət funksiyasını isə özündə saxlayır.

1989-cu il, 1 dekabr

Ermənistan SSR Ali Soveti "Ermənistan SSR-in və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşməsi haqqında" görünməmiş bir qərar qəbul edir.

1990-cı il, 9 yanvar

Ermənistan Ali Soveti Ermənistan büdcəsi tərkibində Dağlıq Qarabağın büdcə məsələlərinə baxır, sanki Azərbaycanın muxtar vilayəti artıq Ermənistanın tərkib hissəsidir. Bakı kəskin etiraz edir.

1990-cı il, 12-13 yanvar

Erməni vertolyot eskadronu Xanlar rayonunun Quşçu kəndini bombalayır və zəbt edir. Hücum zamanı onlarca azərbaycanlı həlak olur. Bu hadisənin ardınca Naxçıvanın Kərki kəndi işğal olunur.

1990-cı il, 12-15 yanvar

Bakıda iki azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Məqsəd iğtişəşlər törətməklə insanlarda inamsızlıq yaratmaq idi.

1990-cı il, 15 yanvar

Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbəri Viktor Polyaniçko əbəs yerə Dağlıq Qarabağda konstitusion qayda-qanunu bərpa etməyə çalışdı.

Azərbaycan hökuməti Qarabağda və Şaumyan rayonunda fəvqəladə vəziyyət elan edir. Vəziyyətin gərginləşməsinə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsi (bu, azərbaycanlıların ən adi hüququ idi) səbəb olmuşdu.

1990-cı il, 20 yanvar

"Qanlı yanvar" faciəsi baş verir. 1990-cı il yanvarın 19-da Mixail Qorbaçov SSRİ Konstitusiyasının 119-cu, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 71-ci maddələrini (insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı) kobud şəkildə pozaraq, yanvarın 20-dən Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında fərman imzalayır. Sovet qoşunları Bakıya girərək, dinc və silahsız insanları atəşə tutur: 131 nəfər öldürülür, 744 nəfər yaralanır və 4 nəfər itkin düşür.

Eyni zamanda, Ali Sovet A.Volskini birbaşa Moskvaya təbə olmaq şərtilə, Qarabağ üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin edir. İrəvanda bu addımı Moskvanın onların mövqeyinə yaxınlaşma kimi qəbul edirlər. Sovet ordusu tərəfindən Bakıda törədilmiş qırğın erməni mətbuatında məmnunluq əks-sədası doğurur.

1990-cı il, 22 yanvar

Fəvqəladə vəziyyətə və komendant saatına baxmayaraq, bir milyondan artıq insan 20 Yanvar şəhidlərinin xatirəsini yad etmək üçün nümayişə çıxır. Moskvanın "adamı" Ə.Vəzirov tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılır və onun yerinə A.Mütəllibov təyin edilir.

1990-cı il, 22 may

SSRİ Nazirlər Soveti Qarabağda idarəçilik hüququnu Bakıya həvalə edir.

1990-cı il, 11 iyun

Azərbaycan SSR Ali Soveti İrəvanın təcavüzkar mövqeyini nəzərə alaraq, Ermənistanla sərhəd zolağında (975 km) fəvqəladə vəziyyət elan edir.

1991-ci il, yanvar-iyun

Sovet İttifaqının rəsmi xəbər agentliyi olan SİTA həmin zaman kəsiyində Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinə 115 dəfə hücum edilməsi barədə məlumat yayır. Hücumların əsas istiqaməti Goranboy rayonu olur.

1991-ci il, 30 avqust

Azərbaycan SSR Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında” bəyannamə qəbul edir. Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxması elan olunur.

1991-ci il, 2 sentyabr

Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində erməni separatçıları tərəfindən qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan edilir. Bu “respublika” Azərbaycandan ayrıldığını, lakin SSRİ-nin tərkibində qaldığını bəyan edir.

İki barışmaz rəqib: onlardan hansı ən qəddar millətçidir? Əvvəlcə 1998-ci ildə prezident kürsüsünə yiyələnən Robert Koçaryan (solda) Ter-Petrosyan üzərində “qələbə” qazandı. Lakin bu “qələbənin” əhəmiyyəti azdır. Ermənistan üzərində hakimiyyət, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsasən Moskva və ABŞ-dəki fanatik erməni dairələri arasında həll edilir. Rusiyadan silah-sursat gəlir, ABŞ-dən isə onu almaq üçün vəsait...

1991-ci il, 22 sentyabr

Rusiya (Boris Yeltsin) və Qazaxıstanın (Nursultan Nazarbayev) dövlət başçılarının təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Jeleznovodskda (Rusiya) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həllinə dair danışıqlar aparırlar.

Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan (1990-1998) gələcək “Böyük Ermənistan” utopiyasının xəyalpərəstlərindən biridir. Həmin “Böyük Ermənistan”da yaşamaq üçün kifayət qədər erməninin tapılıb-tapılmayacağı isə mühüm deyil (baxmayaraq ki, çoxları Kaliforniyadakı həyatı bar-bəhərsiz ərazidə yaşamaqdan üstün tuturlar). Bəlkə də, Ter-Petrosyan Dağlıq Qarabağ böhranının əsas günahkarı sayılmalıdır, çünki 1987-ci ildən başlayaraq, o, özündən əvvəl heç kəsin cürət etmədiyi ehtirasla erməni xalqını bu istiqamətdə qızıdırırdı. O, Helsinki Yekun Aktında nəzərdə tutulan və ATƏT-in bütün tövsiyələri və qərarlarına etinasız yanaşdı. Ter-Petrosyan həmçinin ABŞ-da fəaliyyət göstərən və bu ölkədəki mətbuat və televiziya kanallarına təsir göstərə bilən erməni diasporunun media imkanlarından məharətlə yararlandı, erməni ortodoks kilsəsinin nüfuzlu təmsilçilərinin dəstəyi ilə ABŞ Prezidenti Klintonu yol tapmağa çalışdı.

1991-ci il, 23 sentyabr

Ermənistan öz müstəqilliyini elan edir.

1991-ci il, oktyabr-noyabr

Dağlıq Qarabağın Hadrut və Xocavənd rayonlarında yaşayan azərbaycanlı əhali öz torpaqlarından didərgin salınır.

1991-ci il, 20 noyabr

Qarakənd (Xocavənd) səmasında ermənilər Azərbaycana məxsus vertolyotu vururlar. Sərnişinlər və heyətlə birlikdə vertolyotda olan 23 nəfərin (Azərbaycanın yüksək vəzifəli məmurları, sülhyaratma missiyası ilə regionda səfərdə olan Rusiya və Qazaxıstan nümayəndələri, jurnalistlər həlak olurlar). Bununla da Jeleznovodsk bəyanatı öz qüvvəsini itirmiş olur.

1991-ci il, 21 noyabr

Azərbaycan Xankəndinə elektrik enerjisi və qaz nəqlini dayandırır.

1991-ci il 26 noyabr

Suverenliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv edir. Bununla da “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və ona bitişik Şaumyan rayonu”nun Azərbaycandan ayrılması barədə müzakirələr hüquqi əhəmiyyətini itirir. 1992-ci il yanvarın 6-da “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın “müstəqillik” bəyannaməsi qəbul edilərkən, həmin regionun hüququ statusu artıq çoxdan ləğv olunmuşdu.

1991-ci il, 10 dekabr

“Dağlıq Qarabağ Respublikası”nda erməni icmasının müstəqilliyi barədə əvvəlcədən proqramlaşdırılmış referendum keçirilir.

1991-ci il, dekabr

Keçmiş SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin bölmələri Qarabağ ərazisini tərk edirlər. Regionu tərk edərkən silah-sursat və ağır hərbi texnika erməni yaraqlılarına “həvalə olunur”.

1992-ci il, 3 yanvar

Prezident Ayaz Mütəllibov Qarabağı birbaşa Azərbaycan hökumətinin tabeliyinə keçirir.

1992-ci il, 6 yanvar

Monoetnik “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın müstəqillik bəyannaməsi elan olunur.

1992-ci il 10 yanvar

Ermənilər Şuşa və Xankəndi arasında yerləşən əhəmiyyətli strateji mövqeyə malik və yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Kərkicahan kəndini zəbt edirlər.

1992-ci il, 12-18 fevral

ATƏM-in ilk müşahidə missiyası Qarabağa səfər edir.

1992-ci il, 25-26 fevral

Xocalı soyqırımını. Erməni yaraqlıları və rus hərbiçiləri Xocalı şəhərini işğal edir və iki gün ərzində 613 azərbaycanlı (bu rəqəm yalnız şəxsiyyəti müəyyən edilmiş cəsədlərə aiddir) qətlə yetirirlər. 598 nəfər yaralanır və ya gecə şəhərdən qaçarkən don vurur. Xocalının yüzlərlə sakini ermənilər tərəfindən əsir götürülür, bir çoxu isə itkin düşür. ABŞ Dövlət Departamenti Xocalı faciəsini "ilin ən ağır qırğını" kimi qiymətləndirir.

1992-ci il, 28 fevral

Rusiya marşalı Yevgeni Şapoşnikov keçmiş sovet hərbi birləşmələrinin regiondan çıxarılması barədə əmr verir. 366-cı motoatıcı alayın əsgərləri hərbi xidmətdən tərxis edilir və alay ləğv olunur.

Xocalı soyqırımında rus əsgərləri birbaşa iştirak etmişdilər. Regionu tərk edərək özlərindən sonra ruslar dağıdılmış ərazilər qoymaqla yanaşı, eyni zamanda, bütün hərbi texnikanı erməni quldurlarına dəyər-dəyməzinə satıb getdilər.

1992-ci il, 6 mart

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ayaz Mütəllibov Xocalı hadisələrinə görə istefa verməyə məcbur edilir.

1992-ci il, 24 mart

ATƏM-in Nazirlər Şurası münaqişə tərəflərinin və vasitəçilərin Minsk şəhərində birgə iclasının keçirilməsini tövsiyə edir.

1992-ci il, 14 aprel

Dağlıq Qarabağ "parlamentinin" və separatçı rejimin faktik rəhbəri, gənc tarixçi Artur Mkrtyan ermənilərin öz dəst-xəttinə uyğun sui-qəsd nəticəsində öldürülür. Onun yerini Georgi Petrosyan tutur.

1992-ci il, 6 may

Sanki Tehranda aparılan danışıqları ələ salırmışlar kimi, ermənilər qədim Azərbaycan şəhəri Şuşanı və həmin rayonun bütün kəndlərini işğal edirlər. Bununla da Dağlıq Qarabağda "etnik təmizləmə" tam şəkildə başa çatdırılır, sonu görünməyən qaçqın axını paytaxt Bakıya üz tutur. Tehran

danışıqları yarımçıq kəsilir, İrəvanın həyasızcasına yayındırıcı maneəri Azərbaycan üçün faciəvi sonluqla nəticələnir.

1992-ci il, 7 may

İrəvan vasitəçiliyi ilə münaqişənin dinc yolla həllinə yenidən cəhd göstərilir.

1992-ci il, 8 may

Erməni təcavüzkarları Şuşa şəhərinə hücum edir, tarix boyu heç zaman onlara mənsub olmamış qədim Azərbaycan şəhərini işğal edirlər. Ermənilərin bu işğalı daim erməni qonşuları ilə mülayim davranan və qonaqpərvərliyi ilə seçilən azərbaycanlılara yad olan xəstə millətçilik hisslərinin təzahürü altında baş verir.

1992-ci il, mayın ortaları

Ermənilər Naxçıvan ərazisinə hücumlarını gücləndirirlər və nəticədə 17 nəfər həlak olur. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatlarına görə, Naxçıvan əhalisinin ondəbiri Ermənistanla sərhəd ərazilərdəki yaşayış məntəqələrini tərk etməyə məcbur olur.

1992-ci il, 18-19 may

Ermənilər məqsədyönlü şəkildə istila prosesinin növbəti mərhələsinə keçirlər: Qarabağla Ermənistan arasında yerləşən Laçın rayonunu işğal edərək, separatçı regionla Ermənistan arasında dəhliz yaratmağa nail olurlar. Burada da bütün azərbaycanlı əhali (rayonun 65 000 nəfər əhalisi) öz torpaqlarından didərgin salınır.

"Təmizləmə" prosesi o qədər peşəkarlıqla icra olunmuşdur ki, hazırda Qarabağ ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır.

1992-ci il, 7 iyun

Ermənistanla münaqişədə və habelə beynəlxalq müstəvidə Azərbaycanın mövqeyinə ağır zərbələr endirən uzun hərə-mərəclikdən sonra (beş gündə üç prezident dəyişdi və bu qarışıqlığın hökm sürməsində Moskvanın birbaşa əli var idi) ölkədə prezident seçkiləri keçirildi və Əbülfəz Elçibəy 59 faiz səs toplayaraq prezident seçildi.

1992-ci il, iyun-sentyabr

Nəhayət ki, Azərbaycan hərbi

təşəbbüsü öz əlinə alır və Ağdərə rayonunun 80 faiz ərazisini erməni separatçılarından azad edir Azərbaycan ordusunun ön xətti Şuşa şəhərinə yaxınlaşır.

1992-ci il, 5 iyul

Ermənistan prezidenti Ter-Petrosyan yaranmış fürsətdən istifadə edərək, ATƏM-lə əməkdaşlıqdan imtina etdi... Sanki, irəliləyən Azərbaycan ordusu Ermənistan ərazisini işğal edirdi.

1992-ci il, 8 iyul

Ermənistan parlamenti Qarabağı Azərbaycanın ərazisi kimi tanımamaq barədə qərar qəbul edir. Bununla da bir milyondan artıq insanın vətəninə qovulduğu və on minlərlə insanın həyatına son qoyulduğu işğalçı müharibəyə "ədalət" donu geyindirilir.

1992-ci il, 15 avqust

Ermənilərin işğal altında olan Qarabağda tutduğu vəzifədən istefa verən Oleq Yesayanın yerini Robert Koçaryanın rəhbərlik etdiyi "Müdafiə Şurası" tutur.

1992-ci il, 27 avqust

Qazaxıstan sentyabrın 1-dən qüvvəyə minməli olan 60 günlük atəşkəsin əldə olunmasında vasitəçilik edir.

1992-ci il, 19 sentyabr

Rusiyanın müdafiə naziri Pavel Qraçov (bu müharibədən ən çox mənfəət götürən şəxslərdən biri. Onun himayəsi altında Ermənistan istiqamətində böyük həcmdə silah-sursat qaçaqmalçılığı həyata keçirilirdi) Soçidə ermənistanlı və azərbaycanlı həmkarlarının iştirakı ilə görüş təşkil edir. Məqsəd 60 günlük atəşkəsin reallaşdırılması olur.

1992-ci il, 20 sentyabr

İrəvana xas olan hiyləgərliklə dolu ifadələrlə Qarabağ "hökuməti" beynəlxalq aləmə görünməmiş müraciət ünvanlayır: "Sentyabrın 20-də parlament BMT, MDB və bir sıra dövlətlərə Dağlıq Qarabağ Respublikasının dövlət müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı müraciət etmişdir"³⁹. Həmin müraciətin heç kim tərəfindən qəbul olunması barədə isə bir kəlmə də yazılmır.

1992-ci il, 9-12 dekabr

Ermənilər Zəngilan rayonunun səkkiz kəndini işğal edirlər.

1993-cü il, fevral

Ermənilər yeni hücum kampaniyasına başlayır və Ağdərəni işğal edərək, Kəlbəcərin Azərbaycanın digər əraziləri ilə əlaqəsini kəsirlər. 60 000 azərbaycanlı məcburi köçkünə çevrilmək təhlükəsi ilə üzləşir.

1993-cü il, 27 mart-7 aprel

Ermənilər Kəlbəcər şəhərini və rayonun bütün ərazisini zəbt edirlər. Sonuncu sakinlər də rayon ərazisini tərk edirlər. Kəlbəcərin işğal olunması ilə Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında ikinci birbaşa dəhliz açılır. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının məlumatları dünya ictimaiyyətinin diqqətini və az da olsa, müvəqqəti olaraq həmin hadisələrə yönəldə bilər.

1993-cü il, 15 aprel

Ankara Azərbaycana silah ixracını təsdiqləyir.

1993-cü il, 16 aprel

Ermənilər atəşkəs elan edirlər.

1993-cü il, 30 aprel

BMT Təhlükəsizlik Şurasında 822 sayılı qətnamə qəbul olunur. Qətnamədə Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin Kəlbəcər rayonu ərazisindən və işğala məruz qalmış digər Azərbaycan rayonlarından dərhal çıxarılması tələb edilir.

Avropada, xüsusilə də almandilli qaynaqlarda qətnamədə Təhlükəsizlik Şurasının "bölgədə sabitliyin və əmin-amanlığın təhlükə altında olduğu barədə narahatlığı" ön plana çəkilir. Sanki söhbət Ermənistanın digər ölkəyə birtərəfli hərbi təcavüzündən deyil, iki tərəf arasında silahlı qarşıdurmadan gedir. Bütün beynəlxalq və milli hüququ tapdayaraq işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması isə qətiyyətlə xatırlanır⁴⁰.

1993-cü il, iyun

Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müxtəlif qruplaşmalar arasında amansız mübarizənin və daxili çəkişmələrin yaratdığı faciəvi durum erməni təcavüzkarlarına qarşı döyüşləri zəiflədir və hətta iflic vəziyyətinə gətirir.

Gəncə şəhərində general (əslində polkovnik. – Red) Surət Hüseynov Bakıdakı legitim hökumətə qarşı qiyam qaldırır. S.Hüseynov Ermənistanı qarşı hərbi uğursuzluğun təsirini Bakıda görür, lakin ictimaiyyət arasında ona ümidləri doğrultmayan şəxs kimi baxanlar çoxalır. Prezident Elçibəy müharibə şəraitində ölkənin silahlı qüvvələri ilə qarşıdurmanı istəməyərək, Bakını tərk edir və doğma yurdu Naxçıvana gedir.

1993-cü il, 27 may

Erməni təcavüzkarları Mardakerti (Ağdərə) və beləliklə də, azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda sonuncu mövqeyini zəbt edirlər. Bununla da Qarabağ azərbaycanlılardan "azad" edilir. Eyni zamanda, ermənilər Qarabağ ərazisində Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin dağıdılması üçün məqsədli proqram reallaşdırırlar.

1993-cü il, 12 iyun

Ermənistan ordusu Ağdam şəhərini mühasirəyə alır.

1993-cü il, 15 iyun

Heydər Əliyev ölkənin gərgin vəziyyətində Milli Məclisin sədri vəzifəsinə seçilir və Elçibəyin Bakını tərk etməsi səbəbindən prezident səlahiyyətlərini öz üzərinə götürür.

1993-cü il, 26-28 iyun

Ermənilər Ağdərəni tamamilə işğal edirlər.

1993-cü il, 12 iyul

Minsk qrupunun sədri Mario Rafaelli BMT TŞ-nin 822 sayılı qətnaməsindən irəli gələn müddələrin reallaşdırılması üçün Bakı, Xankəndi və İrəvana səfər edir. Səfərin məqsədləri içərisində münaqişə tərəflərini Belarusiyanın paytaxtı Minskə təşkil edilməli olan sülh konfransı üçün hərəkətə gətirmək, eləcə də BMT-nin 600 nəfərdən ibarət sülhməramlı kontingentinin Qarabağda yerləşdirilməsi idi.

1993-cü il, 23-24 iyul

Ermənilər Rafaellinin söylərinə Azərbaycanın Ağdam şəhərinin işğalı ilə cavab verirlər. Azərbaycanı növbəti faciəvi köçkün dalğası bürüyür: 160 000 insan ermənilərin təcavüzü nəticəsində ev-eşiyini tərk etməyə məcbur olur.

1993-cü il, 29 iyul

BMT Təhlükəsizlik Şurası 853 sayılı qətnamə qəbul edir. Qətnamədə “bütün hərbi əməliyyatların təxirəsalınmadan dayandırılması, erməni hərbi birləşmələrinin Ağdam və Azərbaycanın işğal olunmuş digər rayonlarından dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması” tələb olunur.

1993-cü il, 23 avqust

Ermənilərin cavabı özünü çox da gözlətmir: Füzuli rayonu işğal edilir və 153 000 dinc əhali Azərbaycanın şərq ərazilərinə qaçır.

Həmin günlər ərzində ermənilər Qarabağın cənubunda daha 45 yaşayış məntəqəsini tuturlar. Aydınır ki, ermənilər İranla Ermənistan arasındakı quru sərhədini mümkün qədər genişləndirməyə çalışırdılar. İranın çəkinmədən şiə etiqad qardaşları azərbaycanlıları “xristan” ermənilərin ayağına verməsi özünü “mömin” elan etmiş siyasətçilərin vicdansızlığına bariz nümunədir. Ermənistan, Rusiya və İranın birgə maraqları Türkiyə türklərinin Anadoludan şərqdə yerləşən türk xalqları ilə birbaşa əlaqəsini kəsməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, bu qüvvələr Azərbaycanın neft və qaz sərvətlərinə də göz dikmişlər.

1993-cü il, 25-26 avqust

Ermənilər Cəbrayıl rayonunu işğal edir və 57 000 azərbaycanlıyı öz ata-baba torpağından didərgin salırlar.

1993-cü il, 31 avqust

Amansız işğalçılıq müharibəsi davam edir. Ermənistan Qubadlı rayonunu işğal edir və Horadiz qəsəbəsinə doğru irəliləyir. Daha 31 000 nəfər qaçqına çevrilir, xaos vəziyyəti bütün Azərbaycanı bürüyür.

1993-cü il, 24 sentyabr

Azərbaycan MDB-yə təkrar daxil olmağa məcbur olur. Bu, Moskvanın Bakıya bəslədiyi düşmənçilik münasibətlərini yumşaltmaq və Ermənistana göstərdiyi hədsiz dəstəyi zəiflətmək addımı kimi səciyyələndirilir. Hər kəsə aydın idi ki, siyasi səbəblərdən, ya da ordudaxili rüsvətخورluq və özbaşınalığın nəticəsində Rusiya erməni terrorist birləşmələrinin (Corc Orvelin “1984” romanının dili ilə desək, “özünümüdafiə qüvvələrinin”) əsas silah mənbəyi idi.

1993-cü il, 3 oktyabr

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilir.

1993-cü il, 14 oktyabr

BMT TŞ-nin 874 sayılı qətnaməsi qəbul edilir. Sənəddə döyüşlərin və münaqişəni qızışdırmağa xidmət edən, regionda sülh və sabitliyə təhlükə yaradan müdaxilə hallarının dayandırılması tələb olunur.

1993-cü il 23 oktyabr

Ermənilər Horadiz qəsəbəsini işğal edir, bununla da mühüm planlarından birinə nail olurlar. Belə ki, Qubadlı və Cəbrayıl rayonlarının işğal olunmamış ərazilərinin və Zəngilan rayonunun Azərbaycanın digər əraziləri ilə birbaşa əlaqəsi kəsilir.

1993-cü il, 28 oktyabr–1 noyabr

Ermənilər Zəngilanı işğal edirlər. Bu rayonun azərbaycanlı əhalisi mühasirəyə düşərək, Azərbaycanın şərq hissəsinə qaçmaq imkanlarından məhrum olur. 50 000-ə yaxın insan əvvəlcə böyük itkilərlə Araz çayını keçərək İrana qaçmalı olur, oradan isə uzun məşəqqətlərdən sonra Azərbaycan ərazisinə keçirlər. Araz çayını keçərkən və İran ərazisi ilə hərəkət edərkən ölənlərin sayı 10 000 nəfərə yaxın güman edilir.

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) məlumatlarına görə, münaqişə başlayandan həmin vaxta kimi 1,1 milyon insan öz ev-eşiyindən didərgin düşmüşdü. Erməni qaynaqları 100 000 erməninin Bakını tərk etdiyini qeyd edir (onlar torpaqlarından qovulmuş azərbaycanlılardan fərqli olaraq, müharibə qaçqını deyildilər, hərbi əməliyyatlar başlamazdan xeyli əvvəl Azərbaycanı tərk etmişdilər).

1993-cü il, 2 noyabr

Prezident Heydər Əliyev ölkənin gərgin vəziyyətində televiziya vasitəsilə müraciətində xalqı müqavimətə çağırır. Azərbaycanlıların nəzərində ermənilərin qəddar cinayətləri əhalidə psixoloji (və həmçinin hərbi) ümitsizlik, məğlubiyyətin qaçılmaz olması hissini yaratmışdı.

1993-cü il, 11 noyabr

BMT TŞ-nin 884 sayılı qətnaməsi qəbul olunur. BMT TŞ həmin sənəddə “Zəngilan rayonunun və Horadiz qəsəbəsinin zəbtini, mülki əhaliyə hücumu və Azərbaycan Respublikası ərazisinin atəşə tutulmasını pisləyir” və “hərbi qüvvələrin Zəngilan rayonu və Horadiz qəsəbəsindən və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edir”.

1993-cü il, dekabr-1994-cü il fevral

Bir il sürən və daxili çəkişmələrdən qaynaqlanan hərbi uğursuzluqlardan sonra Azərbaycan yenidən təşəbbüsü ələ alaraq hücumə keçir. Əks-hücum kampaniyası çərçivəsində azərbaycanlılar Horadiz qəsəbəsini, Ağdam və Ağdərə yaxınlığında mühüm strateji yüksəklikləri, eləcə də Kəlbəcərə gedən əsas yola nəzarət edən Ömər keçidini (Murov massivi) işğaldan azad edirlər.

1994-cü il, 16 fevral

Rusiya tərəflər arasında atəşkəs danışıqlarında vasitəçilik edir.

1994-cü il 4 mart

Döyüş əməliyyatları yenidən başlayır.

1994-cü il, 9-12 may

Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan, Ermənistan və qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın təmsilçiləri indiyədək qüvvədə olan atəşkəs sənədini imzalayırlar.

Danışıqların iştirakçıları: Rusiyanın müdafiə naziri Pavel Qraçov (təkcə bədnam korrupsiya əməllərinə görə İrəvanla sıx bağlı olan şəxs), Ermənistanın müdafiə naziri və Qraçovun əsas maliyyə təminatçısı Serj Sarkisyan, Azərbaycanın müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədov və vəziyyətin gərginliyini nəzərə alaraq Bakının danışıqlarda iştirakına razılıq verdiyi “DQR” nümayəndəsi.

1994-cü il, iyun

Ermənistan və Rusiya arasında həm maliyyə, həm də siyasi cəhətdən qarşılıqlı şantaj fəaliyyəti tam aydınlığı ilə ortaya çıxır: Ermənistan rus hərbi hissələrinin “Ermənistanın sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə” ölkə ərazisində yerləşdirilməsinə razılıq verir. Baxmayaraq ki, Ermənistanın sərhədlərinə heç bir dövlət tərəfindən təhdid görünmür, Moskva bununla Qafqazda köhnə

rus istila siyasətini təkrarlamış oldu. Eyni oyun Gürcüstanla da baş verdi: ruslar tərəfindən səhnələşdirilmiş abxazlarla gürcülər arasında vətəndaş müharibəsindən sonra Kreml qəfildən “sülh yaradıcısı” kimi meydana daxil oldu.

İrəvanın Azərbaycana qarşı işğalçı müharibəsində ən böyük mənfəətin kimə çatması bəllidir: Rusiya və onun vassalı Hayastana (Ermənistan)... Ermənistanın uğuru şərti hesab edilməlidir, çünki işğalçı müharibə dövlət büdcəsini məhv etməklə yanaşı, Ermənistan, sözün həqiqi mənasında, regionda yalnız qalmış dövlətə çevrilmişdi. Ölkə bütün dünya tərəfindən təcavüzkar kimi qəbul olunur, iqtisadi çətinlik və korrupsiyadan əziyyət çəkən yerli əhali yeganə nıcatı mühacirətdə görür. İrəvanın işğalçı siyasətinin nəfəsi tıxandığı kimi, ölkə əhalisinin sayı da azalmaqdadır.

1995-ci il martın 16-da Moskva münaqişəyə daim Ermənistanın xeyrinə müdaxilə etməsinə və qeyri-qanuni silah alverinə görə öz mükafatını alır. Boris Yeltsin və Ter-Petrosyan erməni-rus hərbi bazası haqqında saziş imzalayırlar. Həmin sazişə görə, Rusiya Ermənistanın Türkiyə ilə sərhədi boyunca hərbi birləşmələr yerləşdirmək icazəsi alır. Bu saziş 25 il müddətinə bağlanmışdır. Bu sazişlə də Ermənistan cəmi bir neçə on il davam edən zaman kəsiyi istisna olmaqla, 2000 il bundan əvvəl olduğu vəziyyətdə - qonşu hegemon dövlətin yarıməsli satraplığı səviyyəsindədir. Başqa sözlə desək, Kremlin bir əyalətidir.

GÖZƏ KÜL ÜFÜRƏNLƏR DƏSTƏSİ: QARABAĞ PROBLEMİ VƏ ATƏT

Dövrünü başa vurmaqda olan Xruşşov erasının övladı ATƏT vaxtından əvvəl dünyaya gəlmiş uşaq kimi, 1961-ci il sentyabrın 30-da diplomatiya dünyasına göz açdı. Onun əsl yaradılma tarixi isə 1975-ci il avqustun 1-də imzalanan və 35 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilən Helsinki Yekun Aktı ilə qoyuldu. Təşkilat hazırkı formasını isə 1991-ci ildə (Yeni Avropa Naminə Paris Xartiyası), eləcə də 1992-ci il (Helsinki) və 1994-cü il (Budapeşt) konfranslarında aldı. Bu təşkilat daim özünü təsir rıçaqlarına malik olmayan debat klubu kimi göstərmişdir. Nə Balkan böhranına və onun ardınca baş vermiş Balkan müharibəsinə, nə rus-çexen müharibəsinə, nə Gürcüstan böhranına və nə də ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünə qarşı ən cüzi nəticəni belə ortaya qoymaq iqtidarında olmamışdır. Lakin Azərbaycanın bu təşkilat çərçivəsində səylər göstərməsi, ATƏT-in Vyanada keçirilən saysız-hesabsız və nəticəsiz iclaslarında iştirak etməkdə məqsədi Ermənistanın əlində alibi yaranmasının qarşısını almaq və ən azı, konfrans salonlarından Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi haqsızlığı iştirakçıların diqqətinə çatdırmaqdır.

ATƏT-in qarşısında duran vəzifələr çoxşaxəli olmalı idi:

1. "Səbət I": - Aktın əsas özəyində dövlətlərin birgəyaşayışının təmin edilməsi dururdu. Bu, güc tətbiqindən imtina, mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı, insan haqlarına hörmət və öz müqəddəratını təyin etmə məsələləri nizamlanaraq gerçəkləşməlidir. Buraya həmçinin monitorinqlərin keçirilməsi kimi önəyici tədbirlərin görülməsi də aiddir.
2. "Səbət II": - Elm, iqtisadiyyat, ekologiya və s. sahələrdə regionlararası əməkdaşlığa dair tövsiyələr.
3. "Səbət III": - Şərqi-Qərbi informasiya mübadiləsinin yaxşılaşdırılması.

ATƏT-in Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişə ilə bağlı fəaliyyətinə nəzər salaq:

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, eləcə də ATƏT-in müvafiq qərarları əsasında baş verməlidir.

İlk belə bir qərar 1992-ci il martın 24-də ATƏT Nazirlər Şurasının Helsinkidə keçirilmiş konfransında qəbul olundu. Şura Qarabağ münaqişəsinin həllinə aparmalı olan daimi konfrans təsis etdi. Bu, heç bir nəticə vermədi. Cəmi bir il sonra erməni təcavüzkarları artıq Azərbaycanın 20 faiz ərazisini işğal etmişdilər.

1993-cü ildə BMT erməni işğalçılarına qarşı dörd (822, 853, 874 və 884 sayılı) qətnamə qəbul etdi. Həmin sənədlərdə Azərbaycanın Qarabağ üzərində qeyri-məhdud suverenliyi təsdiqlənirdi. Qətnamələrdə yeni əraziləri işğal etmək məqsədi ilə güc tətbiqi birmənalı şəkildə qadağan olunurdu. ATƏT də erməni hərbi birləşmələrinin bütün işğal olunmuş ərazilərdən tam şəkildə çıxarılmasının və sayı bir milyonu ötmüş məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtmasını tələb edirdi.

ATƏT-in Budapeşt zirvə toplantısı (1994-cü il, 5-6 dekabr) bu tələbləri yenidən təsdiqlədi və eyni zamanda, Minsk qrupunun tərəfdaşlığını və həmsədrələrini rəsmiləşdirdi. Lissabon sammitində isə Ermənistan nümayəndə heyəti ATƏT təmsilçilərini soyuq duşa "qonaq etdi": İrəvan azərbaycanlıların öz torpaqlarına geri dönməsi ilə bağlı bütün hüquqlarını rədd etdi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımadığını bəyan etdi.

Eyni hal 1997-ci il iyunun 1-də təkrarlandı. Sədr müavininin münaqişənin həlli ilə bağlı təqdim etdiyi geniş sənədə Azərbaycan prinsip etibarını itirməyi və Ermənistan əməkdaşlıqdan imtina etdi. Strasburq toplantısında (1997-ci il, 11 oktyabr) Ermənistan ATƏT-ə üzv dövlətlərin böyük təzyiği altında güzəştlərə getmə görüntüsü yaratdı və az sonra – 1998-ci ilin əvvəlində yenidən köhnə mövqeyinə qayıtdı. Bu maneələrin əsas səbəbi isə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikasının"

keçmiş "prezidenti" və sonra Ermənistanın baş naziri Robert Koçaryanın prezident Levon Ter-Petrosyanı devirməsində idi. Bununla da növbəti ATƏT görüşlərindəki durğunluq əvvəlcədən proqramlaşdırılmış oldu.

Ter-Petrosyan və Robert Koçaryan arasındakı daxili mübarizə və Dağlıq Qarabağ uğrunda müharibə Ermənistanın ölkədaxili siyasətindəki çaxnaşmalara ayna tutur. Müstəqilliyini elan edəndən bəri bu ölkə fanatik-millətçi terror təşkilatı Daşnaksütyunun və ölkə daxilində zor tətbiqindən çəkinməyən, hakimiyyətə can atan fərqli qruplaşmaların çəkişmə meydanıdır. Ən tipik nümunə kimi 1999-cu il oktyabrın 27-də baş vermiş hadisələri göstərmək olar. Həmin gün ultra-millətçi Daşnaksütyunun (rəsmən qadağan olunsada, fəaliyyətinə göz yumulurdu) təpədən dırnağadək silahlanmış üzvləri parlament binasına daxil oldular. Silahlı basqın nəticəsində baş nazir Vazgen Sarkisyan, parlamentin sədri, bir nazir və beş deputat qətlə yetirildi. Terrorçular təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün 41 nəfəri girov götürdülər... Qanlı terror aktının səbəbi kimi hökumətin yoxsulluqla mübarizədəki yarıtmaz fəaliyyəti göstərilirdi. Lakin həmin yoxsulluğun Azərbaycanla müharibə, ölkədə baş alıb gedən korruptsiya və iqtisadi baxımdan ölkənin özünü təcrid vəziyyətinə gətirməsi nəticəsində yaranması isə, deyərsən, onlara aydın deyildi. 1988-ci ildə "Dağlıq Qarabağın azad olunması komitəsi"ni təsis edən və gələcək fəlakətlərin əsasını qoyan Levon Ter-Petrosyanın taleyi də bu məqamda çox maraqlıdır. Üç il sonra – 1991-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyi hərpa edildikdən sonra Ter-Petrosyan ölkənin ilk prezidenti seçildi. O, Azərbaycana qarşı həyata keçirilən işğalçı müharibənin əsas təşviqatçılardan biridir. Lakin fəlakət nadir hallarda müşayiətsiz gəlir: köhnə terrorçu Robert Koçaryan azərbaycanlıların Qarabağdan qovulmasına nail olduqdan sonra Ermənistanda prezident kürsüsünü ələ keçirdi.

Ter-Petrosyan həyatının ən böyük səhvinə yol verərək, qatı terrorçu Robert Koçaryanı İrəvana gətirdi və 1997-ci il martın 20-də onu baş nazir təyin etdi. Ter-Petrosyan ATƏT-in Strasburq konfransında (1997-ci il, 11 oktyabr) ölkəsinin gələcəyinin ümitsiz və perspektivsiz olacağı təhlükəsini nəzərə alaraq, güzəştlərə getmək istəyərkən Koçaryan tərəddüd etmədən və soyuqqanlıqla öz himayədarını devirdi. Nəticələr isə məlumdur".

1998-ci il noyabrın 7-də Minsk qrupu "status-kvo"nun təsdiqlənməsinə hesablanmış cəfəng təkliflə çıxış etdi. Sözsüz ki, Azərbaycan bu təklifdən imtina etməli idi, Ermənistan isə (aydındır ki, bu təklif bütünlüklə Rusiyanın səyləri nəticəsində hazırlanmışdı) öz razılığını bildirdi. Bakı qətiyyətlə bildirdi ki, yeni təklif Lissabon qərarları ilə tam ziddiyyət təşkil edir, çünki orada ərazi bütövlüyü prinsipi öz əksini tapmır.

Həmin təklif Dağlıq Qarabağla Azərbaycan arasında “Common State”, yəni konfederasiya yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağ istənilən vaxt referendum yolu ilə Azərbaycanın tərkibindən çıxıb bilərdi.

Minsk qrupu və onun həmsədrləri bu kimi fəaliyyətləri ilə özlərini gözdən saldılar. Sözsüz ki, Azərbaycan danışıqların davam etməsinə hər zaman hazırdır. Lakin bu, həmişə Azərbaycanın Qarabağ üzərində tam və qeyri-məhdud suverenliyi təmin olunmağ şərti altında mümkündür.

ERMƏNİSTANIN QARŞIYA QOYDUĞU MƏQSƏD NƏDƏN İBARƏTDİR?

Dağlıq Qarabağın, Laçın dəhlizinin və Azərbaycanın digər ərazilərinin işğalı (ölkə ərazisinin 20 faizə qədər hissəsi) yalnız bir müqəddimədir. Daşnakların və digər millətçi dairələrin (ən əsası, diasporada mövcud olan) arzusu “Böyük Ermənistan” dövlətinin qurulmasıdır. Həmin dövlət bu dairələrin fantaziyalarında artıq mövcuddur, necə ki, bir əsr bundan əvvəl yunanların təxəyyülündə Böyük Yunanıstan, Adolf Hitlerin xəyallarında Böyük Almaniya və Belqradada Böyük Serbiya kabusu dolaşmaqda idi. İoniya adalarından Ankaraya kimi uzanan Hellas kimi “böyük ideya”nı reallaşdırmağa çalışan yunan millətçiləri Osmanlı imperiyasının çökdüyü dövrü fürsət bilərək, 1919-cu ildə Qərbi Anadoluya hücum etdilər, türklərə məxsus hər şeyi məhv edərək, doğrudan da iki il sonra Ankara yaxınlığına gəlib çatdılar. 1921-ci ilin sentyabrında Əskişəhir yaxınlığında məhvedici zərbə yunan ordusunun hücumlarını dayandırdı. Dünyanın ən qəddar təcavüzkar müharibələrindən biri Mustafa Kamal, İsmət İnnönü və şərqdə Ermənistanın hücumlarına cavab verən Kazım Qarabəkirin sayəsində uğursuzluğa düşərək oldu.

Müharibədən sonra rızışdırılan əhali mübadiləsini yunanlar bu günə qədər “deportasiya” kimi səciyələndirirlər, baxmayaraq ki, bu işğalçı müharibə Yunanıstanın baş naziri Eleferios Venitselos (1864-1936) tərəfindən başlanmışdı. Məğlubiyyətdən sonra yunanlar elə bir təbliğat dumanı pərdəsi yarada bildilər ki, onun arxasında bu günə kimi erməni təşkilatları ilə (ASALA və s.) açıq-aşkar əməkdaşlıqdan çəkinmirlər. İrəvan da fəaliyyətini eyni nümunə əsasında qurmuşdur.

Ermənilərin istifadə etdiyi duman pərdəsinin adı “deportasiya” deyil, “1915-ci il soyqırımı” adlanır. Ermənilər həmin hadisələri faktlarla sübuta yetirməkdənsə, ictimai fikri öz tərəflərinə çəkməyi daha üstün hesab edirlər. Sözsüz ki, saxtakarlar bu sahədə dünya ictimaiyyətini tora sala bilmişdir. Aram Andoniyən və keşiş Yohannes Lepsiusun yalanlarının çoxdan ifşa olunması isə onlar üçün heç bir əhəmiyyət daşımır. Azərbaycan torpaqlarının işğalı və azərbaycanlıların öz vətənlərindən didərgin salınması bu duman pərdəsinin arxasında həyata keçirilir.

“Azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə birbaşa silahlı hücumlara başlayanda, ermənilər silahlarını götürüb öz evlərini, vətənlərini və qədim mədəniyyətlərini müdafiə etdilər. Ermənilər özünü-müdafiə və öz müqəddəratını təyin etmə mücadiləsi göstərdiyi halda, azərbaycanlılar qədim bir xalqı öz vətənidən qovmaq və yad bir əyalət üzərində öz hakimiyyətini saxlamaq uğrunda mübarizə aparırdılar. [...] Neft gəlirləri ölkəyə axmağa başlayan kimi, azərilər döyüş əməliyyatlarına yenidən başlamaq və əsl müharibə aparmaq üçün ən kiçik fürsətdən istifadə edəcəklər. Əgər dünya ictimaiyyəti ermənilərin maraqlarını qorumazsa və təhlükə altında olan erməni milli azlığını himayə etməzsə, o zaman 1915-ci ildəki kimi soyqırım təhlükəsi yaranacaqdır”¹¹. Sınaqdan çıxmış köhnə duman pərdəsi taktikasına daha bir nümunə...

2000-ci ilin martında Qarabağın “prezidenti” Arkadi Qukasyana qarşı törədilmiş sui-qəsd cəhdi ermənilərin daxilindəki kiçik müharibəyə bir misaldır. Bu kimi hallar həm İrəvanda, həm də diasporada ölkə rəhbərlərini kimlərin himayə etdiyi barədə suallar yaradır. Sui-qəsdin səbəbi Qukasyanla onun “müdafiə naziri” azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayət əməllərinin əsas təqsirkarlarından biri Samuel Babayan arasında çəkişmələr göstərilirdi. “Daxili terror xronikası”nın müəlliflərinin çıxardığı nəticə isə oxucunu lap məəttəl qoyur: sülh yalnız o zaman bərqərar olacaq ki, Bakıdakı “diktator və qoca rejim” çöksün. Beynəlxalq ictimaiyyətin vəzifəsi isə bu prosesə yardım göstərməkdir. Daha doğrusu, Ermənistanla Azərbaycan neftinə çıxış əldə etməkdə yardım göstərilməlidir. *Çünki “belə bir siyasət müqafatlandırma (!), yəni regionun neft ehtiyatlarından əldə edilmiş gəlirlərin bölünməsi əsasında baş verməlidir. Elə bir formada ki, “Böyük oyun” (Great Game) səmərəli şəkildə “Böyük mənfəətə” (Great Gain) çevrilə bilsin”¹².*

Dünya ictimaiyyəti üçün bəşər tarixinin keçmişini vərəqləməyi məsləhət bilirdik. O zaman görmək olar ki, ermənilər hələ 1918-ci ildə bolşeviklərin köməyi ilə Bakını işğal etmiş və yerli əhaliyə qarşı amansız qırğınlar törətmişlər. Məqsəd isə Bakını və onunla birlikdə Azərbaycanın neft sərvətlərini ələ keçirmək olmuşdur. Bu niyyət baş tutarsa, hansısa bir “tarixçi” tezliklə sübut edəcəkdə ki, Nuh peyğəmbər Ağrı dağında sahilə çıxdıqdan sonra ona Bakı nefti sürtülərək xeyir-dua verilmişdir və buna görə də ...

Bu cür və buna bənzər səfəhliklərin müharibə, deportasiya və soyqırımlara aparıb çıxarması dünya tarixinin ən faciəvi səhifələri sırasındadır. Qarabağ tarixi bu baxımdan ən bariz nümunə sayıla bilər.

DÜNYA TEATR SƏHNƏSİNDƏ EPİLOQ, YOX, ƏSLİNDƏ, NÖVBƏTİ İNTERMEDİA*

Münaqişə tərəfləri olan Azərbaycan və Ermənistanın prezidentləri Heydər Əliyev və Robert Koçaryan arasında müxtəlif formatlarda görüşlər keçirilmişdir. Əslində, tərəflər arasında anlaşma ilə bağlı heç bir problem yox idi, çünki hər iki prezident rus dilini mükəmməl bildirdi.

Buna baxmayaraq, onların arasında dünyalar qədər fərq vardır.

Prezidentlərin belə xarakterik görüşlərindən biri 2001-ci il aprelin 4-də Ki Uestdə (Florida, ABŞ) keçirildi. Heydər Əliyev əhatəli və tamamilə faktlara söykənən çıxışında sülh danışıqları prosesinin gedişi barədə məlumat verdi və ATƏT-in Lissabon zirvə toplantısını xatırladaraq, həmin görüşdə bütün iştirakçı ölkələrin praktik nəticələr əldə etdiyini bildirdi. Lakin həmin vaxt Ermənistan təkliflərə qarşı sətərləndirilmiş şəkildə etiraz etdi. Baxmayaraq ki, Heydər Əliyev Cenevrə, Moskva, İstanbul, Paris, Minsk, Davos, Yalta və hər iki ölkənin sərhədində Koçaryanla keçirilmiş görüşlərdə münaqişənin ədalətli həllinə cəhdlər göstərmişdi. Ermənilər qeyri-konstruktiv və dəyişməz xətt nümayiş etdirməklə öz mövqelərini güclənmiş hesab edirlər. Çünki həmin inadkar mövqe sayəsində Azərbaycanın 20 faiz ərazisi üzərində erməni nəzarəti davam edir. Qəsb edilmiş torpaqlar eyni zamanda girov rolunu oynayır.

Heydər Əliyev öz məzmunlu və faktlarla zəngin çıxışında deyirdi:

“Yüz minlərlə məcburi köçkün hələ də qadın düşərgələrində yaşayırlar. Ermənistan və Azərbaycan arasında sülhün əldə olunması Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyə güclü və davamlı təsir göstərəcəkdir. Biz böyük ümidlərlə Ki Uestə gəlmişik. Hesab edirik ki, Minsk qrupunun həmsədrləri Rusiya, ABŞ və Fransa aktiv fəaliyyət göstərəcək və Ermənistan konstruktiv mövqe tutacaqdır”.

Koçaryanın cavabı isə çox qısa oldu:

“Mən Floridaya uzaq səfəri ona görə etməmişəm ki, təbliğat kampaniyasına qulaq asam və ya həmsədrlərə təsir göstərəm. Xeyr, mən gəlmişəm ki, konstruktiv şəkildə yeni həll yollarını arayaq. Və bu da mənim bəyanatımın sonudur. Təşəkkürümü bildirirəm”.

Bu adamın mühakiməsinə görə, “həll” Azərbaycanın beşdəbir hissəsinin ondan qoparılması, yəni işğalçı müharibənin zəbt olunmuş torpaqlarla bərabər qanuniləşdirilməsindən ibarətdir.

Həmin görüşdən sonra təşkil edilmiş mətbuat konfransı əsl uğursuzluğunu bürüzə verdi. ABŞ-ın xarici işlər naziri Kolin Pauell mövqeləri yaxınlaşdırmağa çalışaraq, indiyədək ölkə rəhbərləri səviyyəsində ən azı 15 görüş keçirildiyini xatırlatdı və obyektiv vasitəçilik etməyə söy göstərdi. Mətbuat konfransının davamında isə jurnalistlərin sualları aktual bir məsələyə - ABŞ kəşfiyyat təyyarəsinin Çinə məcburi

* Intermedia (latın dilindəki intermedius – ortada, arada yerləşən sözündəndir) – dram tamaşasının iki pərdəsi arasında oynanılan kiçik komik əsər.

enməsinə yönəldi. Əsas mövzu olan Qarabağ tamamilə yaddan çıxdı. Həmin mətbuat konfransını məharətlə hazırlanmış ssenari də adlandımaq olar.

Həqiqətən də, Kolin Pauell özündən əvvəlki və sonra hakimiyyətə gələcək həmkarları kimi, erməni diasporunun və onun strukturlarının gücü-qüdrəti ilə ehtiyatlı davranmalı oldu. Çünki Amerika erməniləri təkcə nəhəng maliyyə imperiyasına malik deyil, eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələrinə həlledici təsir göstərə bilirlər. Onların birbaşa dəstəyi olmadan prezidentliyə namizədlər uğurlu kampaniya təşkil edə bilmirlər, onların təzyiqlərinin gücü isə daha böyükdür.

Bir sıra dairələrdə nüfuza malik dr. Brenda Şafferin⁶ bir milyon qaçqın və məcburi köçkünü verdiyi sadə məsləhət də bu kontekstdə “başadüşüləndir”: “Azərbaycanlı köçkünlərə tövsiyə edirəm ki, günahkarı özləri olduğu qurban rolu statusuna girməsinlər”⁶.

Bu səpkili fikirlərin davamı olaraq, alman Otto Luxterhand İrəvan Amerika Universitetində “Qarabağ Respublikası və Avropa: sonu görünməyən ümitsizliklər?” mövzusunda məruzəsində azərbaycanlı əhalinin zorla və vəhşicəsinə öz tarixi yurd-yuvalarından qovulması barədə bir kəlmə də bəhs etmir.

Hər halda, Luxterhandın məruzəsində “soyqırım” ifadəsinə rast gəlinir. Lakin bu anlayış Xocalı barədə işlədilmir, tamamilə başqa bir istiqamətdə deyilir: “Region (Qarabağ) onilliklər boyu Bakı tərəfindən əsarətdə saxlanılırdı və 1988-ci ildən sonra orada hətta soyqırımabənzər hallar da baş verdi. Dağlıq Qarabağ ermənilərindən Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalmaq heç cür tələb edilə bilməz”⁷.

Görəsən, Luxterhandın Xocalını və bir milyon azərbaycanlı məcburi köçkünün acı taleyini xatırlatmağa İrəvan Amerika Universitetində hökm sürən idraki mühitdən dolayımı cürəti çatmadı?

Alman alimin Laçın dahlizi ilə bağlı mövqeyi də kifayət qədər qəribədir. Luxterhand Qarabağ kimi sırf Azərbaycan ərazisi olan Laçın barədə deyir: “Beləliklə də, bu gün münaqişənin həll forumu olan ATƏT-ə əsl alternativ olan qurum yoxdur”. Bir qədər problem dairəsinə aid olan bəndlər sadalandıqdan sonra, məsələnin əsas qayəsi gəlir: ATƏT-də əsas fikir ayrılıqlarından biri də “Laçın dahlizinin Arsax Respublikasının dövlət ərazisinə daxil edilməsi və ya beynəlxalq nəzarətə verilməsidir” və s. və ia.

Hansı əsaslarla və hansı hüquqlarla Laçının ermənilərə məxsusluğu barədə iddialar səsləndirmək olar? Burada, sadəcə, vəhşi zorakılığı bu cür çıxışlarla ört-basdır etmək taktikasından söhbət gədir.

Luxterhand hərbi münaqişənin əsas səbəblərini xatırlatmağı da unutmur. Azərbaycanda gəlirli neft yataqları aşkarlandıqdan bəri ermənilərin bu ölkəyə axınını, əvvəlcə əhalinin əksəriyyətinə çevrilmək məqsədini, 1919-cu ildəki işğalları və ardınca fasiləsiz ayrı-seçkiliyi özünəməxsus tərzdə izah edir.

⁶ Məruzənin tam mətni ilə burada tanış olmaq mümkündür: <http://deutsch-armenische-gesellschaft.de/dag/vort.htm>

“Çoxları Yeni İpək Yolunun yaradılmasını arzulayır və Transqafqazı Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizi və Fars körfəzini Baltikyanı ölkələrlə ən qısa məsafədə birləşdirən yolun böyük kəşimə nöqtəsi hesab edirlər. Üç Qafqaz ölkəsi bu çarxın ən mühüm hissəsində yerləşir və gələcəkdə onlar həm ticarət, həm də nəqliyyat siyasəti baxımından vacib açar rolunu oynayacaqlar. Bəs, bu ecazkar mənzərəni pozan nədir? Dağlıq Qarabağ və ermənilər – bundan sonra Avropada ruh düşkünlüyü yaranır... Dağlıq Qarabağda və onun ətrafındakı vəziyyət bir nömrəli maneə amili, Bosforla Tyanşan, Kalininqradda Küveyt arasındakı super tranzit xətlərinin virtual kəşimə nöqtəsində nəhəng və keçilməz bir qaya sayılır”.

Bunula da aydın olur ki, erməni ekspansionizmi Azərbaycanın 20 faiz ərazisini işğal etməklə gülləni öz ayağına vurub və özünü gələcəkdə böyük iqtisadi layihələrdən təcrid edibdir.

Çünki artıq Gürcüstanla Azərbaycan arasında bağlanmış yüksək səviyyəli anlaşmalar mövcuddur. Nəhəng neft kəməri layihəsi gələcəkdə Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan neftini Ermənistandan yan keçməklə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan limanına və oradan da dünya bazarlarına çıxaracaqdır.

Ermənistanın gəncləri, xüsusilə də ali təhsil görmüş təbəqə İrəvanın yürütdüyü siyasəti qəbul etmədiyi və ölkədən baş götürüb qaçdığı bir vaxtda, Azərbaycan tədricən hərbi uğursuzluqlardan sonra özünü gəlməkdədir. Gələcək yeni şərtlər altında yaxınlaşmaqdadır.

Ehtimal ki, ev sahibini qəzəbləndirməmək və öz vəziyyətini xilas etmək üçün Luxterhand erməni təcavüzünü de-fakto qəbul etməsini çox ehtiyatlı cümlələrlə ifadə etmişdir: *“Burada mövcud yeganə bir həll yolu var: zaman, yəni vaxt baxımından Arsax erməniləri Bakıdan əldə etdikləri müstəqilliklərini bütün mahiyyəti ilə qorumaq üçün qətiyyət göstərməlidirlər”.*

Yeni diskussiyalar üçün maraqlı ipucudur, elə deyilmi?

Müəllif “zaman amilini” ona görə işlədir ki, İrəvan kimi o da hər şeyin unudulacağına böyük ümidlər bəsləyir. Bu qəbildən olan “strateq və peyğəmbərlərin” bəxtindən dünyada Kəşmir, atom bombası təhdidləri, Fələstin, Sudan, Əfqanıstan, İran, İraq, beynəlxalq terrorizm, narkotik vasitələr və s. kimi problemlər mövcuddur. Belə problemlərin fonunda gələcəkdə Qarabağ barədə danışmaq kimin yadına düşəcəkdir.

Bu ümidlər heç vaxt çin olmayacaqdır.

Otto fon Habsburq Almaniyanın reyxskansleri, knyaz Otto fon Bismarkın bir cümləsinə parodik şəkildə belə cavab vermişdi: *“Süngü ilə hər şey etmək olar, tək üstündə oturmaysan...”.*

P.S.: Ermənistan Respublikasının Qərbi Azərbaycanda törətdiyi cinayətləri, Dağlıq Qarabağın və ona bitişik yeddi rayonun işğalını ört-basdır etmək üçün dünya ictimaiyyətinə qarşı dezinformasiya üsullarından geniş istifadə edilir. Bunun üçün yetərinə maliyyə vəsaiti vardır. Maliyyə vəsaitinin köməyi ilə hazırlanan reportajlar, xüsusilə də 1915-ci ildə “öldürülmüş 1,5 milyon erməni” barədə əsassız iddiaların daim təkrarlanması ictimai fikri yalnız istiqamətə yönəldir və Qarabağla Qərbi Azərbaycanın digər ərazilərinin işğalından (bu iddiaları istənilən vaxt faktlarla yoxlamaq mümkündür) yayındırır.

Bu kampaniya mübahisəli sənədlərdən dayaq nöqtəsi kimi yararlanır. Venesiya laqunasında kiçik San Latsaro adası yerləşir. Həmin adada erməni mehitaristlərinin (Roma Papasına tabe olan erməni katolikləri) monastr kompleksi yerləşir. Mehitarist təriqəti yarandığı gündən, başda qurucusu Sivaslı Mehitar olmaqla, Osmanlı dövlətində güclü təqiblərə məruz qalmışdır... Bu təqiblər sultan-xəlifə tərəfindən (onun üçün hansısa erməninin qriqorian, katolik və ya protestant təriqətinə mənsub olmasının nə fərqi vardı ki?) deyil, erməni ortodoks, yəni qriqorian kilsəsi tərəfindən həyata keçirilirdi və mehitaristlər əvvəlcə Peloponnes yarımadasına, oradan isə Venesiyaya pənah apardılar. Daşnakların və digər erməni terrorist ünsürlərinin cinayət əməllərinə qol qoymayan katolik ermənilər Türkiyədə sərbəst yaşamağa davam etdilər.

Bəs bu gün? Çox güman ki, erməni fanatları mehitaristləri də təhdidlər altında öz təsir dairələrinə sala bilməzlər (ya da satın almışlar?). Başqa cür mümkün ola bilməzdi ki, Venesiya yaxınlığındakı monastrın rahibləri erməni yalanlarını təbliğ edən təhriki ədəbiyyatı turist və zəvvarlara sırımaqla məşğul olsunlar.

*Bu fəsil görkəmli tarixçi Yoaxim Hoffmannın xatirəsinə həsr olunur.
Y.Hoffmann Stalin erası və İkinci Dünya müharibəsi zamanı
„Şərq xalqları“nın könüllü birləşmələri barədə araşdırmalar aparmış və
bunun nəticələrini ictimaiyyətin mühakiməsinə vermişdir. Vəfatından cəmi
bir neçə həftə əvvəl – 2002-ci ilin yanvar ayında görkəmli alimlə görüşmək
mümkün oldu və ağır xəstə olmasına baxmayaraq Y.Hoffmann
araşdırmalarında mənə yaxından kömək göstərdi, fotoarxivi ilə yanaşı,
digər arxiv sənədlərini də sərəncamıma verdi. Onun əziz xatirəsi daim yaşayacaqdır...*

“ASLAN”, “DÖNMƏZ” VƏ “İGİD”

İkinci Dünya müharibəsi zamanı adlarına layiq cəsurluq göstərən “Aslan”, “Dönməz” və “İgid” adlı azərbaycanlı batalyonları nifrət etdikləri sovet-rus imperiyasına qarşı vuruşurdular. Hitler Almaniya ilə Stalinin sovet-rus imperiyası arasında müharibə zamanı mövcud olmuş münasibətləri, həyat şəraitini və hadisələrin bütün gedişatını (xüsusilə də Qafqaz xalqlarının taleyi ilə bağlı məsələləri) başa düşmək üçün bir neçə ilkin qeydləri oxucunun diqqətinə çatdırmaq lazımdır.

Hitler 1939-cu il sentyabrın 1-də Polşaya qarşı “ildırımsürətli müharibə”yə başlayandan iki gün sonra İngiltərə və Fransa ona müharibə elan etdilər. Cəmi iki həftə sonra Stalin Qırmızı Ordunu Polşaya yeridəndə isə Qərbi dövlətləri buna qətiyyətlə reaksiya vermədilər. Həmin vaxt Polşaya və ölkənin elitasına qarşı həyata keçirilmiş sovet terroru öz dəsti-xəttinə görə Hitlerin törətdiyi cinayətlərlə oxşarlıq təşkil edirdi. Təkcə Katında polyak zabitlərinin kütləvi güllələnməsini xatırlatmaq kifayətdir. Həmin hadisəyə nə London, nə də Paris etiraz etdi. Əksinə, sovet tiranının iltifatını qazanmaq uğrunda Hitler və Qərbi ölkələri arasında əsl yarışma başlandı.

Öncə bu sahədə “Üçüncü Reyx” uğur qazandı (ən azı Hitler belə güman edirdi). Bu uğurun təzahürü kimi bədnam Hitler-Stalin paktını* göstərmək olar. Həmin paktı Stalinin iştirakı ilə 1939-cu il avqustun 23-də Vyacheslav Molotov və Yoaxim fon Ribbentrop imzaladılar və o, dünya tarixinin ən rüsvayçı sazişlərindən biri sayılmalıdır. Milyonlarla insanın taleyi sovetlərin ixtiyarına verildi, Hitleri aldatmağa nail olan Stalin isə Berlinin bütün hərbi qüvvəsini qərbi cəbhəsinə cəmləşdirib müharibədə əldən düşdükdən sonra, qəfil zərbə ilə Almaniyanı diz çökdürmək üçün münasib fürsətin yetişməyini gözləməyə başladı. Yoaxim Hoffmann “Stalinin 1941-1945-ci illərdə məhvedici müharibəsi” adlı kitabında yazır:

* Molotov-Ribbentrop paktı kimi məşhurdur.

“1940-cı ilin payızında müharibədə vəziyyət Almaniyaya və onun müttəfiqi İtaliya üçün getdikcə mürəkkəbləşən bir vaxtda Stalin noyabrın 12-13-də yeni tələblərini Molotov vasitəsilə Berlina çatdırdı. Həmin tələblərdə göstərilirdi ki, sovetlərin “maraq dairəsi” Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, Yuqoslaviya və Yunanıstan, yəni bütün Cənub-Şərqi Avropaya və şimalda isə Finlandiyaya qədər (həmin ilin mart ayında Finlandiya ilə təntənəli sülh müqaviləsi bağlanmışdı) genişləndirilməlidir. Həmçinin “İsveç məsələsi” də gündəmə gətirildi. Başqa sözlə desək, Sovet İttifaqı bütün Şərqi Avropada və Baltik dənizi hövzəsində hegemonluq mövqeyinə iddia edir, bundan başqa, Qara dənizin mühüm boğazlarında hərbi bazaların yaradılmasını və Baltik dənizinin boğaz və keçidlərindən (Böyük Belt, Kiçik Belt, Sund, Kattegat, Skaqerak) istifadə etmək məsələsini qaldırırdı. Beləliklə də, mövcudluğu uğrunda savaşıyan Reyx şimal və cənubdan mühasirəyə alınmış olurdu”.

Müharibə şəraitində irəli sürülmüş bu iddialar o qədər təhlükəli idi ki, Almaniyanın praktik olaraq iki çıxış yolu qalırdı: təslim olmaq, ya da mübarizə aparmaq.

1941-ci il iyunun 22-də alman qoşunları Sovet İttifaqına hücum etdi. Hitler hesab edirdi ki, səkkiz həftə ərzində sovetlərin öhdəsindən gələ biləcəkdir. Əgər slavyanlara “aşağı kateqoriyalı insan” kimi yuxarıdan baxan nasional-sosialistlərin təkəbbür və cahilliyi Stalinin zülmündən qurtulmağa ümid bəsləyən insanların arzularını puça çıxarmasaydı, bəlkə də, bu vaxt plan özünü doğruldardı.

Nasional-sosialist hakimiyyətin məqsədi “german” xalqlarının “yaşayış məkanını” Almaniyanın şərqinə doğru genişləndirmək və həmin əraziləri gələcəkdə almanlar, hollandiyalılar, norveçlilər, bir sözlə, german xalqları ilə məskunlaşdırmaqdan ibarət idi. Slavyanlar isə bu zaman öz işçi qüvvəsi və təbii sərvətlərini yeni ağaların sərəncamına verməli qullar olmalı idilər.

HİTLERİN VERMAXTDAKI RƏQİBLƏRİ İSTƏKLƏRİNƏ NAIL OLURLAR

Hitlerin yetirmələrindən fərqli olaraq, Vermaxtın* rəhbərliyi içərisində yetərinə ali və hərbi təhsilə malik, bir çoxu zadəgan ailəsindən çıxmış zabitlər var idi. Onlar çox gözəl bilirdilər ki, Stalinə qarşı müharibə yalnız sovet istibdadından zülm çəkən rusları və digər xalqları öz tələflərinə çəkəndən sonra qələbə ilə başa çata bilər. Onların fikrinə görə, sovetlərdən təmizlənmiş ərazilərdə sovetlər olmayan rus dövləti qurulmalı, sovetlərin əsarət altında saxladığı digər xalqlara azadlıq verilməli və onların müsbət rəyi qazanılmalı idi.

* Vermaxt (Wehrmacht = müdafiə qüvvələri) – 1935-1946-cı illərdə Almaniya ordusuna məcmu halında verilən ümumi ad. Üç tərkib hissədən – quru qoşunları, hərbi dəniz donanması və hava qüvvələrindən ibarət idi.

Alman zabidləri tərəfindən hazırlanmış bu ideyanın nə qədər uğur vəd etdiyini təkcə bir faktdan görmək olar ki, hələ müharibənin yenidən başladığı 1941-ci ildə Qızıl Ordunun 3,8 milyon zabit və əsgəri almanlara əsir düşdü, onların bir çoxu nifrət etdikləri sovetlərə qarşı mübarizə aparmağa başladılar. Bütün müharibə ərzində bu rəqəm 5,2 milyon nəfərə çatdı və ən ağır cəza alacaqları təhlükəsinə baxmayaraq, əks-tərəfə keçən bu şəxslərin arasında əsgər, zabit, generallarla yanaşı, hətta siyasi komissarlar da var idi. Yüz minlərlə insan Vermaxt tərəfindən kommunist rejiminə qarşı döyüşlərdə iştirak etdi. Onlar öz xalqlarını Stalin terrorundan, məcburi kollektivləşdirmədən, kütləvi deportasiyalardan, əmlakın müsadirə olunmasından, eləcə də beyinlərə yeridilən marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə xilas etmək istəyirdilər və bunun üçün mübarizəyə qoşulmuşdular. Onların yolunu kəsən isə öz metodlarına görə Stalin rejimindən heç də fərqlənməyən Berlindəki hakimiyyətin təkəbbürü (və eyni zamanda ağılsızlığı) idi.

Belarusun işğalından sonra nasional-sosialistlərin yerli əhali ilə həqarətli və pis rəftarı məlum olanda rəhbər zabidlərdən biri, general fon Bitterfeld bunu “son dərəcə təhlükəli ağılsızlıq” adlandırdı. Fon Bitterfeld Şərq xalqlarının rəğbətini qazanmaq üçün əlindən gələni əsirgəməyən zabidlərdən biri idi.

Ehtimal etmək olar ki, Hitlerin məhz Şərqdəki metod və planları onun ətrafındakıların “fürerə” qarşı müqavimət göstərməsində həlledici rol oynamışdır. Bu hərəkət 1944-cü il iyulun 20-də Hitlərə qarşı sui-qəsdlə zirvə nöqtəsinə çatdı. Sui-qəsd planında aparıcı sima Vermaxtın baş qərargahında çalışan mayor Klaus qraf Şenk fon Ştauffenberq (1907-1944) oldu. O, sui-qəsd uğursuzluğa düçar olandan az sonra digər yoldaşları ilə birlikdə edam edildi. Sui-qəsdçilər qrupunun üzvləri arasında Kəşfiyyat Xidmətinin rəhbəri, məşhur admiral Vilhelm Kanaris, eləcə də general Fridrix Olbrix var idi.

Hitler kimi cəllada qarşı fəaliyyət göstərən bu cəsur şəxslər elə həmin cəlladın qurbanına çevrildilər. Həmin zabitlər qrupu Qafqaz xalqlarına azadlıq və müstəqillik vermək ideyasının müəllifləri idi.

Müharibə vaxtı Stalin rejiminə qarşı vuruşmuş azərbaycanlılara “faşist”, “nasist”, yaxud da “xəyanətkar” kimi böhtanlar atmaq yolverilməzdir və rədd edilməlidir. Onlar vətənpərvər idilər və qraf Ştauffenberq kimi, Hitler üçün deyil, azadlıq uğrunda mübarizə aparırdılar.

QAFQAZ XALQLARI ÜÇÜN FÜRSƏT

Alman Vermaxtı İkinci Dünya müharibəsində Sovet İttifaqı ərazisində müharibə apararkən ruslarla müqayisədə Qafqaz xalqları ilə münasibətin fərqli qurulması Hitlerin müharibə məqsədləri ilə izah edilə bilər. Hitlerin xəyalından keçirdi ki, Qərbi Rusiya tamamilə germanlaşdırılsın, bu zaman onun planları “yalnız” Krım-Don xəttinə qədər gedib çıxırdı. Ona görə də Qafqazın sonrakı taleyində onun marağı az idi və ya heç yox idi.

Bu isə Ştauffenberg və onun ətrafındakılar üçün ələdüşməz fürsət yaradırdı. Həmin zabitlər Qafqazın mülki əhalisinə qarşı hücumların qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Qafqazda, əsasən, dağ şəraitində döyüşmək təcrübəsi olan avstriyalılar (“dağ atıcıları”, onlar Kretadan tutmuş Norveçə kimi bütün dağlıq ərazilərdə özlərini rəşadətli əsgərlər kimi göstərmişdilər) vuruşduğundan, yerli əhaliyə qarşı münasibət də mülayim idi.

Ştauffenberg və həmfikirələrinin məqsədi azərbaycanlılara və digər Qafqaz xalqlarına öz müstəqilliklərini geri qaytarmaq idi.

Ştauffenbergin qərargahı tərəfindən hazırlanmış 1942-ci il 2 iyun tarixli “Türküstan və Qafqaz əsgərləri ilə rəftar qaydaları” adlı dəyərli sənəd vardır. Doqquz hissədən ibarət olan və ən xırda məqamları da nəzərə alan sənəddə Vermaxt orqanlarının qafqazlı dostlarla necə rəftar etməli olması öz əksini tapmışdır. Həmin sənəddən nümunə olaraq bir neçə cümləyə nəzər salaq:

“Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti yüksək pillədə dayanır. Həmin mədəniyyət əsas etibarilə dinlə sıx bağlıdır. Türküstanlılar, gürcülər və azərbaycanlıların din və adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmalıdır, türk legionerlərin dini ehtiyacları imkan daxilində təmin olunmalıdır. Türk legionlarındakı alman heyəti daim yoldaş və yardımçı olmalıdır. Heç zaman təkəbbürlü və qaba rəftara yol verilməməlidir!”

Bu sənədin hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş general-mayor Helmut Ştieff və polkovnik-leytenant Bernard Klamrot yaxın silahdaşları Ştauffenberg kimi, 1944-cü il iyulun 20-də edam edildilər.

Təbii ki, sovetlər və post-kommunistlər alman Vermaxtı tərkibində Sovet İttifaqına qarşı vuruşmuş bütün legionerləri vətən xaini, cinayətkar və “nasist” kimi damğalamağı sevirdilər və indi də sevməkdədirlər. Faktların dili isə başqa şeylər deyir. SSRİ-nin sovetlər tərəfindən istismar edilən xalqlarını Stalin tiraniyasına qarşı mübarizəyə ruhlandırmaq cəhdlərinin

müəllifi bütünlüklə Hitlerə müxalif qüvvələr olmuşdur. Onların əksəriyyəti məlum 20 iyul hadisələrindən sonra cəllad Roland Frayslerin qurbanına çevrildi. Qraf Ştauffenbergin ətrafındakı bu şəxslərin əsas məqsədi Sovet İttifaqının istismar olunan xalqlarına azadlıq bəxş etmək idi!

DÖNMƏZ, İGİD ASLANLAR

Birinci dünya müharibəsindən sonra müstəqillik əldə edən və beynəlxalq aləmdə tanınan Azərbaycanın sovetləşdirilməsi azərbaycanlılar üçün xüsusilə ağır keçdi. Müstəqillik dövrü çox qısa sürdü. 1920-ci ilin aprel ayından etibarən kommunistlər Azərbaycan ərazisində tüğyan etməyə başladılar, xalq ölkənin müxtəlif yerlərində istilaçılara qarşı ən azı 54 dəfə üsyan qaldırsa da, heç bir nəticə hasil olmadı.

Azərbaycanda sovetləşdirmə prosesi və “şəxsi əmlak” məfhumunun aradan qaldırılması ağır şərtlər altında həyata keçirildi, çünki ölkə əsas gəlir mənbəyi olan neft yataqlarını itirdi. Aparıcı bolşevik rəhbərlərindən biri bu məsələni kinayəli şəkildə belə şərh etmişdi: “Azərbaycan Rusiyaya neft verəcək, Rusiya isə azərbaycanlılara kommunizm gətirəcək”.

Belə bir şəraitdə qraf Ştauffenbergin ideyaları azərbaycanlılar arasında xüsusilə geniş yayılırdı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, əfsanəvi milli qəhrəman və Müsavat Partiyasının həmtəsisçilərindən biri Məmməd Əmin Rəsulzadə (onun “nasist” olması və ya onlarla əlbir işləməsi barədə bütün böhtanlar əsassızdır) də vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bildi. O, Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğalından sonra Avropaya mühacirət edə bildi və yorulmadan Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə apardı. Rəsulzadə 1928-ci ildə Varşavada Qafqazın qeyri-rus xalqlarının mühacirətdə yaşayan nümayəndələrindən ibarət “Prometey Liqası” təsis etdi. Maraqlı və tipik cəhətdir ki, ermənilər bu liqaya üzv olmadılar. Liqa yorulmaz publisistik fəaliyyət göstərir, müstəqil milli dövlətlərin yenidən yaradılması istiqamətində işləyir, həmçinin Qafqaz xalqlarının konfederasiyasının yaradılmasını mümkün hesab edirdi. 1934-cü ildə irəliyə doğru böyük bir addım atmaq mümkün oldu və Brüsseldə keçirilən Prometey konfransı bu mövzuda qərarlar qəbul etdi, həmçinin ermənilər də liqaya üzvlüyə dəvət olundular. Bunun heç bir nəticəsi olmadı, çünki mühacir ermənilər Qafqaz İttifaqından çox, Moskvanın mərhəmətinə bel bağlayırdılar.

Stalin və Hitler arasında müharibə başlayanda Rəsulzadə Buxarestdə yaşayırdı. 1942-ci ilin yazında səfir Fridrix Verner qraf fon Şulenburq Qafqaz xalqlarının nümayəndələrini

Berlinə konfransa dəvət etdi. Konfrans çərçivəsində azərbaycanlılar xüsusi özünəinam nümayiş etdirirdilər. Məmməd Əminlə yanaşı, Türkiyədə yaşayan üç görkəmli azərbaycanlı mühacir – dr. Mir Yaqub, Mustafa Vəkil və dr. Xosrov Sultanov məsləhətləşmələrdə yaxından iştirak edirdilər. Onlar hamısı Müsavat Partiyasının üzvləri idilər. Onların qəlbində 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən xalqın iradəsinə zidd olaraq ləğv edilən Azərbaycan Respublikasının müstəqillik günləri barədə xatirələr yaşamaqdaydı. Bununla yanaşı, onlar vətənlərinin neft sərvətlərinin dəyərini də gözəl bilirdilər. Azərbaycanlı mühacirlər müstəqillik fəaliyyətlərinin qeyd-şərtsiz tanınmasını tələb edirdilər. Reyxin Xarici İşlər Nazirliyinin nə qədər yarıtmaz işlədiyini bir faktdan görmək olar ki, bu tələb yalnız 1945-ci il martın 17-də (!) qurum tərəfindən tanındı. Həmin vaxt Qızıl Ordu artıq sürətlə Berlinə yaxınlaşmaqda idi və cəmi bir neçə həftədən sonra Hitler intihar etdi...

Rəsulzadə sürətlə hərəkətə keçdi. 1942-ci il Berlin konfransı çərçivəsində gördü ki, Berlin nə qədər ləng və səriştəsiz işləyir. O, Reyxin paytaxtını tərk etdi, Rumniyaya geri döndü və almanlarla sıx əməkdaşlığa son qoydu.

Onun davamçıları başqa qəbildən olsalar da, vətənpərvər idilər. Onların sırasında siyasi cəhətdən ən fəal olanlar 1919-cu il Versal sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri, Parisdə mühacir həyatı sürən Əlibəyov, sağçı “Qafqaz qrupu”nun üzvü Fuad Əmircan, vaxtilə Qızıl Orduda leytenant olmuş ləzgi Babayev və başqaları idi.

Bu məqamda Qızıl Ordunun keçmiş mayoru Əbdürrəhman (Abo) Əlioğlu Fətəlibəyli-Düdəngin-skinin adı xüsusilə vurğulanmalıdır. O, müvəqqəti olaraq rəhbərlik etdiyi 804-cü Azərbaycan piyada batalyonunun tərkibində Qafqaz uğrunda döyüşlərdə böyük rəşadət göstərmişdi. Mayor Fətəlibəyli 1941-ci ildən milli azadlıq hərəkatında mühüm rol oynamağa başladı.

1942-ci ilin yazında ona verilən göstərişlərə əməl etməyə məcbur olan qraf fon Şulenburg ilə səmərəsiz əməkdaşlığa rəğmən, 1943-cü il noyabrın 6-11-də Berlinin “Kayzerhof” mehmanxanasında almanların nəzarət etdiyi bütün ərəzilərdən gəlmiş azərbaycanlı ziyalı və hərbcilərin qurultayı keçirildi. Qurultayın iştirakçıları müxtəlif təbəqələrə mənsub idilər. Qurultayın işində sovet işğalının ilk illərində Azərbaycanı tərk etmiş köhnə mühacirlərdən tutmuş Vermaxtın ən seçmə hərbi birləşmələrindən sayılan könüllü legionlarının gənc zabitləri də iştirak edirdilər. Qurultay iştirakçıları milli azadlıq hərəkatının vahid proqramını qəbul etməyə müyəssər oldular. Yerusəlim (Qüds) şəhərinin baş müftisi Əl-Hüseyni Hacı Məhəmməd Əminin qurultayda iştirakı xüsusilə diqqətəlayiq hadisə idi. Qurultay azərbay-

canlı mühacir və legionerlərin ali orqanı olan “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi”nin təşəbbüsü ilə çağırılmışdı.

Qurultay iştirakçılarının noyabrın 6-da içdiyi and da onların ən ümdə məqsədinin Azərbaycanın istiqlalı olduğunu bariz şəkildə göstərir: “Milli Birlik Məclisi üzvü sifəti ilə vətənimizin düşməndən xilas və milli istiqlalımızın yenidən bərpası yolunda, millətin şərtsiz hakimiyyətinə qeyri-müvafiq bir məqsəd təqib etməyəcəyimizə və istiqlal prinsiplərindən ayrılmayacağıma söz verir, şəərəfim-namusum üzərinə and içirəm”*.

Qurultay iştirakçıları düzgün seçim edərək, publisistikaya böyük önəm verirdilər. Qurultaydan sonra “Milli Birlik” jurnalı, “Azərbaycan” və “Hücum” qəzetləri geniş fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda, kütləvi şəkildə təbliğat vərəqələri çap olunur və hətta havadan Bakıya da atılırdı. Onların yayılmasını əngəlləməyə çalışan NKVD əməkdaşlarının cidd-cəhdlə söylərinə baxmayaraq, həmin vərəqələr böyük əks-səda doğururdu.

Təsis edilmiş Milli Birlik Məclisi mayor Fətəlibəyli-Düdəngin-skinin rəhbərliyi ilə aşağıdakı şəxslərdən təşkil olunmalı idi: polkovnik Kazım bəy (Qafqaz üzrə müşavir), Əlibəyov (siyasi məsələlər üzrə müşavir), Məmmədov (mətbuat), polkovnik İsrail bəy (hərbi məsələlər), baş molla Daşəev (din).

Milli Birlik Məclisinin tərkibi və Reyx hökumətinin 1945-ci il 17 mart tarixli gecikmiş təsdiqnaməsi göstərir ki, bu şəxslər q a t i y ə n Üçüncü Reyxin xidmətində durmur, öz vətənlərinin azadlığı və dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparırdılar.

1944-cü ilin payızında dörd Qafqaz legion qərargahı birləşərək, Qafqaz Milli Şurasını yaratdı. Həmin şura general-leytenant Andrey Andreyeviç Vlasovun rəhbərlik etdiyi “Rusiya xalqlarının nicat komitəsi”nə qarşı qafqazlıların maraqlarını təmsil edirdi.

Həmin dövrün hadisələrini bugünkü “müdriliklə” müşahidə edənlərdə, bəlkə də, Vlasov və Düdənginski kimi yüksək ziyalılıq səviyyəsinə malik şəxslərin 1945-ci ildə, müharibənin ən uğursuz çağında bu qədər fəal və böyük inamla mübarizə aparması sual doğura bilər.

Lakin Yoaxim Hoffman bu suala heyrətamiz və olduqca sadə bir cavab verir:

* “Azərbaycan” qəzeti, Berlin, 1943, №46 (74).

“Hitlerin ilkin iradəsinə zidd olaraq, 1941-ci ildən kiçik addımlarla başlanan hərbi əməkdaşlıq siyasi cəhətdən alman-sovet müharibəsinin ən müsbət təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir. Sovet İttifaqı xalqlarının nümayəndələrindən təşkil edilmiş könüllü legionları Hitlerin Şərqdə dəhşətli məqsədlərinə qarşı qoyulan yeganə sahə idi. Hitler hələ 1943-cü il iyunun 8-də elan etmişdi ki, heç zaman rus ordusu yaratmaq fikrində deyil.

Qraf fon Ştauffenberqin rəhbərliyi altında nizami könüllü legionlarının yaradılması prosesini dayandırmaq artıq mümkün deyildi, bu iş getdikcə sürətlənməyə başladı. Türküstanlı, şimali qafqazlı, azərbaycanlı, gürcü, erməni və Volqa tatarları kimi qeyri-rus xalqlarından təşkil edilmiş Şərq legionları Türküstan və Qafqazın milli azadlıq ordularına çevrildilər. Eyni zamanda, Krım tatarlarının hərbi birləşmələri, kalmık süvari korpusu, Don, Kuban, Terek və Sibir kazaklarının azadlıq ordusu olaraq kazak süvari korpusu və diviziya gücünə malik Ukrayna azadlıq ordusu yaranmışdı”.

Hitlerin sözləri qraf Ştauffenberq və onun tərəfdarları sayəsində onun özünə qarşı çevrilmişdi.

SS-in* yüksək dairələrində (həmin SS-də rəhbər mövqeləri tutan bəzi “germanlar” illərdən bəri “türklərlə” hansısa əməkdaşlığı qətiyyətlə rədd edirdi) SS Baş İdarəsinin himayədarlığı altında belə bir ideya meydana gəldi ki, Qafqaz Azadlıq Ordusu yaratmaq məqsədi ilə Qafqaz Şurası tərkibində Hərbi Şura təsis edilsin. Beləliklə, çox gec olsa da, 1944-cü ilin avqustunda diviziya gücünə malik Qafqaz hərbi birləşməsi - SS-in “Qafqaz korpusu” yaradıldı. Təbii ki, Fətəlibəyli bu təsisatə öz razılığını verdi, çünki onun üçün vətəninin sovet əsarətindən azad edilməsi hər şeydən önəmli idi. SS ideologiyası Fətəlibəylini əsla maraqlandırmırdı, o, türk idi və SS rəhbərliyinin german fanatizmi ilə qətiyyətlə əlaqəsi ola bilməzdi.

SS nəzdində yaradılmış bu orduda azərbaycanlılar polkovnik İsrəfil bəyin rəhbərliyi altında döyüşürdülər. Azərbaycanlı könüllülər SS rəmləri əvəzinə, Qafqaz xəncəri təsvir olunmuş sarğılardan istifadə edirdilər.

Bütün gecikmiş planlara baxmayaraq, Azərbaycan legionları Vermaxtın tərkib hissəsi olaraq qaldılar.

Yoaxim Hoffmann bu barədə yazır: “Azərbaycan legionları Polşa (Şərq Legionları Komandanlığı) və Ukraynada (162-ci piyada diviziyası) yerləşən inkişaf mərkəzləri ilə birlikdə

* SS (Schutzstaffel = mühafizə dəstələri) – Almaniya Milliyyətçi-Sosialist Fəhlə Partiyasının (NSDAP) yarımhərbi qolu. Adolf Hitlerin şəxsi mühafizəsi üçün yaradılmış qurum partiya daxilində “polis” funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, İkinci Dünya müharibəsində elit hərbi birləşmə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

dörd əsas batalyondan ibarət idi və ümumilikdə 15 gücləndirilmiş səhra batalyonu, eləcə də 21 döyüş, tikinti və təminat birliyinə malik idilər. Sonralar əlavə olaraq, Vermaxtın tərkibində bir neçə başqa azərbaycanlı bölük və birlikləri döyüşürdü. Bunlardan 162-ci piyada diviziyası tərkibindəki 314-cü piyada polkunu göstərmək olar. Vermaxt və silahlı SS sıralarında almanlar tərəfindən vuruşan azərbaycanlıların sayı dəqiq bəlli deyil, lakin onların sayı ən azı 25 000 nəfər, yuxarısı isə 35 000 nəfər arasında olmuşdur. Bəzi qaynaqlarda isə onların 38 588 nəfər olduğu göstərilir.

15 Azərbaycan batalyonundan beşi, yəni 804-cü “Aslan”, 805-ci “Dönməz”, 806-cı “İgid”, 1/73-cü və 1/111-ci batalyonlar Qafqaz cəbhəsində döyüşmüşdür”.

Qafqaz cəbhəsində ümumilikdə 6000 azərbaycanlı könüllü döyüşürdü, saysız-hesabsız fərqlənmə və təltifləri onların “yüksək dərəcədə rəşadət”ini göstərirdi.

804-CÜ “ASLAN” AZƏRBAYCAN PİYADA BATALYONU

Bu batalyonun azərbaycanlı legionerlər arasında xüsusi ad-sanı var idi. Bir çox sınaqlardan çıxmış bu batalyon “yüksək qabiliyyətli rəhbər şəxsiyyət” mayor Fətəlibəyli-Düdənginski-nin komandanlığı altında böyük şücaətlər göstərmişdi. Batalyonun dini nümayəndəsi baş molla Qurbanlı Əliyev, baş həkimi isə Məmmədiyyə Əfəndiyev idi. Bütün bölüklərə azərbaycanlılar başçılıq edirdilər və onların adları arxiv sənədlərində vardır. Sənədlərdə qeyd edildiyi kimi, bölük komandirləri öz əsgərlərini “böyük ilhamla” döyüşə aparır və arxiv aktlarında “*etibarlı*”, “*yüksək döyüş əzmkarlığı*” və ya “*ruh yüksəkliyi və tapşırıqlara hazırlıq*” kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Qafqaz cəbhəsində “aslanlar” Qurmay dərəsi, sonra Preqradnaya yaxınlığında Malaya Laba, ardınca isə Bolşaya Laba uğrunda döyüşləri zəfərlə başa vurdular.

Batalyonun komandiri yüksək qabiliyyətli zabit, əvvəllər tədris müəssisələrində direktor işləmiş ehtiyatda olan mayor dr. Qloger idi. Rus dilində səlis danışan Qloqerin azərbaycanlı əsgərləri arasında böyük hörməti var idi.

1942-ci ilin sentyabrında 4-cü dağ diviziyasının (“Eglzee qrupu”) bir hissəsinə yüksək dağ keçidlərində ağır döyüşlər aparan dağ atıcı batalyonlarının arxa cəbhəsini partizan dəstələrindən təmizləmək əmri verildi. Alman bölükləri və “Qaraçay könüllülər korpusu” kimi yerli milis dəstələrindən başqa, hücumdan cəmi bir neçə gün əvvəl Buqovskaya ərazisinə gəlmiş 804-cü Azərbaycan piyada batalyonu 94-cü dağ artilleriya alayının rəhbərliyi altında sentyabrın 19-dan etibarən döyüşlərə qoşuldu.

Elə həmin gün sovet mayoru və keçmiş komissar Buvenkonun rəhbərlik etdiyi zərbə qrupuna daxil olan azərbaycanlılar Buqovskayadan qərb istiqamətində 1265-ci nöqtədə Qurmay dərəsində qəfil hücum keçərək, sovet ordu hissələrini pərən-pərən saldılar və onun təchizat anbarlarını ələ keçirdilər.

Düşmənin çaşqın vəziyyətə düşdüyü qəfil hücum zamanı Qızıl Ordunun 19 əsgəri və 3 tibb bacısı cəbhə xəttini keçərək azərbaycanlılara əsir düşdülər. Nizami ordu hissələrinə və partizan qruplaşmalarına qarşı mübarizədə azərbaycanlılar düşməyə ağır zərbələr endirir, çoxlu silah, döyüş sursatı və ərzaq qənimət götürürdülər. 4-cü dağ diviziyasının rəhbərliyi döyüş gündəliyində bu fəaliyyəti “böyük uğur” kimi dəyərləndirirdi, çünki *“belə anbarların ələ keçirilməsi bandaların məhv edilməsinin çətin olduğu və meşəlik, dağlıq ərazilərin keçilməzliyi şəraitində, xüsusilə də qışın yaxınlaşması nəzərə alınmaqla, böyük əhəmiyyətə malikdir”*.

Lakin diviziya komandanlığına aydın idi ki, bununla da *“bandalarla mübarizə üçün həyatı əhəmiyyətə malik əsas qüvvələr”* sıradan çıxmışdır və nizami ordu hissələrinin sağ cənabda və eləcə də Bukovskaya istiqamətində gözlənilən hücumu zamanı diviziya *“çətin vəziyyətə”* düşdü. Alman komandanlığı tam əmin oldu ki, *“804-cü türk batalyonu”* özünü *“yüksək səviyyədə”* doğrultmuşdur və onun *“qış aylarında da diviziyanın arxa hissəsində arasıkəsilməz fəaliyyəti”* zəruridir.

1943-cü il fevralın 2-də Starokornunskayadan şərqdə Kuban çayını keçən sovet qoşunu azərbaycanlıların əks-zərbəsi ilə dayandırıldı və yaxınməsafəli ağır döyüşlərdən sonra çayın əks tərəfinə geri çəkilməyə məcbur edildi.

Ağır döyüşlərdən keçən azərbaycanlı batalyonu böyük itkilər də verdi. Həlak olanların arasında əsgərlərin böyük rəğbət bəslədiyi, başından ağır güllə yarası alan batalyon komandiri dr. Qloger də var idi.

Eyni zamanda, alman zabit heyəti ilə azərbaycanlı əsgərlər arasında müəyyən anlaşılmazlıqlar da var idi. Tam normal və vacib qarovul çəkmək məsələsində ciddi narazılıqlar ortaya çıxırdı. Gənc azərbaycanlı legionerlər əlində silah saatlarla haradasa boş-bekar dayanmağın vacibliyini qəbul edə bilmirdilər və ondansa, ön cəbhədə vuruşmağa can atırdılar. Bunu sadə psixologiya ilə izah etmək olar. Alman əsgərlərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar ayrı cür düşünür və bu müharibəyə başqa gözlə baxırdılar. Azərbaycanlı legionerlərin məqsədi Hitlerin ideyaları uğrunda mübarizə aparmaq deyil, vətənlərinə yenidən istiqal qazandırmaq idi.

Azərbaycanlılara rəğbət göstərən zabitlər tezliklə çıxış yolu tapdılar. Azərbaycanlılara xas əənə ilə silahlanmış əsgərlər həvəslə postlarda qarovul çəkməyə razılıq verirdilər. Kapitan Verner Şarenberq bu barədə yazır: “Sinəsi üzərində çarpaz patron kəməri, başında papaq, qobursuz tapançanı kəməyə keçirmiş əsgərlər hərbi xidməti həvəslə yerinə yetirirdilər. Ümumiyyətlə, onlar üçün üstündə mümkün qədər çox silah gəzdirmək böyük şərəf sayılır. Müvəqqəti silah gəzdirmək qadağası onlara hərbi səhra məhkəməsi tərəfindən kəsilmiş həbs cəzasından da daha bərk təsir edə bilər. Eləcə də batalyon bayrağını öndə piyadanın aparmasını əlavə yük hesab edirlər, lakin xüsusi geyimli atlıın apardığı bayrağa Vermaxtda bayraqlara verilən qədər çox böyük dəyər verirlər”.

Kapitan Şarenberq öz hərbi hissəsində düşünülmüş şəkildə qismən azərbaycanlı, qismən də türk hərbi rütbələrindən istifadə edirdi: əsgər, üst əsgər, onbaşı, çavuş, üst çavuş, baş çavuş, asteğmen, teğmen, üstəğmen. Legionerlər bu rütbə düzlüşünü milli dəyərlərin tanınması kimi qəbul edir, böyük qürurla daşıdıqları hərbi təltiflərə xüsusi önəm verirdilər.

805-Cİ “DÖNMƏZ” AZƏRBAYCAN PİYADA BATALYONU

804-cü Azərbaycan piyada batalyonundan savayı, daha dörd azərbaycanlı batalyonu (805-ci, 1/111-ci, 806-cı və 1/73-cü) almanlar tərəfində Qafqaz uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. Sonuncular “A” ordu qruplarının Qafqazdan çıxarılması qaçılmaz olduğu bir vaxtda - 1942-ci ilin dekabrı və ya 1943-cü ilin yanvarında döyüş bölgəsinə gəldiyi halda, 805-ci batalyon hələ 1942-ci ilin oktyabr ayında 1-ci tank ordusunun tərkibində ön cəbhədə döyüşlərə atılmışdı. Şərq Legionları Komandanlığı tərəfindən 1942-ci il sentyabrın 12-də kapitan Hoxun rəhbərliyi altında şərq cəbhəsinə göndərilmiş Azərbaycan batalyonunda 919 azərbaycanlı və 37 alman xidmət edirdi. Batalyon qərargah və beş rotadan ibarət idi, tam şəkildə silah-sursatla təchiz edilmişdi.

Polk komandirinin 1942-ci il noyabrın 18-də ordu komandanlığına göndərdiyi raportda deyilirdi ki, *“azərbaycanlılar qısa zamanda müdafiə ilə bağlı tapşırıqlara alışdılar, hərbi xidməti mətanət və bacarıqla yerinə yetirirlər”*.

Azərbaycan batalyonu ilk iki ayı Şemqala və qismən Xaznıdon-Lesken ərazisində keçilməz meşə və dağ massivində ön xətdə yerləşdirildi. Azərbaycanlılar onlara qarşı bəslənən ümidləri tam şəkildə doğrulda bildilər. Onlar müdafiəni fəal şəkildə təşkil edə bildilər, zərbə

rotalarından biri isə noyabrın 29-da Xaznıdondan cənubda yerləşən sovet postlarından birinə qəfil hücum edərək, əsirlərlə geri döndü¹⁶.

Baş komandanlıqdan azərbaycanlı legionerləri “A” ordu qrupu üçün istəyən baş leytenant Hervart fon Bittenfeld onları belə dəyərləndirirdi: “Elə bir döyüş qrupu yaranmışdı ki, bütün hücumlara tab gətirmək iqtidarında idi. Onlar mövqelərini düşmən tam dəf edilənə qədər qoruyub saxladılar”.

Alman qoşunları Qafqazdan geri çəkildikdən sonra kapitan Hox 1943-cü il aprelin 5-də “A” ordu qrupu ilə bağlı xatirələrini belə təsvir edirdi: *“İki ay ön cəbhədə vuruşan legionerlər bütün səylərini ortaya qoydular və cəsurluqları ilə fərqləndilər. Mühüm mövqələrdən biri müvəqqəti olaraq düşmən tərəfindən tutulduqdan sonra, əks-zərbə ilə qısa zamanda geri qaytarıldı. Hücumlar zamanı da legionerlərin əksəriyyəti mərdlik və cəsarət nümayiş etdirirdi. Çətin keçilən ərazilərdə heyratəmiz coşqu ilə düşmən mövqələrinə hücum edirdilər. Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, azərbaycanlı legionerlər qarşıya qoyulan tapşırıqları tam məmnunluğumuz şəraitində yerinə yetirirdilər”¹⁷.*

Kapitan Hox öz hesabatında legionerlər arasında əhval-ruhiyyənin daim yüksək olduğunu da xatırladırdı: “Legionerlər mümkün qədər tez zamanda qatı düşmənlərinə qarşı döyüşlərə girməyə can atırdılar. Onlar alman ordusunun qələbəsinə və hərbi üstünlüyünə inanırdılar, istismar olunan xalqını azad edəcək qəhrəmanlar kimi əziz vətənlərinə daxil olmaq istəyirdilər”.

Çeçen-İnquşetiya Muxtar SSR-də Mozdokdan cənub istiqamətində cəbhə xəttinin Terek çayı və Malqobek arasındakı hissəsini müdafiə edən 111-ci piyada diviziyasının (52-ci ordu korpusu, 1-ci tank ordusu) döyüş bölgəsinə 1942-ci il dekabrın 22-də I/111-ci Azərbaycan piyada batalyonu gəldi və həmin gün diviziyanın tabeliyinə daxil oldu¹⁸.

1942-ci il noyabrın 26-da “A” ordu qrupunun general-mayoru, professor dr. Ritter fon Nidermayerin vəziyyətlə əlaqədar mərkəzə ünvanladığı hesabatda azərbaycanlılar “maraq və çeviklik nümayiş etdirən yaxşı təşkil olunmuş döyüşkən əsgərlər” kimi xarakterizə olunurdular. I/111-ci Azərbaycan piyada batalyonu əvvəlcə Terek çayının cənub sahilində Mozdokla üzbuüz Kizlyar ərazisində mövqe tutdu.

Ümumiyyətlə Azərbaycan piyada batalyonu I/111-ci alman komandanlığının diqqət və rəğbətini qazanmışdı və özünə “Dönməz” adını qazanmışdı. “A” ordu qrupu sonrakı müddət üçün də bu batalyonu öz tabeliyində saxlamağa razı idi.

Geri çəkilən 531-ci ordu ərazi komandanlığı 1943-cü il iyunun 10-da 126 və 161-ci kazak batalyonları, 784-cü Türkünstan piyada batalyonu ilə birgə döyüşlərdə iştirak edən I/111-ci Azərbaycan piyada batalyonu barədə aşağıdakı qiyməti vermişdi: *“Batalyonlar bütün müdafiə xətlərində özlərini tam doğrultdular və heyətin təzə qüvvələrlə gücləndirilməsi, yənidən təşkil olunması”¹⁷ və bandalara qarşı mübarizəyə hazırlanması onların qismən cəbhə xəttində istifadə edilməsinə imkan verir. Yerli komandirlərin əsgərlər arasında hörməti gətirdikə yüksəlməkdədir, heyətin əhval-ruhiyyəsi yaxşıdır. Alman rəhbərliyi altında Şərq xalqları batalyonlarının yaradılması ilə mühüm və dəyərli köməkçi birliklər meydana gəlmişdir”¹⁸.*

806-CI “İGİD” AZƏRBAYCAN PİYADA BATALYONU

1942-ci il dekabrın 17-də 806-cı Azərbaycan piyada batalyonunun ilk hissələri Çeçen-İnquşetiya Muxtar SSR-də Terek çayından cənubda Malqobek və Verxni Kurp arasında mövqe tutan 50-ci piyada diviziyasına (52-ci ordu korpusu, 1-ci tank ordusu) qoşuldu. Batalyonun şəxsi heyəti 911 azərbaycanlı və 44 almandan təşkil olunmuşdu və komandiri kapitan Otten-dorf idi. Şərq legionlarının komandanı polkovnik fon Heygendorffun 1942-ci il noyabrın 5-də Quru Qoşunları Komandanlığının II Təşkilatı şöbəsinə ünvanladığı raportunda deyilirdi ki, legionerlərin “döyüş əzmi və böyük iradəsini” nəzərə alaraq, hərbi hazırlıqla bağlı çatışmazlıqlarını tezliklə aradan qaldırmaq olar¹⁹.

1942-ci il dekabrın 19-da yük maşınları ilə Nijni Kurp istiqamətinə göndərilən 1-ci Azərbaycan böliüyü 123-cü atıcı polkun sərəncamına verildi²¹. Azərbaycan böliüyünün tapşırığı Maqlobek yüksəkliyindən cənubda və Saqorşindən qərbdə mühasirəyə düşmüş alman ordu hissələrinə kömək etmək idi. Ağır keçən döyüşlərdən sonra 806-cı batalyon böyük itkilər versə də, sovet qoşununun bütün hücumlarına sinə görə bildi²². Bununla da 806-cı Azərbaycan batalyonu göstərdiyi rəşadətə görə „İgid“ fəxri adını daşımaq şərəfinə nail oldu. 1943-cü il yanvarın 1-də batalyon Solka və Kuma çayları boyunca „Potsdam“ adlanan istehkamlar qurmaq məqsədi ilə Terek çayı sahilində yerləşən Çernoyarsk ərazisinə göndərildi. Ayın sonunda batalyon Kuban ərazisindəki Primorsk aerodromundan Kerçə uçdu. Burada isə batalyondan Kerç böğazında baş komandan fon Försterin rəhbərliyi altında təcili olaraq müdafiə istehkamlarının qurulmasına cəlb edildi.

Qafqazdan geri çəkilmə, silah-sursatın bir hissəsinin təhvil verilməsi və onlar tərəfindən aşağı dəyərləndirilən tikinti işinə cəlb olunmaları legionerlərin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir

göstərmişdi. Batalyon komandirinin 1943-cü il martın 5-də yazdığı raportunda göstərilir ki, müharibənin son aylardakı gedişatı həddən artıq vicdanla xidmət edən legionerlərin döyüş ruhuna ciddi zərbə vurmuşdu. Kapitan Ottendorf əsgərlərinə söz vermişdi ki, maddi təchizat yaxşılaşandan və bir neçə həftə təlim keçdikdən sonra batalyon „yenidən döyüş qabiliyyətinə malik olacaq və xüsusilə hücum xəttində istifadə üçün yararlı“ vəziyyətə gətiriləcəkdir.“ O, legionerlərdə ruh yüksəkliyinin bərpa olunması üçün əlindən gələni edirdi. Məsələn, o, əsgərlərin məmnun olması üçün, 804-cü batalyonda olduğu kimi, Azərbaycan hərbi rütbələrini tətbiq etdi: döyüşçü, baş döyüşçü, onbaşı, çavuş, baş çavuş, gənc zabit, zabit, baş zabit.

Hələ 1943-cü il yanvarın 3-də - alman və müttəfiq qoşunları artıq Qafqazdan çıxarılmağa başladığı vaxt “A” ordu qrupunun II təşkilatı şöbəsi I/73-cü Azərbaycan piyada batalyonunun döyüş bölgəsinə gətiriləcəyi barədə məlumat verdi“. Bu batalyon yanvarın 16-da Taman yarımadasında Temryuk və Novorossiysk arasında yerləşən Djiqinskoe, ertəsi gün isə Qostaqevskaya ərazisinə yetişdi və burada 73-cü piyada diviziyasının (V ordu korpusu, 17-ci ordu) tabeliyinə verildi”.

Ukraynada yeni qüvvələr toplayan batalyon kapitan Frankenin rəhbərliyi altında 917 azərbaycanlı, 42 almandan ibarət şəxsi heyətə malik idi.

Qafqaz məsələləri üzrə məsul olan generalın adyutantı, baş leytenant Hervart fon Bittelfeldin 1943-cü il martın 16-da qələmə aldığı və alman xidməti hissələri tərəfindən yerləşdirmə və rəftardan bəhs edən qeydləri çatışmazlıqlarla bağlı geniş mənzərə açır“. Orada legionerlərdən silahların təhvil alındığı, lakin bunun əhval-ruhiyyəyə hələ ciddi təsir etmədiyi bildirilirdi. Hər-halda batalyon sıradan çıxmış kimi qiymətləndirilmirdi və qısa hazırlıq mərhələsindən sonra yenidən cəbhəyə yararlı vəziyyətə gətirildi.

Ümumi mənzərədə diqqəti cəhən məqam ondan ibarətdir ki, bugünkü gənc Azərbaycan Respublikasında orta və gənc nəsilə İkinci Dünya müharibəsində cərəyan etmiş əsl hadisələr və tarixi faktlar barədə məlumatlar çox zəifdir. Almaniyada nasist rejiminə qarşı mübarizə aparmış şəxslər barədə əsl həqiqət ortaya çıxarılaraq onlara bəraət verildiyi, “xəyanətkar və satqın” damğası vurulmuş insanların günümüzün əsl qəhrəmanına çevrildiyi kimi, Azərbaycanda da tarixi faktların gözünə dik baxmağın həmin idealist insanlara bəraət verməklə yanaşı, xatirələrini əbədiləşdirməyin vaxtı çoxdan yetişmişdir.

Azərbaycan Kirov və “26 Bakı komissarı”na sitayışı ləğv etmək qədər cəsarətə malik ölkədir. İndi isə növbəti və məntiqi addımın vaxtı çatmışdır. Sovet işğalçı və istismarçılarına qarşı mübarizə aparmış məğrur Azərbaycan oğullarına layiqli abidə ucaldılmalıdır.

Bu yerdə 2001-ci ildə Bakıda olarkən əziz dostum Saleh bəylə apardığım bir söhbəti haşiyə çıxmaq istərdim. O, qəlbi vətəni Azərbaycana hədsiz sevgi ilə dolu olan idealist insandır. Saleh bəy gənclik illərində yüz minlərlə həmvətəni kimi, Qızıl Ordu sıralarında xidmət göstərmiş və vətən borcunu yerinə yetirərək, İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmişdir.

Bir axşam Saleh bəy mənə Krimdəki müharibə xatirələrindən söhbət açdı. Əvvəlcə Qızıl Ordu daxilindəki vəziyyət, siyasi komissarların təsir gücü, bütün əsgərləri sıx birləşdirən qorxu hissindən bəhs etdikdən sonra müharibə zamanı baş vermiş və onun xatirində ömürlük dərin iz buraxmış dəhşətli bir hadisədən danışdı. Saleh bəyin döyüşdüyü hərbi hissə yaxşı silahlanmış və güclü istehkamlara malik alman müdafiə xətti ilə üz-üzə gəldi. Çoxlu sayda həmlələr edilməsinə baxmayaraq, almanların müdafiə xəttini yarmaq mümkün olmurdu.

Növbəti hücumdan əvvəl sovet yük maşınları haradansa əksəriyyəti azərbaycanlılar olmaqla, qafqazlılardan ibarət mindən artıq hərbi əsiri döyüş bölgəsinə gətirdilər. Bunlar, almanların geri çəkildiyi ərazilərdə sovet ordusunun əsir götürdüyü legionerlər idilər. Saleh bəyin gözləri önündə əsirlərə sovet əsgərlərinə məxsus hərbi geyimlər verildi, hamısına təptəzə uzunboğaz çəkmə verilməsini isə heç kəs anlaya bilmədi. Sözsüz ki, əsirlərə dəbilqə paylanmadı.

Sonra isə əsirlər alman əsgərlərinə qarşı hücumə məcbur edildilər. Onlara tərəf hücum edən əsgərləri güllə yağışı ilə qarşılayan almanlar öz silahdaşlarını qırdıqlarından bixəbər idilər. Əsirlərdən biri də sağ qalmadı, çoxları isə hələ də əks tərəfdə yoldaşları tərəfindən tanınmaq ümidi ilə lap alman əsgərlərinə qədər irəliləyə bildi. Əhəs yerə... Ertəsi gün isə Saleh bəyin hərbi hissəsi almanlar üzərinə hücumə keçdilər. Saleh bəyin söylədiklərindən: “Cəsədlərlə dolu olan döyüş meydanında meyitlərin üzərinə çıxmadan irəliləmək qeyri-mümkün idi... Cəsədlər üst-üstə, yan-yana qalaqlanmışdı. Çəkmələrimizlə cəsədləri tapdalayaraq, bir növ təhqir etməyə məcbur idik, yoxsa irəliləmək mümkün deyildi. Bu, həyatda gördüyüm ən dəhşətli hadisə idi”.

Saleh bəy müharibədən sonra neft mühəndisi kimi çalışmış, ömrünün kamillik dövrünü isə kitab yazmaqla keçirir”. Mən ona həmişə minnətdaram, çünki çox illər bundan əvvəl onun şəxsi dəvəti ilə ilk dəfə Azərbaycana səfər edə bildim.

Bu məqamda unudulmamalıdır ki, müharibənin gedişi və siyasi aspektləri ilə bağlı əsl gerçəkliklər adi vətəndaşlara heç vaxt məlum olmurdu. Çünki sovet vətəndaşlarının Moskvada hazırlanmış xəbərlərdən savayı başqa informasiya mənbələrinə çıxışı yox idi.

Bu da günümüzün gənc nəslinin o vaxtki vəziyyəti düzgün dəyərləndirə bilməməsinin əsas səbəblərindən biridir. Nasist Almaniyaşının işğalı altında olan ərazilərdə də eyni hal mövcud idi: vətəndaşlara “Folksempfänger” (xalq radioqəbuledicisi) markalı cihazdan savayı digər tipli radioqəbuledicilərdən istifadə qadağan edilmişdi. “Xalq radioqəbuledicisi” isə elə quraşdırılmışdı ki, onunla yalnız alman dalğalarını tutmaq mümkün idi. Lakin çoxlu sayda ailələrdə BBC və digər obyektiv məlumatlar yayarı radiostansiyaların dalğalarını qəbul edən radiolar var idi. “Düşmən dinləyiciləri” aşkarlandıqda, onları ölüm hökmü gözlənsə də, çoxları (eləcə də mən özüm) BBC-nin alman xidmətinə qulaq asmaqda davam edirdi və sağ qala bildi. Sovet İttifaqında isə heç bu imkan da yox idi, sovet informasiya sistemi işiq dirəklərinə bərkidilmiş səsgücləndiricilərlə məhdudlaşırđı.

Vətəndaşların əsas informasiya mənbəyini daşdığı adla tərs mütənəşib materiallar dərc edən “Pravda” kimi qəzetlər təşkil edirdi. İndi isə vəziyyət başqa cürdür, çünki insanların istənilən yerdə və vaxtda informasiya əldə etmək imkanı var (Bu yerdə qeyd edilməlidir ki, Sovet İttifaqının çökməsinin əsas səbəblərindən biri kimi texniki tərəqqi və qaçaqmalçılıq sayəsində ölkənin ən ucqarlarında belə tranzistor radiolarının mövcudluğu göstərilə bilər. Həmin radiolar sayəsində dünyanın ən uzaq nöqtələrindəki radiostansiyaları dinləmək mümkün oldu. Bəlkə kimsə bir vaxt tranzistor radiosuna abidə ucaltmaq ideyasına gələcəkdir).

Araşdırmalar zamanı rast gəldiyim ən gözlənilməz məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Saleh bəylə söhbətimdən tam iki il əvvəl Yoaxim Hoffmann da heyrətəməz dərəcədə oxşar hadisələri qeydə aldığını bildirmişdi. Saleh bəyin tükürpərdici yaşantısı nadir deyil, “adi hadisə”lərdən biri imiş.

Hələ illər öncə Yoaxim Hoffmann araşdırmaları zamanı oxşar məlumatlara rast gəlmişdi: “Dəbilqəsiz əsgərləri “uf” demədən od-alovun içərisinə göndərir, bu zaman sovet pivada-

larından əsl top “əti” kimi istifadə edilirdi... Az-çox imkan olanda isə, hücumdan əvvəl əsgərlərə araq paylanırdı”.

Aleksandr Soljenitsinin yazdığı kimi, yüz minlərlə (əslində isə onların sayının bir milyondan artıq olduğu bəllidir) sovet əsgərinin pafoslu şəkildə “böyük” və “vətən” müharibəsi kimi qələmə verilən savaşıda düşmən tərəfə keçərək, öz rejiminə qarşı mübarizə aparmasını sadəcə, vətənə xəyanət kimi dəyərləndirmək olmaz. Burada dünya tarixində həmin vaxta kimi heç bir müharibədə baş verməmiş ölkə rejiminin törətdiyi ən adi siyasi təzahürlərdən söhbət gedir.

Bu təkrarolunmaz tarixi fenomen “sovet vətənpərvərliyi” və “kütləvi qəhrəmanlıq” kimi yersiz şüarlara vurulan işfəadici zərbədir”.

Yalnız gələcəkdə, Sovet İttifaqının məxfi arxivləri ictimaiyyət üçün açıldıqdan sonra sovetlərin əlinə keçmiş legionerlərin necə məhv edilməsi və ya “QULAQ” düşərgələrində həyatına son qoyulması məlum olacaqdır. Bu, həmçinin əsl həqiqətin canlı şahidi kimi 1945-ci ildən sonra məhv edilmiş legionerlərə, atalara, analara, ailə üzvlərinə, yaxın dost-tanışa da aiddir. Sovet hökumətinin məqsədi bu hadisələrin bütün şahidlərini aradan götürmək idi. Müharibənin başa çatmasından yarım əsr keçməsinə baxmayaraq, həmin hadisələrin birbaşa və ya bilavasitə iştirakçısı olmuş şəxslərin legionerlərin cəsurluğu barədə açıq və vicdanla danışmağa cəsarəti çatmır. İnsanların və ailələrin canında sovet terrorunun qorxusu möhkəm oturub. Yalnız sovet arxivlərində haçansa araşdırma aparmaq imkanı əldə edəcək gələcək nəsillər həmin legionerlərin yarım əsr qabaqcadan 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutuna verdiyi töhfələr barədə həqiqətləri ortaya çıxaracaqlar.

Vermaxt qoşunları Qafqazdan geri çəkildikdən sonra sovetlər yenidən azad edilmiş ərazilərdə 16-50 yaş arasında olan bütün kişiləri məcburi səfərbərliyə aldı və heç bir təlim keçmədən sıraları seyrəlmiş sovet ordu hissələrinin, azərbaycanlı, erməni və gürcülərdən təşkil edilmiş 151-ci atıcı diviziya kimi hərbi hissələrin tərkibinə daxil edildilər. Pis silahlanmış və hərbi təlim görməmiş əsgərlər ön cəbhəyə göndərildilər, Təman yarımadasında alman pulemyotlarının qarşısına atıldılar. Alman komandanlığında tez-tez belə raportlara rast gəlinirdi ki, düşmən möhkəmləndirilmiş və hücumu hazır alman istehkamlarına qarşı təlim görməmiş və hazırlıqsız əsgərlərini dalğa-dalğa “hədsiz dərəcədə böyük itkilər bahasına” hücumu keçirir”.

1944-45-ci illərdə azərbaycanlılar cəbhənin bütün istiqamətlərində döyüşlərdə iştirak edirdilər. Onlar güclü xarakteri və cəsurluqları ilə fərqləndirildilər. Müharibə başa çatdıqdan sonra so-

vetlərin müttəfiqlərinə əsir düşmüş azərbaycanlıların əksəriyyəti rəhm edilmədən və onların başına gətiriləcək hadisələri əvvəlcədən bilərək, sovet ordusuna təslim edildilər.

Sovetlərə qarşı (Hitler uğrunda yox!) mübarizə aparmış Azərbaycan legionerləri ilə bağlı xronika və qələbədən sonra, şahidlər olmasın deyə, onların sovetlər tərəfindən təqib, sürgün və məhv edilmiş ailələrinin, dostlarının və həmfikirələrinin faciəvi dramının yazılacağı günü gözlənməkdədir.

AZƏRBAYCAN - İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ ODLAR YURDU

Bu yerdə Erix Fayqlın 2007-ci il yanvarın 26-da vəfatından bir az az öncəyə qədər üzərində işlədiyi “İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ ODLAR YURDU - AZƏRBAYCAN TARİXİ” əsərinin al-yazması yarımçıq kəsilir. Azərbaycanın haqq işinin yorulmaz və qızgın tərəfdarı olan E.Fayql bu ölkəyə və onun yerləşdiyi regiona çox gözəl bələd idi. O, dəfələrlə regiona səfər etmiş, tədqiqatlar aparmış, universitetlərdə məruzələr oxumuş, kitab və film layihələri üzərində çalışmışdır. Görkəmli tarixçi Azərbaycanın tanınmış tarixçi və ziyalıları ilə sıx əlaqələr saxlayırdı. E.Fayql ona qarşı yarana biləcək təhlükələrə məhəl qoymadan, aktual siyasi mövzulara və münaqişələrə münasibətini açıq şəkildə bildirir və Azərbaycana qəlbən bağlı olduğunu daim etiraf edirdi.

E.Fayql bu əsəri başa çatdırma bilməsə də, kitabın fəsilləri barədə yazdığı konsept və söhbətlərimiz zamanı söylədiyi fikirlər kitabın hazır variantının necə olacağı və yekun fəsillərin məzmunu barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Sonuncu fəsil Erix Fayqlın nəzərdə tutduğu yekun fəsillərin bərpasına göstərilmiş bir cəhddir.

Adolf Opel

“İpək yolu üzərində Odlar yurdu - Azərbaycan tarixi”nin tamamlanmamış fəsilərindən biri Avropaya - naməlum mövzulardan birinə həsr olunmalı idi:

QAFQAZ ALBANİYASI - QARABAĞIN TALEYİ VƏ TARİXİNƏ PARALEL HAL

Tanınmış tarixçilərin yalnız kiçik bir qrupu indiyə qədər Albaniya (Balkanda yerləşən Avropa ölkəsi Albaniya ilə qarışdırılmamalıdır!) mövzusu ilə məşğul olmuşdur. Həmin qrupda Bakıda Albaniya tarixinə həsr edilmiş beynəlxalq konqresdə məruzə ilə çıxış etmiş Erix Fayql da vardır.

Bugünkü azərbaycanlıların əcdadlarına yalnız türk soyları deyil, eləcə də xristianlıq dininə etiqad edən alban avtoxton əhalisi də aiddir. Artıq bizim eranın I əsridə bugünkü Azərbaycan ərazisində xristianlıq yayılmağa başladı.

Kiş yaşayış məntəqəsində (Şəki rayonu) apostol Tadeusun şagirdi olan Yelisey (Eliseus) tərəfindən “Bütün alban kilsələrinin anası” adlandırılan bilən ilk kilsənin (yalnız Albaniyada deyil, eləcə də bütün Cənubi Qafqazda) bünövrəsi qoyuldu.

Müqəddəs Yelisey kilsəsi, Alban-Azərbaycan memarlığının ilk nümunəsi.

Sonrakı iki əsrdə xristianlıq regionda yayılmaqda davam etdi və əsasən, Kür çayı vadisində çoxlu sayda ibadətqah, kilsə, məbəd və digər abidələr yarandı. Nəhayət, IV əsrdə (313-cü ildə) xristianlıq Albaniyanın dövlət dini elan olundu. Xristianlığın bu regionda yayılmasının ilk dövrlərinə aid dini tikililər Kür çayının sol sahilində - Albaniyanın ilk paytaxtı Qəbələ şəhəri ərazisində yerləşirdisə, sonrakı dövrlərdə çayın sağ sahilə ölkənin siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilmə istiqamətində inkişaf etdi. VIII əsrin ikinci yarısında, köçəri qəbilələr şimaldan Albaniyaya müdaxilə etməyə başladığında, paytaxt da çayın sağ sahilinə köçürüldü.

Xristianlıq dövlət dini elan olunduqdan sonra tikilən ilk kilsələrdən biri – Amaras məbədi Cütçüdə (Xocavənd rayonu) yerləşirdi və Albaniyanın ilk katolikosu Nurlu Qreçorun adı ilə bağlıdır.

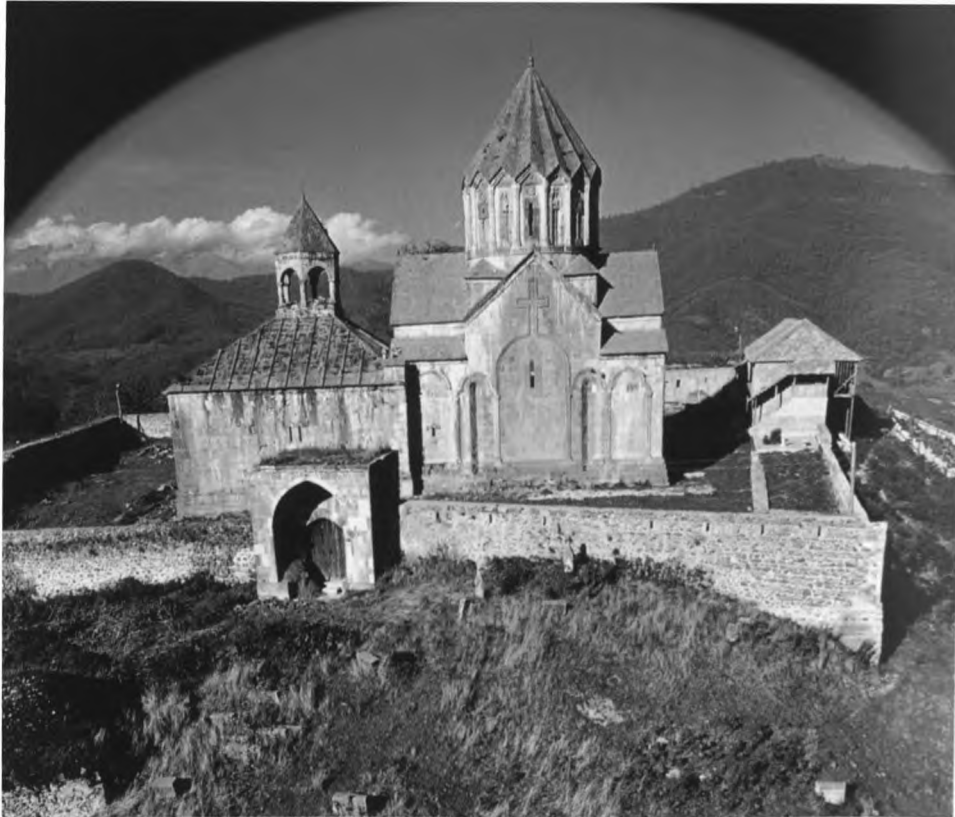

Albaniyanın ilk katolikosunun (baş yepiskop) fəaliyyət göstərdiyi Amaras məbədi.

VIII əsrdə qədər müxtəlif dövrləri əhatə edən çoxsaylı dini tikililər Albaniyanın mədəni və eləcə də iqtisadi cəhətdən tərəqqisini göstərirdi. Həmin müqəddəs tikililərdən ən önəmliləri bunlardır: Mamrux kilsə kompleksi (IV-V əsrlər), Paşan və Mazımgaraydakı kilsələr (IV-V əsrlər), Ləkitedəki “Yeddi kilsə kompleksi” (IV-VIII əsrlər).

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Qafqaz Albaniyasını işğal etdikdən sonra xristianlıq süqut etməyə başladı və yeni dini məbədlərin yaradılmasına müvəqqəti olaraq son qoyuldu. Bu şərtlər altında albanların əksəriyyəti İslam dinini qəbul etməyə məcbur oldu. Xristianlığın qalıqları isə Albaniyanın ucqar dağlıq ərazilərində qorunub saxlandı.

Mədəni irsi qoruyub saxlamış xristian əhalinin birgə yaşanı inkişaf etdirə və yeni mədəniyyət tikililəri ucalda bilməsi bir neçə əsrdən sonra yenidən mümkün oldu. Bir-birini əvəz edən müxtəlif müsəlman sülalələrinin – Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Atabəylər, Hülakular, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və XVI əsrin birinci yarısında intibah dövrünə qədəm qoyan Səfəvilər dövlətinin hökmranlığı altında yeni xristian kilsələri - əsasən, yenə də Kür çayının sağ sahilində, - yaranırdı: Sünik (IX-XII əsrlər), Xaçın-Ərsak (XII-XV əsrlər), Qəbələdə Nic (XVII əsr), Qax (XVII əsr) və başqaları.

Vənklidə (Kəlbəcər rayonu) Gəncəsər monastırı. "Gəncəsər" sözünün farscadan tərcüməsi "Xəzinələr dağı" deməkdir.

1238-ci ildə Cəlalilər sülaləsindən II Həsən Cəlalın dövründə bünövrəsi qoyulmuş və Xaçınçayın sol sahilində yerləşən Gəncəsər monastırı xüsusi əhəmiyyət qazanmışdı. Bu monastır XIV əsrin sonunda və XV əsrin əvvəlində Alban katolikosunun fəaliyyət göstərdiyi yer olmuşdur.

Sonrakı iki əsrlik zaman kəsiyində bir-birini əvəzləyən və mürəkkəb şərtlər altında cərəyan edən siyasi proseslər xristian tikinti fəaliyyətinin inkişafına imkan vermədi. Yalnız XVII əsrdə xristian memarlığının dirçəlişi yenidən mümkün oldu və bu əsr boyunca keçmişdən qalmış dini tikililərin bərpası həyata keçirildi.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSLAR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

Qarabağ xanlığının 1805-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən işğalı Qafqaz Albaniyası üçün də kəskin dəyişiklik, hətta demək olar ki, bir dönüş demək idi. 1813-cü ildə bağlanmış Gülistan sülh müqaviləsi ilə Qacarlar Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını tanımağa məcbur oldular. Bunun nəticələrindən biri də o oldu ki, son Alban katalikosu Sarkis öz vəzifəsini tərk etməyə və "mitropolit" titulu qəbul etməyə məcbur oldu. 1828-ci ildə çar Rusiyası və İran arasında Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin məqsədi Azərbaycan adlı "qəniməti" tərəflər arasında bölüşdürməkdən ibarət idi. Müqavilənin 15-ci maddəsində İranın müxtəlif ərazilərində yaşayan ermənilərin Azərbaycan ərazisinə sərbəst köçünü asanlaşdıran müddəalar var idi. Ermənilər və onların dini rəhbərləri çar Rusiyası tərəfindən yaradılmış ələdüşməz fürsəti dəyərləndirdilər və Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün ideoloji fəaliyyətə başladılar.

Ermənilər tərəfdən dəstəyə minnətdarlıq olaraq, 1836-cı ildə Rusiya tərəfindən alban katolikosluğu ləğv edildi və onun bütün mülkü yeni təsis edilmiş "Erməni-qriqorian kilsəsi"nə bağışlandı. Bununla da 1828-ci ildə dünyasını dəyişmiş Sarkisin yerinə əyləşmiş mitropol Bağdasar tutduğu bütün dini vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı.

Rusiyanın köməyi ilə xristian albanların dini mirasının tam şəkildə xristian ermənilərin əlinə keçməsi üçün (onların hər ikisinin eyni dinə mənsub olması bəhanəsi altında) əlverişli zəmin yaradılmış oldu. Albanlar qəfildən "erməni" elan edildilər, Alban kilsələrinin ərazisi ermənilərin mülkünə çevrildi. Məqsəd Ermənistan tarixini gələcəkdə gəlmələrin istədiyi kimi yazılmasını təmin etmək və dünyaya yaymaq idi. Alban məktəb və kilsələri ermənilərin nəzarəti altına keçdi, alban əhalisi bu yolla assimilyasiya edilməli, onların tarix və ənənələri yaddaşlardan silinməli idi. Albanların ermənilərlə eyniyyət təşkil etmədiyini isbat edən

sənədlər hər ehtimala qarşı aradan qaldırıldı. Dünyaya isə “fait accompli” (başa çatmış gerçəklik) nümayiş etdirildi.

Rusiyanın himayəsi altında regionun “erməniləşdirilməsində” bir vaxtlar müstəqil Albaniyanın mövcudluğunu xatırladan mədəni-tarixi abidələr – kilsə, monastr və digər memarlıq nümunələri tədricən məhv edildi. Bağdasarın vəfatından sonra (1854) yeni alban mitropoliti təyin olunmadı. Bu assimilyasiya prosesi çərçivəsində ermənilər alban varlığını təsdiqləyən bütün dəlil-sübutları məhv etməyə çalışsalar da, tikili və abidələr üzərindəki albanca yazıları ermənicə ilə, alban xaçlarını erməni xaçları ilə əvəzləsələr də, bütün xristian albanları “erməniləşdirmək” mümkün olmadı.

Alban xaçı

Erməni xaçı

Onların bir qismi erməniləşməkdənsə, müsəlmanlığı qəbul etməyi daha məqbul hesab etdi. Sıxışdırılmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın bir sıra dağ rayonlarında xristian albanların sələfləri öz dil, din və mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər. Azərbaycanın hazırkı hökuməti Azərbaycanın xristian mirasını qoruyub saxlamaq istiqamətində əlindən gələni əsirgəmir, qədim memarlıq abidələri bərpa edilir. Bütün bunlar əksəriyyəti müsəlmanlar yaşayan bir ölkədə baş verir. Bu gün Azərbaycanın müsəlman əhalisinin 68 faizi şiə, 32 faizi isə sünni məzhəbinə mənsubdur. Bundan başqa, Azərbaycanda 30 000-dən artıq yəhudi (aşkenazi yəhudiləri, gürcü yəhudiləri, dağ yəhudiləri) yaşayır. 2003-cü ildə Bakıda yeni sinaqoqun açılışı keçirildi. Bu, əsasən, müsəlmanların yaşadığı bir ölkədə əlamətdar hadisə idi. Azərbaycanlıların 20 faizdən də az hissəsi özünü mömin müsəlman hesab edir. Bu da Sovet İttifaqı dövründə dinlərin təqib edilməsinin bir izi kimi başa düşülməlidir.

AZƏRBAYCANLILARIN MƏDƏNİ VƏ MƏNƏVİ HƏYATI

Qərblə Şərqlə qovuşduğunda yerləşən Azərbaycan öz tarixi boyunca gərgin mübarizələr meydanı olmuşdur. Belə şəraitdə Azərbaycan eyni zamanda hər iki sivilizasiyadan bəhrələnməmiş və onların hər birindən öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün gərək olan elementləri də qəbul etmişdir. Azərbaycan həm də bütün dünyaya məxsus ola bilən sivilizasiya və mədəniyyətin “beşiyi”dir. Qobustan qayaüstü təsvirləri və Azərbaycan ərazisindəki digər tarixi abidələr (artefaktlar) yüksək mədəniyyət pilləsinin tərkib hissələri-dir. Həmin abidələrin yarandığı dövrdə Yer kürəsinin bir çox regionları hələ dünya tarixinə daxil olmamışdı.

Sonrakı əsrlərdə yunan və Roma mədəniyyətləri, xristianlıq və İslam Azərbaycanda incəsənət, memarlıq, fəlsəfə, musiqi və ədəbiyyat sahələrində özünəməxsus mədəni istiqamətin təşəkkül tapması və qorunub saxlanmasına səmərəli təsir göstərə bilmişdir. Şərqlə Qərb arasında qızğın əmtəə və mədəniyyət mübadiləsi gedən karvan və ticarət yollarının üzərindəki strateji mövqeyi Azərbaycana, müasir dildə desək, “global player” rolunu üzərinə götürməyə və xalqları birləşdirən Böyük İpək yolu üzərində çox əhəmiyyətli keçid meydanına çevrilməyə imkan yaratdı. Azərbaycan bu günə qədər də belə qalmışdır.

AZADLIQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan tarixində daim təkrar olunan əsas motivlərdən biri də - coğrafi və tarixi vəziyyətlərdən asılı olaraq, – azərbaycanlıların özünəməxsus dəyər və həyat formaları uğrunda mübarizəsi və assimilyasiyanın istənilən formasına qarşı müqaviməti olmuşdur. 1300 il bundan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin ən qədim və standart əsəri “Kitabi Dədə Qorqud” eposu yarandı. Əsərdə ölkənin köşmə-kəşli həyatı əks olunur, qonşularla və daxili münasibətlərə bədii dildə ayna tutulur.

Azərbaycan ədəbiyyatının əsas problemləri və çətinliklərindən biri də əsrlər ötdükcə əlifbanın bir neçə dəfə dəyişdirilməsi olmuşdur. IV əsrdə Şimali Azərbaycanda Qafqaz albanlarının əlifbası istifadə edilirdi, ərəblərin işğalından və müsəlmanlığın genişlənməsindən sonra isə ölkədə ərəb əlifbası hökm sürməyə başladı. Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda əvvəlcə latın, sonra isə kirill qrafikalı əlifba tətbiq olundu. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqil ölkə olduqdan sonra, Azərbaycanda latın əlifbasının bərpası mümkün oldu və Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi.

GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCANLILAR

Əsərləri Azərbaycanın hüduqlarından kənar da diqqəti cəlb edən və maraqla qarşılanan yazıçı və filosoflardan bir neçəsinin adını çəkmək olar:

- Məhəmməd Nəsirəddin Tusi: O, 1259-cu ildə Marağa rəsədxanasını yaratmışdır. Onun hərtərəfli xüsusiyyətlərindən biri də (o, çoxcəhətliliyi ilə Leonardo da Vinçini xatırladır) o idi ki, N.Tusi təkcə alim və yazıçı deyil, həm də çoxlu sayda astronomik və riyazi cədvəllərin müəllifidir. Onun əsərləri latın dilinə tərcümə edilərək Avropada nəşr olunmuş və sonralar mənbə kimi Nikolay Kopernikin əsərlərində istifadə edilmişdir;
- Fəzlullah Nəimi Təbrizi (1339/40-1394) və İmaməddin Nəsimi (1370-1417) də məşhur şair və filosoflardan olmuş, hürufilik təriqətinin əsasının qoyulması, yayılması və möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışlar;
- Məhəmməd Füzuli (1495-1556): bugünkü İraqda doğulmuşdur, öz lirik əsərləri ilə bütün Şərqlə mədəniyyət aləmində şöhrət qazanmışdır.

Yeni dövr müəllifləri:

- Mirzə Şəfi Vəzəh (1792-1852): Öz fikirlərini nəzm formasında ifadə etməyə üstünlük verən M.Ş.Vəzəh şeir janrını yeni inkişaf zirvələrinə qaldırmışdır. Onun şeirləri 1851-ci ildə Fridrix von Bodenstedt tərəfindən alman dilinə tərcümə edilmiş və "Mirzə Şəfi nəğmələri" adı altında nəşr olunmuşdur. Oxucular tərəfindən sevilən bu kitab bir sıra Avropa dillərində də tərcümə edilmişdir;
- Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878): Yazıçı, filosof və maarifçi. O, islam Şərqiində teatr üçün ilk komediyanın müəllifidir. Türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbanın ilk layihəsi də onun adı ilə bağlıdır.
- Anar (1938): Müasir yazıçılardan olub, almandilli dairədə "Beşmərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsi" (1978) romanı ilə tanınmışdır. Bu əsərin məzmunu Azərbaycan cəmiyyətində ənənələrlə müasirlik arasında ziddiyyətlərdən bəhs edir;
- Rüstəm İbrahimbəyov (1939): Roman və ssenarilər müəllifi, dramaturq və rejissor. Onun ssenarisi əsasında ekranlaşdırılmış "Səhranın bəyaz günəşi" filmi böyük şöhrət qazanmış, "Günəşdən usanmışlar" filmi 1994-cü ildə Amerika Kino Akademiyası tərəfindən "Oskar" mükafatına layiq görülmüşdür. R.İbrahimbəyov Avropa Kino Akademiyasının üzvüdür.

Yadellilərin hakimiyyəti və onların mədəniyyətinin təsiri nəticəsində Azərbaycanda milli mətbuat və milli teatrın yaranması yalnız XIX əsrin sonlarında mümkün oldu. İlk dövrlərdə

teatrların repertuarında Şekspir, Şiller və ya Qoqolun əsərləri üstünlük təşkil edirdisə, M.F.Axundovun əsərlərinin ədəbi məkana daxil olması ilə mədəni həyatda özünəməxsus ədəbi hərəkət başlandı. Onun əsərlərindən "Lənkəran xanının vəziri", "Hacı Qara" və s. 1873-cü ildə yaranmış Azərbaycan milli teatrının əsasını təşkil edirdi. Bu göstərilənlər çərçivəsində Azərbaycanın ədəbiyyat və mədəniyyət panteonu haqqında ümumi mənzərəni göz önündə canlandırmaq mümkündür.

ŞƏRQDƏ İLK OPERA VƏ OPERETTA

Azərbaycanda teatrın və ən əsası, musiqili teatrın intibah dövrü XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində olmuşdur. 1908-ci ildə Bakıda təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün müsəlman dünyasında ilk opera olan "Leyli və Məcnun" tamaşaya qoyulmuşdur. Azərbaycan opera məktəbinin banisi bəstəkar və librettoçu Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) olmuşdur. Ü.Hacıbəyli yaradıcılığı Qafqaz ərazisində opera incəsənət formasının sonrakı inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Üzeyir Hacıbəyli Qarabağın Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Azərbaycanın musiqi paytaxtı olan Şuşada Ü.Hacıbəylinin qardaşları və qardaşı oğulları da daxil olmaqla, musiqiçi və bəstəkarlardan ibarət tam bir sülalə yetişmişdi. Məhz görkəmli musiqiçi nəsilləri yetişdirdiyinə görə, Şuşa "Qafqazın konservatoriyası" kimi tanınırdı. 1992-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşanın işğalı bütün ölkədə ağırlı hisslərlə xatırlanır.

Ü.Hacıbəyli təkcə bəstəkar deyil, həm də dramaturq, librettoçu və pedaqoq kimi Azərbaycan Konservatoriyasının, Elmlər Akademiyasının və digər institutların yaradılmasına böyük töhfələr vermişdir.

O, həm də Azərbaycanda operetta janrının əsasını qoymuşdur. Onun 1913-cü ildə

"Azərbaycanda klassik musiqinin atası" Ü.Hacıbəyli (1885-1948).

yazılmış ilk musiqili operettası “Arşın mal alan” əsərində çadraya bürünmüş müsəlman qadınının azadlığının məhdudlaşdırılmasından yumoristik formada bəhs edilir. Əsər 2006-cı ilin sentyabrında Vyananın “Kamera Operası”nda almandilli məkanda ilk dəfə və böyük uğurla səhnələşdirilmişdir.

“Arşın mal alan” operettasının Vyananın “Kamera Operası”nda (2006-cı ilin sentyabr ayı) ilk tamaşası. Tamaşada musiqi parçaları Azərbaycan dilində ifa olunmuş, tərcüməsi isə alman dilində interaktiv lövhədə nümayiş etdirilmişdir.

Ü.Hacıbəyli musiqi nəzəriyyəçisi kimi də Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin sanballı və nüfuzlu nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı əsəri (1945) ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur və Azərbaycanda bu sahədə çalışan şəxslər üçün dərslik və zəruri biliklər mənbəyi kimi istifadə edilməkdədir.

Ü.Hacıbəyli bəstələrində Qərb musiqisi ilə ənənəvi Şərq elementlərini özündə birləşdirən üslub və formanın kombinasiyasından istifadə edir və onların mükəmməl sintezini yaratmağa müvəffəq olurdu. Üzeyir Hacıbəyli həm də paytaxtda ilk polifonik xorun və milli musiqi alətlərinin də daxil olduğu ilk simfonik orkestrin əsasını qoymuşdur. Həmin alətlərdən tar, saz və qaval indiyə kimi folklorun rəmzi kimi qalmışdır.

Azərbaycanda Musiqi Akademiyası ilə yanaşı, sayı 48-dən az olmayan digər ali məktəblər də vardır və onları 26-sı universitetlərdən ibarətdir: Bakı Dövlət Universiteti (1919-cu ildə əsası

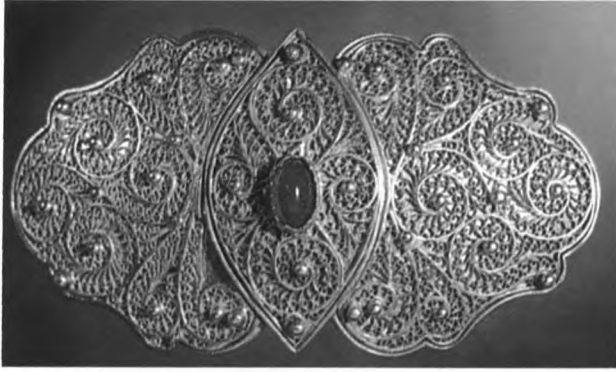
Azərbaycan klassik musiqi alətləri tar və qaval ilk dəfə Ü.Hacıbəyli tərəfindən klassik musiqi alətlərindən ibarət orkestrə gətirilmişdir.

qoyulmuşdur), Texniki Universitet, Neft Akademiyası, İnşaat Mühəndislər Universiteti, İqtisad Universiteti, Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti və digər ali təhsil ocaqlarının adını çəkmək mümkündür. Bu müəssisələrdə 116 000 tələbə təhsil alır (2007-ci ilin statistik məlumatıdır).

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ SƏRVƏTLƏRİ VƏ BÜTÜN DÜNYADA MƏŞHUR XALÇALARI

Azərbaycanda bədii çini qabların istehsalının uzun və ənənəvi tarixi vardır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış çini məmulatlar, habelə tunc əşyalar, silahlar və qəliblər də bunu təsdiq edir. Çini qab istehsalının “qızıl dövrü” IX və XII əsrlərə təsadüf edir. Təəssüf ki, orta əsr sənətkarlarından çoxunun adı günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Azərbaycan qədim zərgərlik sənəti nümunəsi.

Qiyətli metaldan bəzək əşyalarının - boyunbağların, kəmərnlərin, sırğaların və bilərəklərin hazırlanması da eramızdan əvvəl təsadüf edir. Qədim zərgərlər tərəfindən yaradılmış bir sıra formalar və naxış üslublarının bir çoxu dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Naxış və cizgilərin rəmzi mənalı bu gün, demək olar ki, unudulsa da, müasir sənətkarlar öz işlərində onlardan istifadə etməkdədir.

İpək işləməli sənət əsəri. İpək işləmələr XIX əsrdə Azərbaycanda yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Azərbaycanda uzunmüddətli ənənəyə söykənən sənət əsərlərindən biri də bütün dünyada məşhur olan və bir çox muzeylərə yaraşmış ipək işləməli əsərlərdir. Şərqi ölkələrini Avropaya açan və XIII əsrdə Azərbaycana səyahət edən Marko Polo əsərlərində Şamaxı və Bərdədə hazırlanmış ipək işləmələrinin qeyri-adi keyfiyyəti və gözəlliyinə məftunluğunu ifadə etmişdir. XVI əsrdə yaşamış ingilis səyyahları yerli zadəganların ipəkdən hazırlanmış, qızıl və mirvarilərlə bəzədilmiş bəzək əşyalarının vəhedici gözəlliyindən bəhs edirdilər...

Klassik ipək parça toxumaq sənəti XIX əsrə qədər Azərbaycanda inkişafını davam etdirmişdir: milli geyimlər üçün parçalar, pərdə, süfrə örtüyü, yastıq üzləri.

namaz xalçaları və qadın baş örtükləri çox vaxt ipək saplardan toxunur və bəzən onların üzərinə mirvarilər düzülürdü.

Azərbaycanın gümüş məmulatları və silah hazırlayan sənətkarlarının sorağı bütün Şərqi yayılmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycandan əsasən qılınc, xəncər, döyüş baltaları, dəbilqə, sinq və bilək zirehləri başqa ölkələrə ixrac olunurdusa, XVII əsrin əvvəlindən etibarən yerli sənətkarlar odlu silah istehsalına da başladılar. Azərbaycanın tapança və tüfəngləri yüksək texniki keyfiyyəti ilə yanaşı, öz zəngin naxışları və bəzəyinə görə bu gün də kolleksionerlərin diqqət mərkəzindədir. Hələ XX əsrin başlanğıcında iti tiyəli xarakterik süvari qılıncı - “şaşka” geniş yayılmışdır.

Naxışla bəzənmiş qılınc və qını (XIX əsr).

Bütün dünyaya yayılan və şöhrət tapan Azərbaycan sənət nümunələri sırasında xalçaların özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan xalçalarının rəng variantları və toxunma texnikasının müxtəlifliyi, əsrarəngiz çeşni dünyası onları ölkənin ən gözəl və nadir tapılan sənət nümunələrinə çevirmişdir. Azərbaycanın hər bir regionunun özünəməxsus, xarakterik xalçaları vardır. Xalçalara istehsal yerlərinə görə ad verilir və onlar məktəblərə bölünür. Məsələn, Qarabağ, Şirvan, Abşeron, Quba, Qazax, Gəncə və s. xalçalarının adını çəkmək olar. Çeşni və rənglər dünyasındakı əzəmət və gözəlliyinə görə həmin xalça məktəbləri arasında qədimdən sənət rəqabəti olmuşdur. Həmin xalçalar nəinki Rusiya, eyni zamanda, bir çox Avropa və hətta Amerika muzeylərinin fəxrli nümayiş etdirdiyi eksponatları sırasındadır.

Orta əsrlərin əvvəllərindən Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin regional mərkəzləri təşəkkül tapmağa başladı, xüsusilə ölkənin şimal-şərqi qərbində toxunan xalçaların şöhrəti çox uzaqlara gedib çatdı. XIII əsrdə əsasən venesiyalı tacir və sövdəgərlər Azərbaycanın xalça və zərgərlik məmulatlarını Avropaya gətirirdilər. XV əsrdən etibarən ipək xalılar toxuyarkən qızıl və gümüş saplardan, eləcə də qiymətli daşlardan istifadə edilməyə başlandı. Bu yeni üsullar xalçıların bədii çalarını və satış qiymətini daha da artırırdı.

Azərbaycan xalçaçılıq sənəti XV-XVI əsrlərdə Avropa rəssamlığına da təsir göstərmişdir. Məsələn, qədim Flandriya rəssamıq məktəbinin yaradıcısı və yağlı boya rəssamlığının banisi

Jan fon Eyksin (1390-1440) fırçasından çıxmış Məryəm ananın təsviri olan rəsmlərdə arxa fonda Quba xalısını görmək mümkündür. Eləcə də Hans Holbaynın (1497-1543) London Milli Qalereyasında nümayiş olunan məşhur “Səfirlər” tablosunun mərkəzi detallarından biri Azərbaycan xalçasıdır.

Xalça toxumaq hələ qədimdən qadınların söz sahibi olduğu sənət idi və kompozisiya, toxuma üslubu, süjet və mövzu ilə bağlı toplanan təcrübə və biliklər yeni nəsilərə ötürülürdü. Qədim zamanlarda Azərbaycanda xalça toxumağı bacarmayan qadın tapılmazdı. Təsadüfi deyil ki, hər bir qızın cehizində bir neçə xalça da olurdu və onların da çoxunu özü toxuyurdu.

Azərbaycan xalçaçılıq məktəbinin bir çox nümunəsi indi yanlış olaraq “fars” xalçası kimi təqdim edilir. Azərbaycanda xalçaçılıq elminin bünövrəsini qoymuş Lətif Kərimov (1906-1991) bu sahəyə dair fundamental əsərin müəllifi olmaqla yanaşı, ən böyük ölçülü xalçalardan ikisini (70 və 80 m²) hazırlamışdır. 1967-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə Xalçaçılıq Muzeyi yaradıldı. Bu muzeydə ölkənin müxtəlif regionlarından xalçaçılıq, toxuculuq texnikası və onların xarakteristikası barədə mühüm nəzəri və əyani vəsaitlər toplanmışdır.

Azərbaycan xalçaçılıq məktəbinin bir nümunəsi.

ODLAR YURDUNDAN KEÇƏN İPƏK YOLU TANRININ GÖZƏL TƏBİƏT BƏXŞ ETDİYİ ÖLKƏ VƏ ONUN SƏRVƏTLƏRİ

Azərbaycan yalnız neft və qaz kimi dünyaya ixrac edilən enerji daşıyıcılarının ən qədim hasilat mərkəzlərindən biri kimi tanınmır. Tanrı tərəfindən gözəl təbiət bəxş edilmiş bu ölkə subtropik iqlim qurşağında yerləşir, arktik və tropik iqlim zonaları istisna olmaqla, burada bütün iqlim qurşaqlarına rast gəlinir. Üstəlik, ölkənin zəngin flora və fauna aləmi (18 000 heyvan növü) vardır. Sahəsi 378 400 km² olan dünyanın ən böyük daxili su hövzəsində - Xəzər dənizində 100-dən çox balıq növü mövcuddur. Xəzər dənizi sahilində yerləşdiyinə görə, balıqçılıq və balıq məhsulları istehsalı Azərbaycanın iqtisadiyyatında önəmli sahələrdən sayılır.

Neft və qazdan başqa, Azərbaycanda faydalı qazıntılardan dəmir, kobalt, manqan, titan, qızıl və mis yataqları vardır.

Ölkə ərazisinin 50 faizini əkinəyararlı sahələr təşkil edir. Dənli bitkilər, pambıq, tütün kimi kənd təsərrüfatı məhsulları və heyvandarlıq Sovet İttifaqı dağıldıqdan və müstəqillik qazanıldıqdan sonra inkişaf etməkdədir. Eləcə də, Azərbaycanda öz tarixi və ənənəsi olan şərabçılıq mədəniyyəti (Sovet İttifaqında spirtli içkilər əleyhinə kampaniya çərçivəsində üzümlüklər vəhşicəsinə məhv edilmişdi) müstəqillik qazandıqdan sonra yenidən dirçəlməkdədir.

Azərbaycanda 250-yə yaxın göl vardır, onlardan ən məşhuru isə dəniz səviyyəsindən 1556

5 hektar sahəni əhatə edən Göygöl Azərbaycanın ən gözəl gölüdür.

metr yüksəklikdə yerləşən Göygöldür. Füsunkar təbiətə malik Göygöl nəslə kəsilməkdə olan bir çox heyvan növünün məskunlaşdığı dağların qoynunda yerləşir.

Azərbaycanda təbiəti sevən və istirahət axtaran turistlər dincəlmək üçün 30-dan çox qoruqdan birini seçə bilərlər. Xəzərin sahilində yerləşən və sahəsinə görə Azərbaycanın ən böyük qoruğu olan Qızılağacda qızılqaz, durna, qarabatdaq, bəzgak, çay ördəkləri, qaşqaldaq, vəhşi qaz və başqa quş növləri məskunlaşmışdır. Şirvan Milli Parkında isə, əsasən, düzəngah ərazidə yaşayan ceyranlar üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan müalicəvi əhəmiyyətli su mənbələri ilə də zəngindir, onlardan İstisu (Kəlbəcər rayonu) suyunun keyfiyyətinə görə Karlovi-Vari ilə rəqabətə girə bilər.

BAKİ – DÜNYANIN NEFT PAYTAXTI

Roma kimi, Azərbaycanın paytaxtı Bakı da təpələr üzərində salınmışdır və çoxəsrlik tarixinə nəzərən, Bakı da “əbədi şəhər” titulu daşımağa layiqdir. Şəhərin salınma tarixi eramızın IV və V əsrlərinə təsadüf edir. Şəhər ətrafına limanı da əhatə edən qala divarları çəkildikdən sonra, Bakı Xəzər dənizində böyük əhəmiyyət kəsb edən liman şəhərinə çevrildi. Əgər Bakı əvvəllər zərdüştülərin müqəddəs mərkəzi kimi tanınırdısa, Abşeron yarımadasında neft hasilatı inkişaf etdikdən sonra ticarət və sənaye metropolu kimi sürətlə irəliləməyə başladı.

Bakının tarixi mərkəzi orta əsrlərdə müsəlman şəhərsalma üslubunda salınmış İçərişəhərdir. İçərişəhərin memarlıq üslubu və mədəniyyət irsi günümüzdə qədər, demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır və müasir Bakının özəyini təşkil edir.

Bakının memarlıq incilərindən biri də XV əsrdə tikilmiş, tağ, günbəz və qapıları türk memarlığı ənənəsini xatırladan, Şirvan–Abşeron məktəbinə mənsub Azərbaycan memarlarının dəst-xəttini əks etdirən Şirvanşahlar sarayı kompleksidir. Əbəs yerə deyil ki, Şirvanşahlar kompleksi Bakının “Akropolu” adlandırılır.

İqtisadi mərkəz kimi Bakının artan nüfuzunu nəzərə alaraq, XVI əsrdə şəhərdə gəmilərin yan almasını asanlaşdıran dalğaçıranlarla təchiz olunmuş böyük liman inşa edildi.

XVII əsrdə İçərişəhər artıq qala divarlarına sığmırdı və şəhər zamanın tələblərinə uyğun genişləndirilməli idi. Şəhərin mərkəzi saraydan yeni inşa edilmiş ticarət zonalarına köçürüldü, yeni karvansaralar, məscidlər, iki örtülü bazar, hamamlar tikildi. Sınıq Qala minarəsi və Qız qalası kimi abidələr isə Bakının simvoluna çevrildi.

XIX əsrin ikinci yarısında Bakı özünün iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. Feodalizm dövrünün qalıqları sıxışdırıldı, sənayeləşmə dalğası həyatın bütün sahələrini əhatə etməyə başladı və xarici ticarət əlaqələri böyük inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bakı Qafqazda ən böyük şəhər olmaqla yanaşı, çar Rusiyasının da ən böyük şəhərlərindən birinə çevrildi.

Dünyanın hər yerindən sərmayəçi və avantüristlərin buraya axını Bakını beynəlxalq əhəmiyyətli

Qız qalası.

metropol etmişdi. Şəhər inkişaf edərək qala divarları ilə məhdudlaşmış ərazini aşmışdı, var-dövlətini nümayiş etdirməyə meyilli olan yeni təşəkkül tapmış burjuaziya müasir Avropa üslubunda, eyni zamanda, Şərq elementlərini də özündə ehtiva edən evlər tikdirirdi.

Sahiblərinin zövqünə uyğun olaraq, Bakıda əsasən xaricdən dəvət olunmuş memarlar tərəfindən yeni qotika, barokko, renessans, yaxud şərqşayağı üslublarda binalar ucaldılırdı.

1850-ci illərdə Abşeron yarımadasında Pensilvaniyanın neft yataqlarından dörd dəfə artıq neft istehsal olunurdu. Yerli sahibkarlarla yanaşı, xarici sərmayəçilərdən Nobel qardaşlarının şirkəti, Rotşildin “Mazut Ticarət Cəmiyyəti” və ya “Royal Dutch Shell”in Bakıda nümayəndəlikləri açılmışdı. Yeni fabriklər işə düşür,

Şirvanşahlar sarayı kompleksi – Bakının “Akropol”u.

şəhərin Bibiheybət və “Qaraşəhər” kimi sənaye əraziləri sürətlə inkişaf edirdi. Eyni zamanda, Vyananın “Ringstrase” adlanan mərkəzi hissəsini xatırladan gözəl binaların tikilməsi və böyük bulvarın salınması da həmin dövrə təsadüf edir.

1870-ci ildə Rusiyanın hərbi mühəndisləri Bakı şəhərinin planını tərtib etdilər. Həmin vaxt şəhər öz böyüklüyünə görə ABŞ və Avropanın iri şəhərləri miqyasına çatmışdı. 1883-cü ildə Bakıda təkcə Qafqazda deyil, həm də Yaxın və Orta Şərqdə ilk teatr fəaliyyətinə başladı. 1892-ci ildə şəhərdə ilk dəfə həmin dövrün qabaqcıl nailiyyətlərindən biri - atlar qoşulmuş tramvaylar istifadəyə verildi. 1911-ci ildə isə Azərbaycanın neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə müasir su və kanalizasiya sistemi şəhər sakinlərinin xidmətinə verildi və həmin sistem bu gün də istifadədədir. Neft sənayesində çalışan texniki heyət üçün isə Nobel qardaşları şirkəti böyük bir parkın mərkəzində “Villa Petrolca” yaratdılar; həmin park Bakının sonrakı parksalma fəaliyyətinə nümunəvi töhfə oldu.

1900-cü ildə dünyada hasil edilən neftin yarısı* Bakının payına düşürdü. Pravoslav, katolik, lüteran kilsələrinin və yəhudi sinagoglarının fəaliyyət göstərməsi Bakının dünyəvi və tolerant şəhər olmasına dəlalət edirdi. Belə abidələrin mövcudluğu, şəhərdə gözəl bulvarın və hər zövqə uyğun əyləncə mərkəzlərinin olması Bakını həmin dövrdə “Şərqi Parisi”nə çevirmişdi.

Bakıda “Ringstrase”.

* 1901-ci ildə Azərbaycanda neft çıxarılması 672,0 milyon pud olmuşdur. Bu, dünyada hasil edilən neftin yarıdan çoxu, Ümumi Rusiya neftinin isə 95%-ni təşkil edirdi.

Növbəti onilliklərdə sovet hakimiyyətinin hökəmrənliyinə, bütün sahələrin Moskvanın bir-başına nəzarəti altında olmasına və Azərbaycanın bütün istehsal sahələrinin dövlət mülkiyyəti elan edilməsinə baxmayaraq, Bakının iqtisadi gücü durmadan artırdı. 1941-ci ildə Azərbaycanda 175 milyon barrel neft hasil edilmişdir ki, bu da bütün Sovet İttifaqı ərazisində istehsal olunan neftin 75 faizini təşkil edirdi. İkinci Dünya müharibəsi zamanı hər beş sovet təyyarəsinin dördü Bakı yanacağı ilə uçurdu. Bu səbəbdən də Bakıtrafi neft yataqlarının zəbt edilməsi alman hərbi qüvvələrinin Qafqaz ekspedisiyasının əsas strateji hədəfi idi.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı alman təbliğat maşını tərəfindən çəkilmiş "Bakıya zərbə" filminin proqramı.

Əliyevin prezidentliyi dövrü başlayandan sonra Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətlərdən səmərəli və ölkənin maraqları üçün istifadə edilməsinə geniş imkanlar açılmışdı.

Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda neft kimyası sahəsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. XX əsrin 70-80-ci illərində Bakı böyük sənaye müəssisələri, yaşayış massivləri, mehmanxana, park və meydanların yaradıldığı, incəsənət abidələrinin ucaldıldığı böyük tikinti meydanını xatırladırdı. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra milli sərvətlərdən qeyri-məhdud istifadə Azərbaycanın öz ixtiyarına keçdi. Lakin Ermənistanla hərbi münaqişə və Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı ölkənin milli neft və qaz sənayesinin inkişafına da zərbə endirdi. Ölkəyə yeni tərəqqi və müasir texnologiyalar gətirən Heydər

İPƏK YOLU BU GÜN

Şərqlə Qərbi birləşdirən əfsanəvi İpək yolu fantaziyalar səltənətində rəngarəng mənzərələr canlandıran romantik bir dövr kimi sona çatmışdır. Həqiqətdə isə, İpək yolunun tarixində amansız, bəlkə də, qəddar və siyasi əhəmiyyət kəsb edən məqamlar çox olmuşdur. Günümüzün İpək yolu Xəzər dənizi hövzəsinin enerji daşıyıcılarını Qərbə doğru aparacaq çoxşaxəli kəmərlər şəbəkəsi deməkdir. Müasir İpək yolunda tarixi karvan yollarının yenidən canlandığını, beynəlxalq əhəmiyyətini ən yaxın gələcəkdə ortaya qoyacaq yeni iqtisadi və sosial akseptləri görmək mümkündür.

Azərbaycanda neft hasilatı və emalının bir neçə əsrlik tarixi vardır. Yerli əhaliyə tərkibində neft olan süxurların işıqlandırma və isitmə məqsədi üçün yararlı olduğu çoxdan məlum idi. Bundan başqa, neft və qaz çıxan yerlərdə Zərdüşt dininə tapınan insanlar (onlar çox vaxt "atəşpərəst" kimi də təsnif edilir) öz ibadətgahlarını ucaltmağa başladılar.

Təxminən 1400-cü ildə səyyahlar Abşeron yarımadasında yer səthinə çıxan neft məhlulu barədə yazırdılar. Həmin məhluldan mühüm ticarət əhəmiyyətinə malik "yunan odu"nun alınmasında istifadə edilirdi. Tacir gildiyaları tərəfindən təchiz edilən karvanlar neft məhsullarını bütün Qafqaza, Rusiyaya, İrana və hətta Pəncaba qədər daşıyırdı.

XVI əsrin sonundan ingilis ticarət kompaniyaları Odlar yurdunun neft sərvətinə maraqla göstərməyə başladılar. Neftin kommersion məqsədi ilə böyük həcmdə mexaniki hasilatı sənayeləşmə dövründə mümkün oldu və neft buruqlarından istifadə edilməyə başlandı. 1848-ci ildə dünyada ilk dəfə Bibiheybət neft mədənlərində mexaniki üsulla neft quyuları qazıldı və neft hasilatının müasir texnologiyaların köməyi ilə həyata keçirilməsinin bünövrəsi qoyuldu. Həmin vaxtdan etibarən Bakı və onunla bərabər Abşeron yarımadası neft amilinin sinonimi kimi işlənir.

1898-ci ildə isə Azərbaycanda neft hasilatı ABŞ-ın ümumi neft hasilatını arxada qoydu. Bununla da, ölkə dünya səviyyəli neft ixracatçısı səviyyəsinə qalxdı və Qərbi Avropanı neft və neft məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı, bu sahədə ABŞ-la ciddi rəqabətə girdi.

Azərbaycan həm də dənizdən neft çıxarılması və neft buruqlarının salınmasında pioner ölkədir. XX əsrin əvvəllərində Bibiheybət buxtasında ilk təcrübə neft buruqları kompleksi salındı və bu layihənin uğurlu alınması Xəzər dənizinin digər hissələrində də yeni buruqların salınmasına stimül verdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra geoloji və geofiziki biliklərin inkişafı və "Neft Daşları"nın salınması sənaye tarixində yeni dövrün başlanğıcını qoydu. Azərbaycan mühəndislərinin və sənaye texnoloqlarının təcrübəsi təkcə qonşu ölkələrdə deyil, Azərbaycanın köməyi ilə yeni neft yataqlarının kəşf edildiyi uzaq ölkələrdə də tətbiq edilməyə başlandı.

Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin olması ölkənin öz müstəqilliyini möhkəmləndirməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. İndiyədək Azərbaycanda 67 neft və qaz ya-

Xəzər dənizində müasir neft buruqlarından biri.

tağı kəşf edilərək istifadəyə verilmişdir, böyük ərazilər isə geoloji cəhətdən hələ tam tədqiq edilməmişdir. Ermənistanla hərbi münaqişə Azərbaycanı ciddi zərər vursa da, Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə daxili sabitlik bərpa olunmuş, bu isə beynəlxalq sərmayəçilər üçün Azərbaycanın cazibədarlığını görünməmiş dərəcədə artırmışdır.

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti və Qərbi ölkəsinin 15 neft şirkəti arasında "Əsrin müqaviləsi" imzalandı; eyni zamanda, yeni neft yataqlarının birgə istismarı barədə razılaşma əldə edildi. Həmin vaxtdan bəri neft ixracı üçün üç neft kəməri inşa edilmişdir. Bunlardan ən mühümü BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) neft kəməridir. Bu kəmərin tikilməsi barədə saziş 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında Prezident Heydər Əliyev ilə Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri arasında bağlandı. 2005-ci ilin yayında fəaliyyətə başlamış bu kəmərlə hər gün 1 milyon barrel xam neft Bakıdan Türkiyənin Ceyhan limanına, oradan da tankerlərlə Avropaya nəql edilir. Gələcəkdə isə kəmərin gündəlik nəql gücü 1,8 milyon barrelə qədər çatdırıla bilər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin (2003-cü ildən etibarən) rəhbərliyi altında beynəlxalq geosiyasi meydanı "global player"ə çevrilmişdir və Avropanın taleyi ilə sıx bağlı olan parlaq gələcəyə doğru inamla addımlamaqdadır.

- Albright, William Foxwell: *The Archaeology of Palestine*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963.
- Ataöv, Türkkaya: *The Reports of Russian Officers on Atrocities by Armenians*. Ankara: Tinaz Matbaası 1985.
- Bennett, Ian: *Rugs and Carpets of the World*. London: Ferndale Editions, 1. Aufl. 1978.
- Diker, Selahi: *And The Whole Earth Was Of One Language*. By Selahi Diker 2000.
- Gantzhorn, Volkmar: *Der christlich orientalische Teppich*. Köln: Taschen Verlag 1990.
- Heissig, Walther: *Die Mongolen. 2 Bde. Innsbruck*: Pinguin Verlag 1989.
- Heyerdahl, Thor: *Tigris: Auf der Suche nach unserer Ursprung*. München: Goldmann 1988.
- Hoffmann, Joachim: *Kaukasien 1942/43. Freiburg*: Rombach Verlag 1991.
- Hoffmann, Joachim: *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945. Planung, Ausführung und Dokumentation*. 7. Aufl. München: Herbig 2001.
- Imranly, Kamala: War Against Azerbaijan: Targeting Cultural Heritage*. Baku: MEGA Basim Yayin 2007.
- Lexikon der Alten Welt*. Zürich u. München: Artemis Verlag, 1990.
- Mellaart, James: Çatal Höyük. *Stadt aus der Steinzeit*. 2. Aufl., lübbe, Bergisch Gladbach 1973.
- Muradova F. M.: *Qobustan tunc dövründə*. Bakı: Elm 1979.
- Kazım Mirşan: *Anadolu Prototürkleri*. 1985.
- Ostrogorsky, Georg: *Geschichte des Byzantinischen Reiches*. München: Beck 1963.
- Rasizade, A., Mehdiyev, R. u. Abdullazade F. (Hg.): *Azerbaijan State Directory*. Baku: Books for Establishment Ltd. 2001.
- Шлапов Н И.: *Новая угроза русскому делу*. St. Peterbur 1911.
- Tapsell, R. F.: *Monarchs, rulers, dynasties and kingdoms of the world*. London: Tames and Hudson 1984.
- The American Heritage Dictionary*. Boston: Houghton Mifflin comp., 1969.
- Yusuf Ali: *Translation of the meanings of the Holy Quran*. Beirut: Printing Production, 3. Aufl. 1965.
- Walker, christopher J.: *Armenia. The Survival of a Nation*. Beckenham: croom Helm 1980.
- Wolkogonow, Dmitri: *Stalin, Triumph und Tragödie. Ein politisches Porträt*. München: Econ TBV 1989.

Digər mənbələr

- Azerbaijan International Magazine*. Edited by Betty Blair. Los Angeles, alle Ausgaben von 1993 bis 2006.
- Avesta, Yasna- Vahishotoishiti Gata*, kapitel 53, Vers 8-9.
- Nasih Nassibli. Virtual Azerbaijan (VAR); karabagh Problem. Akte der Kaukasischen Archäologischen Kommission*, Vol.2, p.705, Tiflis 1868.
- Грибослов А. С. „Заниска...“ *Pravda* M. 1971, p. 339-341
- Berichte an das k. u. k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Aeusseren in Wien*, Baku 3/ 15. Nov. 1905
- Brief von Boghos Nubar*, chef der „Délégation Nationale Arménienne“, 20. November 1918, zahl E 311 1., am Quai d'Orsay eingelangt am 3. Dezember 1918.
- A. M.G., 4 N 62 in „*Les Grand Puissances...*“ Sammlung von Dokumenten des Außenamtes, Paris A.M.G. 4 N 62; *Bericht des 3° Bureau de l'Etat-major de l'Armée sur le Caucase* „*Paris Peace Conference*“ Washington 1947, vol. IX p. 959
- „Richtlinie für die Behandlung turkestanischer und kaukasischer Soldaten“. Bundesarchiv in Freiburg bei Breisgau. RH 12–15/v.1 aus EAP 12-b-20/1.
4. Geb.Div. an Gen.kdo. XXXXIX. Geb.A.k., *Tagesmeldung*, 19.9.1942, BA-MA, RH 28-4/29.
4. Geb.Div. an Gen.kdo. XXXXIX. Geb.A.k., *Tagesmeldung*, 19.9.1942, ebd.
4. Geb.Div., kTB, 23.9.1942, BA-MA, RH 28-4/26.
- FACT SHEET: NAGORNO-KARABAGH/* Armenian Research center , The University of Michigan-Dearborn. Dearborn, MT 48128
- Richard Giragosian in „*Trans-Caucasus: A Chronology: Nagorno Karabagh Democracy*“ 26. April 2000.

Zəruri qeyd: Müəllifin vaxtsız ölümü ilə əlaqədar olaraq, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısını tam şəkildə tərtib etmək mümkün olmamışdır.

DİL XƏZİNƏSİ

- Əhdi-Ətiq. “Yaradılış” kitabı, “Babil qülləsi” fəslı, 11:1 – 11:9.
- Volapük və Esperanto – beynəlxalq köməkçi dillər. Volapük keşiş Yohann Martin Şleyer (1831–1912), Esperanto isə Dr. Lüdviq Zamenhof (1859–1917) tərəfindən ixtira edilmişdir. Hər iki təcrübə uğursuz olmuşdur. Hazırda dünya (köməkçi) dili ingilis dilidir.
- Nach der Übertragung von Ludwig Ullmann
- “Translation of the meaning of the Holy Quran” by Yusuf Ali, presented by THE MUSLIM WORLD LEAGUE, Mecca 15 Ramadan, 1384, H.X., 17 January 1965 A.D., Printing Production, Beirut, 1st edition 1946; burada 3-cü (1965-ci il) nəşrdən istifadə edilmişdir.
- Koran, Sure XI, Vers 44.
- Selahi Diker: “And the whole earth was of one language”. Decipherment of Lost Languages. Izmir, a self-publication by Selahi Diker.
- Genesis, 11/1.
- “The Archeology of Palestine”. Penguin Books, Baltimore; Maryland, 1963, VII, p. 176.
- siehe Anm.6.
- Saysız-hesabsız oxşar iddialarla əlaqədar bax: <http://www.nkr.am/ru/history-and-current-reality/79/>
- “Turan” Mərkəzi Asiyada 1,8 milyon kvadratmetr sahəni əhatə edən düzənlikdir. Turaniya şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Aral dənizi, cənubda Şimali İranda Kopetdağın və Altay dağlarının, Tyan-Şanın qərb ətəkləri ilə həmsərhəddir. Turaniyanın mərkəzi hissəsini Qaraqum və Qızılqum səhraları təşkil edir.
- Bu barədə “Qobustan” fəslində ətraflı bəhs edilmişdir.
- Lexikon der Alten Welt. Zürich u. München: Artemis Verlag, 1990.
- The American Heritage Dictionary/Houghton Mifflin Comp., Boston.
- Bu barədə Alban kilsəsinin tarixindən bəhs edilərkən geniş məlumat verilməkdir.

BABƏK

- Yohann Volfqanq fon İlöte Ekerman ilə söhbətlərində Nibelunqlar əfsanəsini “Almanların xalq kitabı” adlandırmışdır. Əfsanənin əsas mövzusu Avropaya avar hücumları baş verən dövrə aiddir. Bununla da həmin epodda cərəyan edən hadisələr tarixən Məzdəkin və Babəkin yaşadığı dövrləri əhatə edir.
- Papa XVI Benedikt 1920-ci il mayın 16-da orleanlı Jannanı müqəddəs elan etmişdir.
- Şimali Fransada yerləşən Buve (Beauvais) şəhərinin yepiskopu Pyer Kuşon Jannanı ingilislərə satıb, bununla da işğalçı qüvvələrin köməyi ilə arxiyepiskop vəzifəsinə yüksələcəyinə ümid edirdi. Kuşonun söyləri nəticəsində Janna kilsə məhkəməsi tərəfindən kafir və şeytan etiqadçısı elan edilərək, ictimaiyyətin gözü qarşısında tonqalda yandırılmaq cəzasına məhkum edildi. 1431-ci ilin 30 mayında 19 yaşlı gənc qızın həyatı dəhşətli əzablar içində sona çatdı... Beş yüz il sonra Janna kilsə tərəfindən müqəddəs elan edildi.
- Avesta, Yasna hissəsi, Vahiştə İştı qatı, 53-cü fəsil, 8-9-cu beylər.
- Pars anlayışı Zərdüştinə etiqad edənlərin ərəb istilasından sonra Hindistana mühacirət etməsindən sonra yaranmışdır. İrəndən gəlmə olduqları üçün isə onlara pars (fars) adı verilmişdir.
- Ensiclopedia of İslam. CD-ROM Edition v.1.1
- Eramızın 216-cı ilində Babilədə doğulan Mani vəftizçi* təriqətlərdən biri səbailərin əhatəsində böyümüşdür. Səbailər bu gün cəmi bir neçə min nəfərdən ibarətdir. Müqəddəs Quranda onların adına dörd yerdə rast gəlinir. Xristian və yəhudilərə bərabər, səbailərin də “kitab əhli” kimi qeyd olunması onların vaxtilə böyük nüfuzə malik olduğunu bildirir.

*Vəftizçilər antik yəhudilik və erkən xristianlıqda mövcud olmuş, yuyunma yolu ilə günahlardan təmizlənməyə inanan qruplaşmaların məcmusu. Ənənəvi xristian ehkamlarından fərqli olaraq, vəftizçilər yuyunmanı xaç (xaç suyuna salınmanı) bir dəfə baş verən hadisə kimi deyil, paklaşmaq məqsədi ilə istənilən sayda həyata keçirilən ritual ayin kimi qəbul edirdilər. Reformasiya dövründə təşəkkül tapmış anabaptist cərəyanı ilə qarşıdirlməməlidir.

- ⁸ Sasanilər sülaləsi 224-651-ci illərdə İranda hakimiyyətdə olmuşdur. I Qubad 488-ci ildə sülalənin 21-ci nümayəndəsi kimi taxta çıxmışdır.
- ⁹ 4-cü qeydə bax.
- ¹⁰ 4-cü qeydə bax.
- ¹¹ “Xürrəm” sözü Avropada yaxşı məlumdur, belə ki, Osmanlı sultanı I Süleyman Qanununun xanımlarından biri İslamı qəbul etdikdən sonra Xürrəm (Roksolana) adlanmışdır.
- ¹² 2006-cı il “Fişer” almanaxına görə, əhalinin aktual rəsmi sayı 66 milyon nəfər təşkil edir və onun 24 faizi (ən azı 17 milyon nəfər) azərbaycanlılardan ibarətdir. Qeyri-rəsmi statistikanın dili isə başqa rəqəmləri söyləyir: İranda ən azı 25 milyon azəri yaşayır və onlar getdikcə də ucadan və yaxşı təşkil olunmuş formada öz hüquqlarını tələb edirlər. Bu hüquqlar məktəb və universitetlərdə “tədris dili”ndən tutmuş siyasi və mədəni məsələləri əhatə edir. Əsl partlayıcı maddə!
- ¹³ Georq Ostroqorski: Geschichte des Byzantinischen Reiches (Bizans imperiyasının tarixi). München: Verlag Beck 1963. S. 174.

QARABAĞ

- ¹ Zu 1 Zu “Karabagh” gibt es mehrere Schreibweisen. Korrekt, im Aserbaidshanischen, heißt es “Qarabag”. – Bu haşiyədə Qarabağın yazılış variantları qeyd edilir, bu, məndə artıq öz əksini tapıb.
- ² Nagorno Karabagh, “A white paper”.
http://www.armeniaforeignministry.com./htms/karabahg_a_white_paper.html
- ³ “Dil xəzinəsi” fəsilində bu mövzu dairəsinə - azərbaycanlıların dil və yazı keçmişinə xüsusi nəzər salınmış, türk xalqlarının dil və yazısı barədə isə ümumi bəhs edilmişdir.
- ⁴ Jan Bennett: Rugs and Carpets of the World. London: Quarto Limited, 1977.
- ⁵ Bu fikirlər Volkmar Qantshornun nəfis tərtibatlı “Xristian Şərq xalqası” (Köln: Benedikt nəşriyyatı, 1990) əsərində iddia olunur.
- ⁶ Bu barədə “Alban kilsəsi” adlı fəsilə ətraflı bəhs ediləcəkdir.
- ⁷ Herbert Franke: Pax Mongolica. Innsbruk: Pinguin nəşriyyatı, 1989.
- ⁸ Andras Ronas-Tas, ibid., p.39.
- ⁹ Im Türkischen heißt es Kara-Koyun, im weichern Aserbaidshanisch Gara-Goyunlu, wegen der leichetern Verstandlichkeit benützen wir beide Schreibweisen.-lar ist die pluralendung im Aserbaidshanischen (Burada Qaraqoyunlu sözünün izahı verilir, azərbaycandilli oxucu üçün əhəmiyyət kəsb etmir).
- ¹⁰ Zit. Dr. Nasib Nassibli, Virtual Azerbaijan (VAR); Karabagh Problem.
<http://scf.usc.edu/~baguirov/azeri/nasibzade.htm>
- ¹¹ Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları, II cild, səh. 705, Tiflis 1868.
- ¹² Bu haşiyədə Yelizavetpol sözünün almandilli oxucu üçün maraqlı ola biləcək köhnə yazılış variantları göstərilir.
- ¹³ Paskeviç (1782, Poltava – 1856, Varşava) – Tolstoy tərəfindən bioqrafiyası qələmə alınmışdır: “Essai biographique...”, Paris 1835.
- ¹⁴ Xalq etimologiyası sahəsinin bilicilərindən olan Ankara Universitetinin professoru dr. Kırzioğlu ilə söhbətimizdən.
- ¹⁵ Н.И. Шавров: Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург: 1911, стр. 59-61.
- ¹⁶ А. С. Грибоедов: Записка о переселении армян из Персии в наши области. Правда М., səh. 339-341
- ¹⁷ Christopher Walker: Armenia. The Survival of a Nation. Səh. 48.
- ¹⁸ Berichte an das k. u. k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Aeusseren in Wien, Baku 3/15. Nov. 1905.
- ¹⁹ Yənə orada.

- ²⁰ “Ermənistan milli nümayəndə heyəti”nin (“Delegation Nationale Armenienne”) başçısı Boqoş Nubarin məktubundan. 20 noyabr 1918-ci il, iş nömrəsi: E 311. 3 dekabr 1918-ci ildə Ke d Orseyə (Fransa Xarici İşlər Nazirliyi) daxil olmuşdur.
- ²¹ Christopher Walker: Armenia. The Survival of a Nation. Səh. 251.
- ²² A.M.G., 4 N 62 in „Les Grand Puissances...“ Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin sənədlər külliyyatı, Paris.
- ²³ A.M.G., 4 N 62; “3e Bureau de l’État-major de l’Armee sur le Caucase” hesabatı
- ²⁴ A.M.A.E. „Europe 1918-1929“, Russie, t. 831.
- ²⁵ Christopher Walker: Armenia. The Survival of a Nation. Səh. 250.
- ²⁶ SSRİ-də 1989-cu il siyahıyaalması, xalq və dil mənsubluğu bölməsi, cədvəl 9 C, səh. 389.
- ²⁷ “Paris Peace Conference”, Washington 1947, vol. IX, p. 959.
- ²⁸ Dmitri Volkoqonov: Stalin - zəfər və faciə (Stalin, Triumph und Tragödie). München, Ekon 1999.
<http://www.zerbajjan.com/azeri/nasibzade.htm>
- ²⁹ Dmitri Volkoqonov: Stalin - zəfər və faciə (Stalin, Triumph und Tragödie). München, Ekon 1999.
http://genocide.am/karabakh/caroline/nkr/beg_con.htm
- ³⁰ Yənə orada.
- ³¹ NEWSWEEK, 29 noyabr 1993-cü il.
- ³² mart 1992-ci il tarixli “İzvestiya” qəzeti.
- ³³ “Khodjaly is Last Day. “Azərbaycan”, 1992-ci il.
- ³⁴ http://www.genocide.am/karabagh/nkr/beg_con.htm
- ³⁵ “Paris Peace Conference”, Washington 1947, vol. IX, p. 959.
- ³⁶ İlkın forması “Incertus cecitus pugnarum” – Siseronun “Pro Milone” əsərindən, 21,56.
- ³⁷ http://www.genocide.am/karabakh/nkr/beg_com.htm
- ³⁸ Ən tipik misal kimi “Fişerin dünya almanaxı”nı (Fischers Weltalmanach) göstərmək olar, 1994-cü il buraxılışı, “Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə” məqaləsi.
- ³⁹ Gürcü publisisti və erməni terror sahəsinə yaxından bələd olan Qiorgi Kapanadze ölkəsinin xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bir dosye hazırladı və həmin dosye 2002-ci ilin mayında “Georgian Times” tərəfindən dərc edildi. Kapanadze Koçaryan hökumətinin Gürcüstanda ermənilərin yığcam yaşadığı Samtsxe-Cavaxetiya bölgəsinə saldıqı tamahdan bəhs edir. Çox gümn ki, Qarabağın işğalı zamanı istifadə edilmiş metodların burada da tətbiq olunması nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar Kapanadze Koçaryanın terrorçu fəaliyyətinə işıq salır və həmin şəxsin öz terrorçu keçmişini hələ də unutmadığına işarə edir.
- ⁴⁰ FACT SHEET: NAGORNO-KARABAGH / Armenian Research Center, The University of Michigan-Dearborn, Dearborn, MT 48128.
- ⁴¹ Riçard Qiraqosyanın “Transcaucasus: A Chronology: Nagorno Karabagh Democracy” məqaləsindən, “Analyst. Central Asia-Caucasus” nəşri, 2000-ci il.
- ⁴² Brenda Şaffer (Shaffer), “Xəzər Araşdırmaları” Proqramının direktoru, Harvard Universiteti. Tam mətni bu saydan oxumaq mümkündür: www.ksgnotes1.harvard.edu/BSCIA/Library.nsf/pubs/Shaffer5.01
- ⁴³ Məruzənin tam mətni ilə buradan tanış olmaq mümkündür:
<http://deutsch-armenische-gesellschaft.de/dag/vort.htm>

“ASLAN”, “DÖNMƏZ”, “İGİD”

- Im Aserbaidshanischen heißt das Wort korrekt nicht “Yigit”, sondern “Igid”, und “Dönmec” wird korrekt “Dönmecz” (“z” = stimmhaftes “s”) geschrieben. Das ist zwar unwesentlich, deutet aber doch ein wenig auf die damaligen Schwierigkeiten in der Zusammenarbeit mit den Aserbaidshanern hin.
- Hoffmann, Joachim: Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945. Planung, Ausführung und Dokumentation. 7. Auflage. ISBN 3-7766-2079-X. München: Herbig 2001. S. 28.
- “Richtlinie für die Behandlung turkestanischer und kaukasischer Soldaten”. Bundesarchiv in Freiburg bei Breisgau. RH 12-15/v.1 aus EAP 12-b-20/1.

- ⁴ Joachim Hoffmann, Kaukasien 1942/43, Rombach Verlag, Freiburg, 1991
- ⁵ 4. Geb.Div. an Gen.Kdo. XXXXIX. Geb.A.K., Tagesmeldung, 19.9.1942, BA-MA, RH 28-4/29.
- ⁶ 4. Geb.Div. an Gen.Kdo. XXXXIX. Geb.A.K., Tagesmeldung, 19.9.1942, ebd.
- ⁷ 4. Geb.Div., KTB, 23.9.1942, BA-MA, RH 28-4/26.
- ⁸ H.Gr. A an OKH/GenStdH/OrgAbt, Nr. 2840/42 geh., 11.10.1942, BA-MA, RH 19V/7.
- ⁹ 4. Geb.Div. an Gen.Kdo. XXXXIX. Geb.A.K., 9.10.1942, BA-MA, RH 28-4/30.10.4.
- ¹⁰ Geb.Div. an Gen.Kdo. XXXXIX. Geb.A.K., Sonntagsmeldung, 7.2.1943, BA-MA, RH 28-4/38.
- ¹¹ H.Gr.A an Gen. D. Kav. Köstring, Nr. 2134/42 geh., 14.9.1942, BA-MA, RH 19 V/110.
- ¹² Grenadierregiment 117, Ic, an 111. Inf.Div., 18.11.1942, BA-MA, RH 19 V/110.
- ¹³ Pz.AOK 1, KTB, S. 101, 29.11.1942, BA-MA, RH 21-1/86D.
- ¹⁴ Aserb. Inf.Btl. 805 an Höh. Pi.Fü. Übergang Kertsch, Nr. 19/43 geh., 5.3.1943 (Hoch), ebd.; Erfahrungsbericht über Osttruppen, Aserb. Inf.Btl. 805, Nr. 60/43 geh., 5.4.1943 (Hoch), ebd.
- ¹⁵ LII.A.K. an 50. Inf.Div., 370. Inf.Div., 22.12.1943, BA-MA, LII. A.K./29778/47.
- ¹⁶ Zustandsbericht für Aserb. Inf.Btl. I/111, 162. Inf.Div. an H.Gr. A, Nr. 310/42 geh., 26.11.1942 (v. Niedermayer), BA-MA, RH 19V/7; H.Gr.A an AOK 17, PZ AOK 1, Nr. 4291/42 geh., 11.12.1942 (v. Greiffenberg), ebd.
- ¹⁷ Bununla hərbi birliyin yenidən qruplaşdırılması, zirək və bacarıqlı çavuşların irəli çəkilməsi, eləcə də psixoloji dəstək nəzərdə tutulurdu.
- ¹⁸ Korück 531, KTB, S. 157, 10.6.1943, BA-MA, RH 23/15.
- ¹⁹ 50. Inf.Div., KTB, S. 22, 17.12.1943, BA-MA, RH 26-50/46.
- ²⁰ Zustandsbericht über das Aserb. Inf.Btl. 806, Kdo. D. Ostleg., Nr. 992/42 geh., 5.11.1942 (v. Heygendorff), BA-MA, RH 19 V/7.
- ²¹ 50. Inf.Div., KTB, S. 23f., 19.12.1942, BA-MA, RH 26-50/46.
- ²² Aserb. Inf.Btl. 806 an Pi.Rgt. 770, Nr. 22/43 geh., 5.3.1943 (Ottendorf), BA-MA, RH 19 V/7.
- ²³ Divisionsbefehl Nr. 38 zur Durchführung der Bewegungen "Winterwetter", 50. Inf.Div., Nr. 1/43 g.Kdos., 1.1.1943, BA-MA, RH 26-50/56.
- ²⁴ Aserb. Inf.Btl. 806, Meldung, 1.3.1943 (Ottendorf), BA-MA, RH 19 V/7.
- ²⁵ Aserb. Inf.Btl. 806 an H. Gr. A, Gen. D. Kav. Köstring, 29.4.1943 (Ottendorf), BA-MA, RH 19 V/111.
- ²⁶ OKH/GenStdH/OrgAbt (II) an H.Gr.A, Nr. 1507/43 geh., 3.1.1943, BA-MA, RH 26-73/23.
- ²⁷ 73.Inf.Div., KTB, 16.1., 17.1., 19.1.1943, BA-MA, RH 26-73/23
- ²⁸ Herwarth, Aktennotiz, 16.3.1943, BA-MA, RH 19 V/5.
- ²⁹ Həmin kitablardan birini nümunə olaraq xatırlatmaq yerinə düşər: Saleh bəy: "Dünyanın taleyi", Bakı: Elm, 1998.
- ³⁰ Joachim Hoffmann: "Stalins Vernichtungskrieg" (Stalinin məhvədicisi müharibəsi).
- ³¹ Joachim Hoffmann: "Kaukasien 1942/43".

**Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinin (AzərTAc)
Baş direktoru cənab Aslan Aslanova**

Hörmətli Aslan Aslanov,

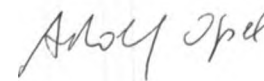
Avstriyalı tarixçi-alim və yazıçı Erix Fayqlın vəfatından sonra Vyanada alman dilində çap olunmuş "İpək yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi" kitabının Azərbaycanda rəğbətə qarşılınması, bu kitabın Azərbaycan, rus, ingilis və başqa dillərə tərcüməsi və nəşri barədə təklif bizi çox sevindirdi. Biz, Prof. Adolf Opel (naşir) və Elgün Niftəliyev (hüquqi varis) Erix Fayqlın bu əsəri ilə bağlı hüquqlarının qorunmasına məsul olan şəxslər kimi Sizin təklifi nəzərdən keçirərək qərara aldığımız:

1. Erix Fayqlın "İpək yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi" kitabının beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun olaraq, Avropa İttifaqının hüddudları xaricində Azərbaycan, rus, ingilis və başqa dillərə tərcüməsi və nəşrinə rəsmən razılıq veririk.
2. Kitabın tərcüməsi və nəşri ilə əlaqədar bütün xərclər layihəni təklif edən tərəfin üzərinə düşür.
3. Bu kitabla bağlı hüquqların qorunmasına məsul şəxslər kimi onun Azərbaycan, rus, ingilis və başqa dillərdə tərcüməsinin nəşri ilə əlaqədar hər hansı müəllif qonorarından imtina edirik.
4. Kitabın tərcüməsi və nəşri zamanı müvafiq tarixi faktlar, hadisələr, şəxsiyyətlər barədə dəqiqləşdirmələr aparılması, onların xüsusi qeyd şəklində verilməsini tamamilə məntiqli və qanunauyğun hesab edirik.
5. Kitabın Azərbaycan, rus, ingilis və başqa dillərə tərcüməsi, həmçinin nəşri ilə əlaqədar heç vaxt və heç bir təşkilat qarşısında hüquqi iddia ilə çıxış etməyəcəyik.

Hörmətli Aslan Aslanov,

Azərbaycanın böyük dostu, xalqımızın tarixinə, mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə dərinliklə bələd olan Erix Fayqlın kitabının Azərbaycan, rus, ingilis və başqa dillərə tərcüməsi və nəşrini onun xatirəsinə dərin ehtiram kimi qəbul edirik, Sizə, layihənin digər rəhbərlərinə və bu işdə əməyi olan bütün insanlara uğurlar arzulayırıq. Ümid edirik ki, Erix Fayqlın irsində Azərbaycana dair digər sənəd və materialların aşkar edilməsi, tərcüməsi və nəşri sahəsində xeyirxah əməkdaşlığımızı bundan sonra da davam etdirəcəyik.

Vyana, 1 oktyabr 2009-cu il.

**Hörmətlə,
Prof. Adolf OPEL
(naşir)**

**Elgün NİFTƏLİYEV
(hüquqi varis)**

**An Herrn Aslan Aslanov,
Geraldirektor der Aserbaidtschanischen
Staatlichen Telegraf-Agentur (AzerTAc)**

Sehr geehrter Herr Aslan Aslanov,

die respektvolle Aufnahme des Werkes „Seidenstraße durchs Feuerland – Die Geschichte Aserbaidtschans“ des österreichischen Historikers, Gelehrten und Schriftstellers Erich Feigl, welches nach seinem Tod in Wien erschien, und das Angebot, das Werk in aserbaidtschanische, russische, englische und andere Sprachen zu übersetzen und aufzulegen, hat uns sehr gefreut. Als urheberrechtliche Vertreter dieses Werkes von Erich Feigl geben wir, Prof. Adolf Opel (Herausgeber) und Elgün Niftaliyev (Rechtsnachfolger), nach der Betrachtung Ihres Angebotes folgende Erklärung:

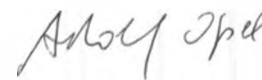
1. Gemäß den internationalen rechtlichen Bestimmungen sind wir mit der Übersetzung in die aserbaidtschanische, russische, englische und andere Sprachen und dessen Vervielfältigung außerhalb der Europäischen Union offiziell einverstanden.
2. Alle Kosten für die Übersetzung und Vervielfältigung des Werkes übernimmt die dieses Angebot unterbreitende Seite.
3. Wir verzichten auf die durch die Vervielfältigung der Übersetzungen in Aserbaidtschanisch, Russisch, Englisch und anderen Sprachen entstandenen Verfasserhonorare.
4. Wir halten Präzisionsarbeiten für historische Fakten, Ereignisse, Personen, deren Angabe im speziellen Glossar während der Übersetzung und Vervielfältigung des Werkes für logisch und ordnungsmäßig.

5. Im Zusammenhang mit Übersetzung des Werkes in die aserbaidtschanische, russische, englische und andere Sprachen und dessen Vervielfältigung werden wir niemals und bei keiner Organisation Ansprüche erheben.

Verehrter Herr Aslan Aslanov, wir schätzen die Übersetzung des Werkes von Erich Feigl, dem großen Freund von Aserbaidtschan und Kenner seiner Geschichte, Kultur und Traditionen, in die aserbaidtschanische, russische, englische und andere Sprachen und dessen Vervielfältigung als Würdigung seines Andenkens, wünschen Ihnen und allen anderen Beteiligten an diesem Projekt viel Erfolg. Wir hoffen, dass wir unsere nützliche Zusammenarbeit bei Erforschung, Übersetzung und Veröffentlichung weiterer Dokumente und Materiale über Aserbaidtschan aus dem Nachlass von Erich Feigl fortsetzen werden.

Wien, 1. Oktober 2009

Mit geschätzter Hochachtung,

Prof. Adolf OPEL
(Herausgeber)

Elgün NIFTALIYEV
(Rechtsnachfolger)

Texniki redaktorlar:

Cəvani Ağayev

Bətul Eyvazlı

Tərcüməçilər:

Elgün Niftəliyev

Nazim Xidirov

Cavid Səfərov

Korrektorlar:

Ceyhun Rüstəmov

İradə Salamzadə

Yığılmağa verilmişdir: 02.12.2009

Çapa imzalanmışdır: 11.01.2010

Formatı: 70×100 1/16

Fiziki çap vərəqi: 11.5 ç.v.

Tiraj: 1000

Sifariş: 344

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

sharq.qarb@gmail.com

